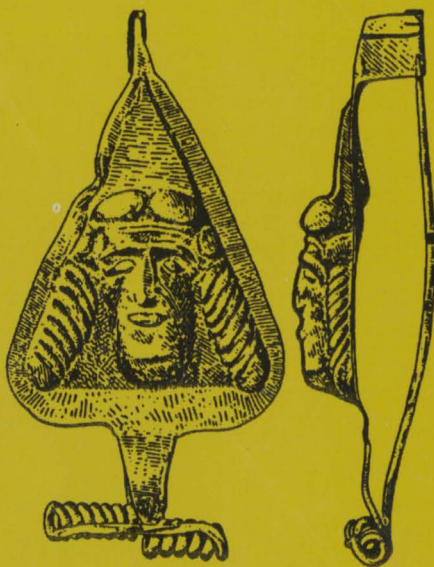

MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
XXII

AUREL RUSTOIU

FIBULELE DIN DACIA PREROMANĂ
(sec. II î.e.n. - I e.n.)

București 1997

FIBULELE DIN DACIA PREROMANĂ
(sec. II î.e.n. - I e.n.)

LES FIBULES DE LA DACE PRÉROMAINE
(IIe s. av. J.-C. - Ier s. ap. J.-C.)

**Manuscrisele, cărțile și revistele pentru
schimb, precum și orice corespondență,
se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa:
INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE,
70626, strada Schitu Măgureanu 1,
București - România
Tel./Fax (04) 01 3120322**

**Editat de : VAVILA EDINF SRL
Tipărit la: SEMNE '94
ISBN: 973-98334-3-8**

MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
XXII

AUREL RUSTOIU

FIBULELE DIN DACIA PREROMANĂ
(sec. II î.e.n. - I e.n.)

București 1997

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE	7
I. INTRODUCERE	9
I.1. Considerații preliminare	9
I.2. Scurt istoric al cercetărilor	9
I.3. Probleme de terminologie	10
I.4. Probleme de tipologie și cronologie	13
Note	16
II. ATELIERE ȘI TEHNOLOGII	19
II.1. Ateliere de producere a fibulelor	19
II.2. Aspecte tehnologice	22
II.3. Fibule reparate	26
Note	28
III. TIPOLOGIA ȘI CRONOLOGIA FIBULELOR DIN DACIA PREROMANĂ	31
Note	63
IV. CONCLUZII	77
IV.1. Observații privind evoluția fibulelor din Dacia preromană	77
IV.2. Fibulele în ansambluri vestimentare	80
IV.3. Fibule în contexte rituale și magice	86
Note	91
LISTE DE FIBULE DIN DACIA PREROMANĂ	95
ABREVIERI BIBLIOGRAFICE	117
RÉSUMÉ	119
EXPLICATION DES FIGURES	149
ILUSTRĂȚIA	157

SOMMAIRE

AVANT-PROPOS	7
I. INTRODUCTION	9
I.1. Considérations préliminaires	9
I.2. Court historique des recherches	9
I.3. Problèmes de terminologie	10
I.4. Problèmes de typologie et de chronologie	13
Notes	16
II. ATELIERS ET TECHNOLOGIES	19
II.1. Ateliers de production des fibules	19
II.2. Aspects technologiques	22
II.3. Des fibules réparées	26
Notes	28
III. TYPOLOGIE ET CHRONOLOGIE DES FIBULES DE LA DACIE PRÉROMAINE	31
Notes	63
IV. CONCLUSIONS	77
IV.1. Observations concernant l'évolution des fibules dans la Dacie préromaine	77
IV.2. Les fibules dans les ensembles de vêtement	80
IV.3. Fibules dans des contextes rituelles et magiques ...	86
Notes	91
LISTE DE FIBULES DE LA DACIE PRÉROMAINE	95
ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	117
RÉSUMÉ	119
EXPLICATION DES FIGURES	149
ILLUSTRATION	157

CUVÂNT ÎNAINTE

Săpăturile arheologice din ultimele decenii au condus la îmbogățirea substanțială a informațiilor privind civilizația daco-getică. Rezultatul acestor investigații susținute l-a constituit publicarea a numeroase monografii arheologice consacrate unor situri databile în sec. II î.e.n. - I e.n. De asemenea, au fost realizate lucrări de sinteză vizând probleme specifice ori categorii de artefacte. Studiul de față se înscrie pe linia prelucrării de ansamblu a pieselor descoperite pe teritoriul Daciei preromane. Au fost abordate nu numai probleme de tipologie și cronologie, ci și aspecte privind tehnologiile utilizate de meșterii care au activat în Dacia ori referitoare la rolul fibulelor în context spiritual.

Inițial, această lucrare a constituit un capitol al tezei de doctorat susținută la Universitatea din Cluj în 1996. Ea nu a fost inclusă în cartea referitoare la metalurgia bronzului la daci în sec. II î.e.n. - I e.n. (publicată în seria Bibliotheca Thracologica a Institutului Român de Tracologie) deoarece, așa cum afirmam cu acea ocazie, fibulele ridică o serie de probleme specifice. Acest lucru se reflectă și în istoriografia europeană în care fibulele fac obiectul unor monografii distincte. Intenția autorului a fost aceea de a completa, prin studiul fibulelor, imaginea asupra artefactelor metalice din Dacia. Concluziile la care am ajuns nu sunt definitive și, cu siguranță, studiile viitoare vor aduce precizări noi în anumite probleme.

La realizarea acestei lucrări am beneficiat de sprijinul constant al profesorului univ. dr. Ioan Glodariu, fapt pentru care îi mulțumesc și pe această cale. De asemenea, lămurirea unor probleme nu ar fi fost posibilă fără discuțiile, adesea în contradictoriu, purtate cu colegii de la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj și cu cei de la Universitatea napocensă. Îl menționez în mod special pe S. Cociș care în momentul de față redactează o teză privind fibulele din Dacia romană și care a avut amabilitatea de a-mi pune la dispoziție și biblioteca personală de specialitate. În sfârșit, analiza fibulelor nu ar fi fost posibilă fără informațiile oferite de o serie întregă de cercetători de la diferite instituții de specialitate, pe care i-am menționat în notele acestei lucrări. Tuturor, doresc să le mulțumesc deosebit de călduros și pe această cale.

Cluj, 14 martie 1997

Autorul

I. INTRODUCERE

I.1. Considerații preliminare

Importanța fibulelor în ansamblul inventarelor diferitelor situri arheologice nu mai trebuie să fie subliniată. Acest lucru este ilustrat de numărul mare de studii consacrate artefactelor respective. Într-o lucrare recentă, analiza fibulelor este motivată prin faptul că ele au atât un rol funcțional, cât și unul decorativ, intervenind frecvent în schimburile culturale dintre regiuni. De asemenea, fibulele sunt reprezentative pentru tehnologia unei societăți, neconstituind nici obiecte simple, nici de un caracter excepțional. Obiectele simple pot fi fabricate de oricine și din orice metal sau aliaj. Obiectele deosebite, marile statui de exemplu, reclamă cunoștințe și o competență ridicată în fabricarea lor, având caracter de unicate. Dimpotrivă, fibulele - ca produse de serie - reflectă un anumit grad de structurizare economică și socială¹.

În lucrarea de față vor fi analizate fibulele descoperite în spațiul locuit de daco-geți, corespunzând - în general - cu teritoriul actual al României și cu unele zone din țările învecinate. În cazul fibulelor importate (este vorba în special de cele provenite din Imperiul Roman) au fost avute în vedere și regiuni mai îndepărtate.

Din punct de vedere cronologic, limitele cercetării au fost cuprinse între jumătatea/a doua jumătate a sec. II î.e.n. și începutul sec. II e.n. când au avut loc războaiele de cucerire a Daciei. Perioada respectivă s-a caracterizat printr-o "uniformizare" a culturii materiale la scara întregii Dacii, putând fi reliefate însă și o serie de particularități regionale. De asemenea, intervalul cronologic amintit corespunde dezvoltării maxime a civilizației dacice. Acest lucru a fost ilustrat deosebit de elocvent în ultimele decenii prin analiza evoluției istorice a Daciei preromane, a unor fenomene de cultură și civilizație, precum și a unor categorii de materiale specifice.

Studierea de ansamblu a fibulelor din Dacia preromană este de natură să completeze imaginea asupra artefactelor metalice din această arie.

I.2. Scurt istoric al cercetărilor

Importanța fibulelor a fost sesizată de multă vreme, rezultatul constituindu-l publicarea unor lucrări de sinteză ori o abordare în cadrul unor studii speciale a artefactelor în discuție. Încă de la începutul secolului actual, R. Beltz² și O. Almgren³ au încercat sistematizarea materialelor din epoca Latène și din cea romană. Au urmat apoi primele lucrări de amploare consacrate studiului fibulelor

din diferite regiuni. Pentru zonele mai apropiate de spațiul nostru trebuie menționate sintezele semnate de I. Kovrig⁴ și E. Patek⁵, care au ordonat tipologic fibulele din Pannonia. Tot pentru zonele învecinate Daciei sunt de amintit studiile mai recente privind fibulele descoperite la *Singidunum*⁶ și *Siscia*⁷. În ceea ce privește regiunile nord-pontice, lucrarea lui A. K. Ambroz⁸ constituie și astăzi un instrument de lucru deosebit de util.

În ultimele decenii au fost elaborate numeroase monografii privind fibulele din diferite situri ori regiuni central- și vest-europene⁹. Acestea au luat în discuție atât tipologia și cronologia fibulelor din epoca Latène și mai ales din perioada romană, cât și metodologia de abordare a artefactelor respective.

Toate aceste lucrări constituie puncte de sprijin esențiale pentru studiarea monografică a fibulelor din Dacia. Dacă pentru perioada romană dispunem astăzi de numeroase tentative de sistematizare a materialelor (datorate, printre alții, lui I.H. Crișan¹⁰, N. Gudea¹¹ și mai ales S. Cociș¹²), epoca preromană este mai puțin studiată din această perspectivă. Faptul este de natură să explice unele confuzii terminologice, tipologice și cronologice care persistă în literatura de specialitate. Astfel - pentru a oferi numai un exemplu - fibulele romane sunt desemnate în unele cazuri ca "fibule provinciale romane", deși în spatele acestui termen se ascund tipuri multiple, cu o extensie cronologică diferită. Cu toate acestea, au fost elaborate o serie de analize deosebit de utile, fără de care studiarea fibulelor din Dacia preromană ar fi și mai dificilă. În 1973, K. Horedt a oferit o primă schemă tipologică a fibulelor de argint¹³. V. Ursachi¹⁴, V. Căpitanu¹⁵, I. Glodariu¹⁶, C. Preda¹⁷, M. Babeș¹⁸, S. Cociș¹⁹ ș.a. au publicat o serie de loturi de fibule descoperite în unele așezări și cetăți dacice, studiile lor constituind jaloane importante în tentativa de abordare generală a acestei problematice din spațiul dacic.

Informația acumulată până în prezent, atât edită, cât și inedită, permite realizarea unei analize de ansamblu asupra acestui gen de artefacte din Dacia preromană.

I.3. Probleme de terminologie

Așa cum afirmam anterior, în literatura de specialitate de la noi persistă anumite neconcordanțe terminologice. Aceleași părți componente ale unei fibule sunt desemnate prin noțiuni diferite, fapt care generează confuzii. Pentru a stabili un numitor comun în descrierea și încadrarea tipologică a unei fibule este necesară precizarea termenilor de bază folosiți²⁰. Marea majoritate a fibulelor din Dacia preromană sunt reprezentate de cele cu resort bilateral (fig. 1), fapt pentru care voi insista în special asupra lor.

Părțile principale ale unei astfel de fibule sunt reprezentate de: a - *resort*; b - *ac*, c - *arc*, d - *picioar* (fig. 1A).

Fiecare dintre aceste părți componente sunt constituite din subelemente disticte. Astfel, resortul prezintă o *coardă* (a1), care poate fi *exterioară* (atunci când este dispusă în afara arcului), *interioară* (când este dispusă sub curbura arcului) sau *înfășurată* de capătul arcului. De asemenea, coarda - în cazul în care este *exterioară* - poate fi susținută de un *cârlig* (a2). Unele fibule de tip roman prezintă uneori și o *placă de protecție* (a3) a resortului, dispusă în partea superioară a acestuia și care face corp comun cu arcul. În alte cazuri resortul este protejat de un *tub*.

Resorturile diferitelor tipuri de fibule au dimensiuni și forme specifice, ele evoluând în timp. În fig. 2 sunt reprezentate diferite tipuri de resorturi specifice fibulelor din Dacia preromană precum și *extensia lor cronologică*²¹. Atât tipologia, cât și cronologia resorturilor de fibule este preliminară, ea putând fi nuanțată în viitor. Scopul acestei tipologii este acela de a contribui la o încadrare cronologică mai restrânsă pentru astfel de fragmente de fibule descoperite pe calea săpăturilor arheologice, chiar și atunci când tipul general al piesei nu poate fi determinat cu exactitate. În schema menționată, tipul 1 este reprezentat de resorturile de mari dimensiuni (formate din 15-20 sau chiar mai multe spire). Ele se întâlnesc în special din a doua jumătate a sec. II până spre ultimul sfert al sec. I î.e.n., dar reapar în a doua jumătate a sec. I e.n.

Tipul 2 este constituit de resorturile având dimensiuni mai mici decât cele încadrate în tipul anterior (cca. 10-15 spire). Ele apar în al doilea sfert al sec. I î.e.n. și sunt utilizate până la începutul veacului următor. Reapar la unele tipuri de fibule în a doua jumătate a sec. I e.n.

Tipul 3 cuprinde resorturile formate din 6-7 spire. Ele cunosc o extensie cronologică foarte largă, fiind întâlnite pe tot parcursul Latène-ului. Dispar la începutul sec. I e.n.

Tipul 4 este reprezentat de resorturile bilaterale formate dintr-un număr mai mare de spire și prevăzute cu coardă interioară, în timp ce tipul 5 este constituit de resorturile din 4 spire (câte două de fiecare parte a arcului) și coardă interioară. Tipul 4 se întâlnește la fibule databile în a doua jumătate a sec. I î.e.n. și în prima jumătate a sec. I e.n., iar tipul 5 la exemplare care se încadrează în Dacia între mijlocul sec. I î.e.n. și începutul sec. II e.n. În centrul și vestul Europei, resorturile de tip 5 apar mai devreme, ele fiind caracteristice fibulelor de tip Nauheim date în regiunile respective în Latène D1 (sfârșitul sec. II î.e.n. - al doilea sfert/mijlocul sec. I î.e.n.).

Tipul 6 cuprinde resorturile bilaterale având, de regulă, dimensiuni mari (existând însă și excepții) și coarda înfășurată de arc. Apar la sfârșitul sec. I î.e.n. și sunt utilizate intens pe parcursul sec. I e.n. și la începutul veacului următor.

Tipul 7 este constituit de resorturile având coarda susținută de un cârlig, iar cele de tipul 8 prezintă în plus o placă de protecție. Se întâlnesc pe tot parcursul sec. I e.n. și la începutul sec. II e.n. În sfârșit, resorturile de tip 9 sunt protejate de

un tub și se întâlnesc la fibulele de tip roman datate în Dacia preromană de la sfârșitul sec. I î.e.n. până în al doilea sfert al sec. I e.n. Ele sunt frecvente și în secolele următoare în Dacia romană.

În legătură cu “mecanismul” de închidere al fibulelor mai trebuie precizat faptul că în cazul unor tipuri romane resortul a fost înlocuit cu o *balama* sau *șarnieră*. De asemenea, unele piese prevăzute de obicei cu resort au “mecanismul” de închidere realizat prin îndoirea simplă a acului și funcționează datorită elasticității metalului din care au fost confecționate. Astfel de fibule au fost descoperite la Zemplin²² (fig. 12/3), în cetatea de la Craiva - jud. Alba²³ (fig. 28/6) și în așezarea fortificată de pe Măgura Moigradului - jud. Sălaj²⁴ (fig. 57/1). Particularitatea respectivă nu constituie o regulă de natură să conducă la concluzii tipologice și cronologice. Este vorba de adaptări ocazionale realizate de meșteri din epoci diferite. În acest sens, se pot cita exemple din sec. IV-V e.n.²⁵ ori din alte spații²⁶.

Revenind la părțile de bază ale unei fibule, trebuie menționat faptul că arcul este ornamentat uneori cu unul sau două *noduri* (c1). În literatura de specialitate, pentru aceste elemente de decor, este folosit și termenul de “nodozități”. E.Chirilă și Al.V.Matei au atras atenția asupra incorectitudinii acestuia din urmă²⁷.

Picioarul fibulei este reprezentat de partea terminală a arcului - ornamentat uneori cu un *buton* (d2) - și de *port-agrafă* sau *port-ac* (d1), care constituie sistemul de închidere al fibulei. Port-agrafa poate fi în formă de *cadru*, *ajurată* sau *plină*. În cazul fibulelor de schemă Latène C, picioarul este întors pe deasupra arcului și este prins de acesta printr-un manșon format prin lățirea extremității firului din care este realizat picioarul (fig. 1B). În cazul fibulelor ornamentate cu noduri pe picioarul întors pe deasupra, elementul extrem formează și manșonul care servește la prinderea pe arc (fig. 1B).

La fel ca în cazul resorturilor, forma picioarului și a port-agrafei unei fibule cunoaște modificări în timp. În fig. 3 sunt ilustrate 12 tipuri de astfel de elemente de fibule specifice unor exemplare din Dacia preromană. Este vorba și în acest caz de o analiză preliminară, ea putând fi nuanțată în viitor²⁸.

Picioarele specifice fibulelor de schemă Latène C (tipul 1) se întâlnesc până în a doua jumătate a sec. I î.e.n., după care dispar treptat. Port-agrafele în formă de cadru (tipul 2) sunt prezente pe tot parcursul sec. I î.e.n. - I e.n. Tipul 3 este constituit de port-agrafele de formă rectangulară. Ele sunt specifice unor fibule date începând cu prima jumătate a sec. I î.e.n. și dispar la începutul sec. I e.n. Tipul 4 este reprezentat de port-agrafele de formă triunghiulară având o lungime redusă. Ele apar la jumătatea sec. I î.e.n. și sunt utilizate apoi o lungă perioadă de timp. Tipul 5 cuprinde port-agrafele de formă triunghiulară și alungită (numite și port-agrafe în formă de teacă); sunt specifice unor fibule date de la sfârșitul sec. I î.e.n. până în a doua jumătate a sec. I e.n. Port-agrafele de tipul 6 sunt caracteristice unor fibule de tip roman (Alesia, Jezerine) și au o extensie cronologică mai

restrânsă: a doua jumătate a sec. I î.e.n. și începutul sec. I e.n. Port-agrafele de tip 7 (perforate cu orificii circulare), tip 8 (ajurate) și tip 9 (pline), capătul piciorului fiind prevăzut cu un buton în toate cazurile, apar la sfârșitul sec. I î.e.n. și începutul veacului următor, fiind specifice unor fibule de tip roman (dar și dacice, cum sunt fibulele-lingurișă) utilizate până la cucerirea Daciei. Port-agrafele de tip 10 caracterizează în special exemplarele variantei orientale a fibulelor puternic profilate, databile în a doua jumătate a sec. I e.n. și în prima jumătate a sec. II e.n. Port-agrafele în formă de cadru segmentat (tip 11) sunt prezente pe tot parcursul sec. I e.n. În sfârșit, port-agrafele triunghiulare cu buton la extremitatea piciorului (tip 12) sunt prezente în prima jumătate a sec. I e.n. și reapar la sfârșitul aceluiași secol.

În legătură cu terminologia fibulelor din Dacia preromană mai trebuie precizat faptul că denumirea lor a fost stabilită, în general, în funcție de caracteristicile morfologice (în special la exemplarele dacice), multe dintre acestea existând în literatura de specialitate de multă vreme. În cazul pieselor importate sau inspirate din alte spații am încercat traducerea termenilor din literatura de specialitate europeană.

I.4. Probleme de tipologie și cronologie

Criteriile tipologice de analiză ale pieselor de podoabă și de vestimentație au fost evidențiate recent și, de aceea, nu voi mai insista asupra lor²⁹. În cazul fibulelor este de precizat că în acest studiu au fost vizate, în primul rând, criteriul *tehnologic* și, în al doilea rând, cel *morfologic*. Acesta din urmă se află în relație directă cu evoluția modei la un moment dat. De asemenea, am căutat să țin seama și de evoluțiile istorice care au impus modificări ale modei în spațiul dacic. Dacă în prima parte a perioadei studiate se constată influențe celtice mai vechi, odată cu pătrunderea romană spre linia Dunării asistăm la modificări ale artefactelor din Dacia sub influența modei din Imperiu.

Având în vedere aceste criterii, dar și altele existente în literatura de specialitate europeană (fibule cu resort, fibule cu balama etc.), am structurat întreaga tipologie în funcție de următoarele grupe:

Gr. I: fibule de schemă Latène C. Este vorba de tipuri de fibule care au fost utilizate în Latène-ul târziu, deși ca tehnologie de realizare și aspect amintesc de fibulele din etapa anterioară.

Gr. II: fibule de schemă Latène D. Această grupă cuprinde atât fibulele specifice Latène-ului târziu, cât și tipuri utilizate în Imperiul Roman, dar apărute sub influența artefactelor din lumea "barbară" și care definesc perioada finală a celei de a doua vârste a fierului.

Gr. III: fibule de tip roman cu resort bilateral. Este vorba de fibule apărute în cadrul Imperiului Roman și care s-au impus în moda unor regiuni întinse, depășind

în cele mai multe cazuri frontierele Imperiului, uneori fiind imitate și în lumea "barbară".

Gr. IV: fibule de tip roman cu balama.

Gr. V: fibule plate și în formă de disc.

Ambele grupe cuprind fibule realizate exclusiv în lumea romană.

Gr. VI: cuprinde fibule neîncadrabile în grupele menționate mai sus, având o circulație și o pondere cantitativă deosebit de redusă.

În ceea ce privește cronologia diferitelor tipuri de fibule, aceasta a fost stabilită în funcție de contextele arheologice în care au fost descoperite (tezaure, gropi, locuințe, nivele de locuire, complexe funerare), iar în unele cazuri prin analogiile cu piese din alte spații geografice. Fibulele reprezintă - incontestabil - repere importante pentru datarea diferitelor complexe cercetate arheologic. Asupra valorii cronologice a obiectelor de podoabă și de vestimentație am stăruit cu altă ocazie și de aceea nu voi reveni asupra acestui aspect³⁰. Reamintesc doar faptul că fiecare tip de fibule - la fel ca alte piese vestimentare - prezintă o perioadă scurtă de timp de *geneză*, urmată apoi de o perioadă când artefactele respective se află la *modă* și nivelul producției lor este maxim. Odată cu apariția unor noi forme de fibule, tipurile vechi sunt scoase din modă, dar o serie de exemplare continuă a fi utilizate o anumită perioadă de timp. Acest lucru este confirmat de numeroase exemple concrete³¹. De asemenea, durata de utilizare este influențată și de natura metalului de confecționare, piesele de argint fiind folosite uneori o perioadă mai mare de timp.

Cronologia fibulelor dacice, mai ales a celor de argint, a fost stabilită în special în funcție de asocierile cu piese monetare. Momentul pătrunderii și perioada de utilizare a diferitelor emisiuni monetare a cunoscut însă datări foarte diferite. De aceea, prezentarea succintă a stadiului cercetărilor în această problemă este deosebit de necesară. Sintetizând, se poate observa că unii numismați adoptă o cronologie "coborâtă", în timp ce alții preferă o datare mai "ridicată" pentru circulația monedelor elenistice și romane în Dacia. Dacă pentru perioada de început a circulației emisiunilor grecești (Thasos, Dyrhachium și Apollonia) majoritatea opiniilor concordă în ceea ce privește prezența lor la sfârșitul sec. II î.e.n. și primele decenii ale sec. I î.e.n.³², este mai greu de precizat momentul încetării utilizării acestora. Problema enunțată se află în strânsă legătură cu stabilirea datei pătrunderii denarilor republicani romani.

În general, se presupune că pătrunderea denarilor republicani are loc la puțin timp după anul emiterii lor, primele exemplare ajungând în Dacia în jurul anului 100 î.e.n.³³. Potrivit altor opinii, mai vechi³⁴ sau mai recente³⁵, denarii republicani ajung în Dacia numai după jumătatea sec. I î.e.n. sau abia la sfârșitul veacului respectiv și începutul celui următor.

După cum o demonstrează statisticile, denarii republicani au fost utilizați pe scară largă în Dacia. Această mare cantitate de monede realizate din argint de bună

calitate nu a putut pătrunde la nord de Dunăre numai pe calea schimburilor comerciale. O parte din denari au fost copiați fidel în Dacia, după cum o demonstrează ștanțele monetare descoperite la Tilișca, Grădiștea de Munte, Brașov, Ludești, Poiana (jud. Galați) și într-o localitate necunoscută din Banat³⁶. Calitatea execuției monedelor care au fost emise cu acele ștanțe este atât de bună încât nu se pot deosebi "copiile" de originale. Atelierele de la Tilișca și Grădiștea de Munte, prin contextul lor stratigrafic, aduc precizări esențiale în problema cronologiei circulației denarilor republicani și imperiali timpurii.

Ștanțele de la Tilișca au fost descoperite într-un vas aflat în nivelul inferior de locuire de pe una din terasele cetății (nivelul Tilișca IIA). Nivelul următor (Tilișca IIB) a fost datat în a doua jumătate a sec. I î.e.n. și pe parcursul sec. I e.n. Prin urmare, funcționarea atelierului de la Tilișca poate fi plasată în prima jumătate a sec. I î.e.n.³⁷

În atelierul de la Grădiștea de Munte se băteau denari republicani din anii 126, respectiv 68 î.e.n. și denari din vremea lui Tiberius, anii 14-37 e.n. Atelierul și-a încetat activitatea în perioada războaielor daco-romane³⁸. Prin urmare, atelierul de la Tilișca indică faptul că denarii republicani pătrund încă din prima jumătate a sec. I î.e.n., când vor fi deja copiați în Dacia, iar cel de la Grădiștea de Munte confirmă faptul că denarii republicani și cei imperiali timpurii, realizați din argint de calitate bună, au fost utilizați până la războaiele daco-romane de la începutul sec. II e.n. În aceste condiții, data ultimei monede dintr-un tezaur nu mai constituie o dovadă certă pentru stabilirea momentului ascunderii lui. De asemenea, monedele în discuție nu mai pot fi utilizate ca repere de prim rang în datarea nivelelor unor așezări dacice.

Există însă o serie de așezări și cetăți dacice aflate în apropierea limesului roman în care au circulat pe parcursul sec. I e.n. și monede romane de bronz. Astfel la Poiana (jud. Galați) acestea reprezintă 6,35% (45 exemplare) din totalul monedelor descoperite³⁹. Exemplul cel mai elocvent este oferit de cetatea de la Divici (jud. Caraș-Severin)⁴⁰ aflată pe Dunăre în fața castrului roman de la Pincum. Marea majoritate a monedelor găsite până acum sunt din bronz fapt care atestă o circulație monetară asemănătoare celei din Imperiul Roman. Această situație este similară celei consemnate de Tacitus cu privire la germani: "...cei de lângă hotarul nostru, din pricină că fac negoț statomic, știu prețui aurul și argintul și se pricep să deosebească unii bani de-ai noștri și chiar îi aleg" (*Germania*, V, 3). În cazurile de felul celor consemnate mai sus, monedele respective constituie jaloane de referință în tentativa de a găsi limite cronologice mai restrânse pentru unele complexe și nivele de locuire, ca și pentru datarea materialelor arheologice pe care le cuprind.

NOTE

- 1 M. Pernot, J. Dubos, J.-P. Guillaumet, în *Technique antiques du bronze. Faire un vase - faire un casque - faire un fibule*, Dijon, 1988, p. 62.
- 2 R. Beltz, în *Zeitschr. f. Ethn.*, 42, 1911, p. 664-963.
- 3 O. Almgren, *Studien über nordeuropäische Fibelformen*, Mannus Bibliothek 32, ed. II, 1923.
- 4 I. Kovrig, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, DissPann, II, 4, 1937.
- 5 E. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien*, DissPann, II, 19, 1942.
- 6 D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd, 1983.
- 7 R. Košćević, *Antičke fibule s područja Šiška*, Zagreb, 1980.
- 8 A. K. Ambroz, *Fibuly juga evropejskoj časti SSSR*, Archaeologija SSSR, D1/30, Moskva, 1966.
- 9 Amintesc doar lucrările mai recente ale lui M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale*, Paris, 1985 și R. Gebhard, *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching, Bd. 14, Stuttgart, 1991, care cuprind și bibliografia generală a întregii probleme.
- 10 I. H. Crișan, în *ActaMP*, III, 1979, p. 275-320.
- 11 N. Gudea, V. Lucăcel, în *ActaMP*, III, 1979, p. 321-378.
- 12 S. Cociș, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 431-449; idem, în *Sargetia*, XVII-XIX, 1984-1985, p. 131-139; idem, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 528-535; idem, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 159-168; idem, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 159-162; idem, în *ActaMP*, XVI, 1992, p. 321-338; idem, în *Arculiana*, 1995, p. 499-503 ș.a.
- 13 K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 127-167.
- 14 V. Ursachi, *Zargidava*, p. 226-233.
- 15 V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 61-83.
- 16 I. Glodariu, în I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p. 110-113.
- 17 C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986, p. 63-65.
- 18 M. Babeș, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 133sq. Deosebit de utilă este și analiza fibulelor din aria culturii Poienești-Lukaševka la M. Babeș, *Die Poienești-Lukasevka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993, p. 89-97.
- 19 S. Cociș, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 149-157.
- 20 Pentru terminologia fibulelor în alte limbi europene vezi J.-P. Guillaumet, *Les fibules de Bibracte. Technique et typologie*, Dijon, 1984, p. 6, pl. 1; A. K. Ambroz, *op. cit.*, p. 11, fig. 1/1; G. Thill, în *Trierer Zeitschrift*, 32, 1969, p. 135.
- 21 Cronologia resorturilor de fibule a fost stabilită în funcție de tipologia și extensia în timp a fibulelor cărora le sunt caracteristice. Vezi *infra*, cap. III.

- 22 V. Budinsky-Krička, M.Lamiova-Schmiedlova, în *SlovArch*, XXXVIII, 1990, 2, p. 256, pl. X/26.
- 23 I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, fig. 33C/28.
- 24 Informații H. Pop.
- 25 Gh.Baltag, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p. 619-622, fig. 1.
- 26 J. Todorović, *Kelti u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 1968, pl. XXVI/5.
- 27 E. Chirilă, Al. V. Matei, în *ActaMP*, X, 1986, p. 95, n. 3.
- 28 *Vezi supra*, nota 21.
- 29 A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 19-20.
- 30 *Idem, op. cit.*, p. 20-22.
- 31 *Idem, op. cit.*, p. 21.
- 32 I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 89-93 (cu bibliografia). V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în sec. VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 83-89 a propus recent datări mai târzii pentru circulația monedelor respective în Dacia.
- 33 I. Glodariu, *op. cit.*, p. 93-94.
- 34 M. Babeș, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 130-133.
- 35 V. Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 93-113.
- 36 I. Glodariu, E.Iaroslavschi, A.Rusu, în *Ephemeris Napocensis*, II, 1992, p. 63; F. Medeleț, *Au sujet d'une grande spirale dacique en argent du Musée Nationale de Belgrade*, Caietele "Banatica", Reșița, 1993, p. 24, lista 4.
- 37 N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cășănaș*, București, 1989, p. 54, 100-102.
- 38 I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *op. cit.*, p. 57-68.
- 39 V. Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 121.
- 40 Cercetări inedite M. Gumă și A. Rustoiu.

II. ATELIERE ȘI TEHNOLOGII

II.1. Ateliere de producere a fibulelor

Noțiunea de “atelier” cunoaște un sens mai restrâns și unul mai larg. În sens larg, “atelierul” desemnează un centru de producție a anumitor artefacte, având legături stilistice care le individualizează de alte produse și, în același timp, permit recunoașterea unui meșter sau a unui grup de meșteri care le-au realizat. În majoritatea cazurilor, aceste centre nu au fost localizate topografic, dar poziția lor poate fi presupusă pe baza ariei de răspândire a artefactelor specifice produse în ele. Atelierele de fibule, în sensul larg pe care l-am enunțat, vor fi identificate și localizate - în măsura în care va fi posibil - atunci când voi discuta răspândirea fiecărui tip de fibule în parte.

În cele ce urmează mă voi referi la atelierele propriu-zise, la clădirile în care și-au desfășurat activitatea meșterii ori la unele piese în curs de prelucrare, de natură să ateste cu certitudine activitatea unuia sau a mai multor meșteri. Inventarele acestor ateliere, precum și exemplarele în curs de prelucrare, vor permite conturarea procedeele tehnologice la care au apelat meșterii din Dacia preromană.

În zona nord-vestică a așezării dacice de la *Tășad (jud. Bihor)* a fost descoperită o construcție-atelier adâncită față de nivelul antic cu 0,40 m, având o formă ovală (3,20 x 2,20 m). Pe una dintre laturile lungi, construcția a fost prevăzută cu o “absidă”. În zona “absidei” a fost identificată o vatră de foc înălțată pe un suport de pietre, iar în interiorul “absidei” a fost dezvelită o groapă ovală (0,85 x 0,65 m) adâncită în roca dealului cu 0,40 m și conținând mangal utilizat în operațiunile metalurgice (fig. 4/1). În marginea opusă a construcției au fost găsite mai multe podoabe de argint (fibule cu noduri și un colan rigid de care era prins un lanț), două lingouri de argint îndoite și o sârmă din același metal (fig. 4/2-3, 16/1-2). Inventarul descoperit indică o datare la sfârșitul sec. II î.e.n. și în prima jumătate a sec. I î.e.n.¹ Atelierul în discuție a aparținut unui orfevrier care realiza, printre alte podoabe, fibule cu noduri din argint.

Un alt atelier a fost descoperit în așezarea de la *Pecica (jud. Arad)*. Este vorba de o construcție probabil rectangulară având dimensiunile de 6 x 7 m. Aproximativ în centrul clădirii au fost observate două gropi cilindrice. Edificiul a fost construit din împletitură de nuiele lipite cu lut și având acoperișul probabil din trestie. El a suferit un puternic incendiu la fel ca restul construcțiilor din așezare. Inventarul recuperat constă din tipare, creuzete, unelte de fier și bronz (două nicovale de fier, opt dălțițe de bronz pentru realizarea unor ornamente fine, două menghine etc.), obiecte de podoabă și de vestimentație din argint, bronz și fier, fragmente de vase de bronz, deșeuri de bronz, vase ceramice etc. Într-un vas-borcan

de dimensiuni mici și într-un pahar de sticlă de proveniență romană se aflau numeroase fibule din bronz și fier, precum și un exemplar din argint. Datorită incendiului care a mistuit clădirea, toate aceste fibule s-au topit formând bulgări metalici și nu au mai putut fi dezasamblate. În aceste condiții nu au mai fost recuperate decât fragmente dispartate care nu au putut fi determinate tipologic (fig. 7/1-8, 10). Singura excepție o constituie o fibulă-linguriță din argint (fig. 7/9) păstrată suficient de bine pentru a fi identificată². Cu toate acestea, fragmentele publicate ilustrează existența unor fibule cu resort bilateral format din 4 spire (2+2) și coardă interioară și a altora având resort bilateral mare. Arcurile pieselor respective sunt filiforme sau applatizate. Având în vedere cronologia generală a atelierului (sfârșitul sec. I î.e.n. - sec. I e.n.) și datarea fibulei-linguriță (sfârșitul sec. I î.e.n. - prima jumătate a sec. I e.n.) nu ar fi exclus ca fragmentele menționate să aparțină unor fibule filiforme cu resort bilateral scurt și coardă interioară (tip 9) și unor fibule de tip Latène târziu cu resort bilateral mare (tip 8). Desigur nu pot fi excluse din discuție nici alte tipuri de fibule din această perioadă. Oricum, depozitarea exemplarelor respective în cele două recipiente indică faptul că erau destinate vânzării și că au fost produse în atelierul de la Pecica.

Pe terasa a V-a aflată în zona exterioară a fortificației dacice de la Craiva (jud. Alba) a fost descoperit inventarul unui atelier de orfevrerie. Este vorba de unelte de fier (nicovale, ciocane, linguri pentru topit și turnat cositor etc.), de piese de bronz și argint în curs de prelucrare și numeroase deșeuri de bronz (fig. 6/1-3, 5-8). Datarea generală a obiectelor descoperite: a doua jumătate a sec. I î.e.n. - sec. I e.n.³

Pintre piesele semifabricate sau finite se numără o serie de fibule sau elemente de fibule⁴. Menționez două exemplare care prezintă port-agrafa încă nefinită și restul corpului în stare brută (fig. 5/1-2). Ele au fost destinate realizării unor fibule filiforme cu resort bilateral scurt (4 spire) și coardă interioară (fibule de tip 9) ori altora de tip Latène târziu cu resort bilateral mare și coardă interioară (tip 8). De asemenea, de pe aceeași terasă au fost recuperate numeroase resorturi și ace destinate unor fibule-linguriță (fig. 5/4-8, 10-14). Unele dintre ele sunt nefinisate. Este semnificativ și faptul că o fibulă-linguriță nu are resortul și acul sudate de arc (fig. 5/3). Fibulele din argint și o plăcuță din același metal în curs de prelucrare⁵ indică faptul că în acest atelier (sau ateliere ?) erau realizate și astfel de piese. În sfârșit, o fibulă de tip 8 din bronz, descoperită pe altă terasă, a fost aurită⁶ (fig. 34/9), ceea ce sugerează posibilitatea aplicării procedurii respectiv la Craiva, cu atât mai mult, cu cât, piese de același tip erau realizate în atelier. De altfel, cetatea de la Craiva se află în zona auriferă a Munților Apuseni.

Așezarea dacică de la *Poiana (jud. Galați)* a furnizat numeroase materiale ilustrând activitatea mai multor ateliere de prelucrare a metalelor neferoase⁷. În rapoartele de săpături mai vechi se menționează descoperirea unor fibule de argint în curs de prelucrare⁸. Din păcate ele nu au fost publicate mai detaliat. Numărul

mare de fibule provenind din această așezare indică, de asemenea, o intensă producție de astfel de artefacte. Cu ocazia săpăturilor din ultimii ani conduse de S. Teodor au fost descoperite mai multe piese în curs de prelucrare⁹. Ele se încadrează în trei tipuri distincte. Cea mai timpurie dintre piese este o fibulă de schemă Latène C care constituie un rebut de fabricație (fig. 7/11). Ea aparține probabil tipului 2c și se datează la sfârșitul sec. II și în prima jumătate a sec. I î.e.n. Având în vedere această cronologie, este clar că piesa respectivă aparține altui atelier decât cele în care se realizau fibulele care vor fi prezentate în continuare. Este vorba de mai multe fibule de tip puternic profilat (tip 19) în diverse stadii de prelucrare sau rebutate (fig. 7/12-16). Lor li se adaugă un exemplar (fig. 7/19) aparținând variantei orientale a fibulelor puternic profilate (tip 20). Cronologia acestor fibule indică faptul că ele provin dintr-un atelier care a funcționat în a doua jumătate a sec. I e.n. Piesele la care m-am referit aduc precizări esențiale în deslușirea tehnologiilor aplicate în realizarea fibulelor din Dacia preromană.

În așezarea dacică de la *Brad* (jud. *Bacău*) se menționează descoperirea unor fibule în curs de prelucrare. Dintre acestea este prezentată o piesă¹⁰ aparținând variantei orientale a fibulelor puternic profilate (tip 20) descoperită în nivelul II (?) al așezării deschise datat în sec. I î.e.n.¹¹ (fig. 7/20). Având în vedere cronologia fibulelor de tip 20 (a doua jumătate a sec. I e.n. și începutul veacului următor) se poate presupune că exemplarul în discuție se afla în poziție secundară. De altfel, fibule de același tip au fost descoperite și în ultimul nivel de pe acropola așezării de la *Brad*¹².

În așezarea dacică de la *Malaja Kopanja* (*Ucraina Transcarpatică*), aflată pe Tisa superioară, a fost descoperită o fibulă puternic profilată în curs de prelucrare (fig. 7/21). În așezarea respectivă au fost dezvelite mai multe ateliere metalurgice dar nu se precizează dacă piesa în discuție a făcut parte dintr-un astfel de atelier. Oricum, ea indică prezența în sec. I e.n. a unui meșter care confecționa astfel de artefacte¹³.

Prezentarea atelierelor în care au fost produse fibule relevă faptul - subliniat și în alte ocazii¹⁴ - că acestea au avut un caracter mixt. Meșterii respectivi au prelucrat atât metale prețioase, cât și bronzul sau fierul. De asemenea, atelierele de la *Tășad*, *Pecica* și *Craiva* au aparținut unor meșteri orfevrieri. Realizarea unor fibule din fier și bronz a fost posibilă însă și în ateliere în care și-au desfășurat activitatea unii meșteri bronzieri sau făurari¹⁵. Pe seama lor trebuie pusă, în unele cazuri, și repararea unor fibule din argint sau bronz.

Piesele în curs de prelucrare prezentate mai sus, analogiile din alte spații europene, precum și studiul exemplarelor finite permit sesizarea proceselor tehnologice utilizate în realizarea fibulelor de către meșterii care au activat în Dacia preromană.

II.2. Aspecte tehnologice

Realizarea fibulelor presupune cunoașterea unor procedee tehnice foarte variate, cu atât mai mult, cu cât, un meșter producea astfel de artefacte din metale diferite.

Materia primă pentru realizarea fibulelor din argint lua forma lingurilor care erau prelucrate apoi în ateliere¹⁶. Fibulele filiforme executate din acest metal ușor ductibil, erau prelucrate prin martelare. Unele exemplare presupuneau însă aplicarea unor procedee tehnice complexe. În cazul fibulelor cu noduri (tip 1), arcul, resortul, acul și port-agrafa erau realizate prin ciocănire, în timp ce piciorul prevăzut cu noduri era probabil turnat după metoda “cerii pierdute”¹⁷. Cele două părți erau asamblate prin sudare la cald¹⁸. Acest ultim procedeu a fost presupus și pentru alte categorii de podoabe de argint. Astfel, F.Medeleş, referindu-se la marile spirale dacice cu extremitățile decorate cu palmete ștanțate, sugera posibilitatea ca segmentele respective să fi fost sudate de corpul pieselor ulterior¹⁹. Tot prin sudare la cald erau atașate resorturile și ácele fibulelor-linguriță (tip 16). În cazul exemplarelor de argint, mecanismele de închidere (resort și ac) erau realizate de obicei din bronz sau fier. Calitatea sudurii nu se ridică la un nivel deosebit, multe dintre resorturile și ácele respective desprinzându-se de corpul fibulelor. Ca urmare, multe piese de acest tip descoperite în așezările și cetățile dacice nu mai păstrează resorturile, după cum acestea din urmă au fost descoperite în număr mare independent.

În cazul unora dintre fibulele cu noduri (variante 1d), ca și a fibulelor-linguriță din argint, la realizarea nervurii mediane de pe extremitatea arcului (în primul caz) și a nervurilor în relief de pe corpul pieselor (în al doilea caz), se utilizau suporturi de lemn având reprezentate ornamentele respective în relief. Ele erau imprimate în metal prin ciocănire. Același gen de “matrițe” au fost folosite și la realizarea fibulelor cu ornamente antropomorfe (tip 12). Este vorba de “matrițe” din lemn de esență moale (cum este teiul), având curbura realizată prin cioplire. Detaliile prin baterea pe aceste “matrițe” se realizau cu punctatorul.

Numeroase fibule din argint, dar și din alte metale, erau ornamentate prin incizie. Decorul dorit era realizat cu o gamă largă de dălțițe, punctatoare și poansoane confecționate din fier și mai ales din bronz. Un lot numeros de astfel de unelte au fost descoperite în atelierul de la Pecica (jud. Arad)²⁰. Piese asemănătoare provin și din alte așezări dacice²¹. Menționez, de asemenea, un mic obiect de bronz, de forma unei dălțițe, având un capăt perforat, descoperit la Craiva (fig. 6/4) și utilizat probabil pentru executarea unor ornamente incizate pe artefacte produse în atelierul de orfevrie de pe terasa a V-a.

O serie de fibule din argint, în cazuri mai rare și exemplare din bronz, au fost aurite. Din punct de vedere tehnic, aurirea se realiza prin amalgamare:

pulbera de aur se amesteca în cantități egale cu mercur și apoi se întindea cu pensula pe suportul dorit; aurul se fixa prin evaporarea mercurului²². F. Medeleț nu exclude nici posibilitatea colorării cu auricalcit, fapt care va trebui confirmat sau infirmat de analizele metalografice viitoare²³.

Unele fibule de argint (fibule cu noduri, fibule Latène D cu resort bilateral mare și coardă exterioară, fibule-linguriță), ca și alte podoabe de argint, au fost confecționate dintr-un aliaj cu un conținut ridicat de cupru, peste care s-a aplicat un înveliș subțire de argint de bună calitate. Analizele metalografice au relevat faptul că aceste obiecte cu "miez și înveliș" au fost confecționate prin forjarea la cald a învelișului de argint peste miezul de cupru²⁴. Tehnica respectivă era cunoscută deja de meșterii daci la începutul sec. II î.e.n., când realizau monede în aceeași manieră. În sec. I î.e.n. - I e.n. au fost produse în același fel o serie de podoabe (printre care și fibule) probabil atunci când meșterii nu aveau la dispoziție suficient metal de calitate bună²⁵.

Fibulele din bronz și fier au fost realizate prin cel puțin trei tehnologii diferite.

Prima dintre acestea era aplicată la confecționarea unor fibule din bronz și la toate exemplarele din fier. Este vorba de alegerea unui lingou de bronz sau fier având un volum apropiat de piesa care urma să fie confecționată, ținându-se cont de pierderile datorate prelucrării. La o extremitate se executa prin martelare firul resortului și în mod asemănător erau modelate arcul și piciorul la cealaltă extremitate. Urma apoi confecționarea resortului și îndoirea arcului. Operațiunile de forjare erau însoțite de procese succesive de încălzire și răcire a metalului pentru a reda elasticitate structurii²⁶. Acest lucru a fost confirmat și în urma analizelor metalografice²⁷.

A. Furger-Gunti a presupus că firul resortului era realizat prin trefilare, cu ajutorul unor filiere. Această ipoteză a fost determinată de existența unor striuri pe axa acului unor fibule²⁸. Astfel de urme au fost sesizate și pe fibulele de același tip de la Bibracte însă analiza metalografică a infirmat ipoteza trefilării. Este vorba mai degrabă de urme de pilire²⁹.

Fibule în curs de prelucrare, urmând a fi realizate prin metoda menționată mai sus, au fost descoperite în numeroase așezări celtice din Franța, Elveția și Germania de astăzi³⁰ (fig. 8). Exemplarele din cetatea de la Craiva au fost executate cu certitudine în același fel, ele nemaifiind finalizate. Numeroasele bare de bronz de pe terasa a V-a au putut constitui materia primă pentru confecționarea fibule. De asemenea, fibula de schemă Latène C de la Poiana (jud. Galați) provine dintr-un atelier unde se foloseau procedee asemănătoare. În sfârșit, este posibil ca tehnica respectivă să fi fost aplicată și în atelierul de la Pecica.

A doua tehnologie de confecționare a fibulelor este reprezentată de turnare după metoda *à cire perdue*. Ea a fost aplicată cu precădere în cazul fibulelor de

bronz, dar uneori a fost utilizată și la obținerea unor elemente ale fibulelor de argint. Metoda se aplica în mai multe etape³¹. Prima etapă consta în confecționarea modelelor din ceară. Pentru realizarea unor fibule în serie, de dimensiuni identice (mai ales în cazul în care se purtau perechi), trebuiau confecționate mai multe modele identice. Ele permiteau și obținerea unor piese prin “turnare în fascicule” (confecționarea printr-o singură șarjă de turnare a unui grup numeros de artefacte). Modelele erau realizate prin turnarea cerii într-un “tipar etalon”, care asigura astfel obținerea a numeroase piese de ceară identice. În atelierul datat în Latène-ul târziu de la Szalacska (Ungaria) a fost descoperit un tipar de bronz pentru confecționat fibule³² (fig. 9/2). Este evident faptul că în tiparul respectiv nu se puteau obține în mod direct fibule din bronz. Un alt “tipar etalon” din bronz a fost descoperit recent în oppidum-ul celtic de la Budapesta-Gellérthegy³³ și era utilizat la confecționarea de modele de ceară în vederea obținerii unor verigi simple de bronz. “Tiparele etalon” au fost utilizate o lungă perioadă de timp. Astfel, în castrul de la Haltern, pe limesul germanic, au fost găsite patru tipare de plumb (pentru confecționarea unor piese de echipament militar și a unor suporturi pentru vase de bronz)³⁴, iar de la Huy (Belgia) provine un tipar din piatră pentru modelarea în ceară a fibulelor digitate din epoca merovingiană³⁵. Așa cum s-a mai presupus, “tiparele etalon” puteau fi confecționate și din lemn³⁶.

Modelele de ceară obținute erau îmbrăcate apoi în lut fin realizându-se tiparele propriu-zise. Acestea erau arse, ceara topită fiind scursă printr-un canal confecționat în prealabil. Un astfel de tipar, confecționat foarte ingenios, a fost descoperit la Bibracte (fig. 9/1). Acesta era utilizat la obținerea mai multor fibule dintr-o singură șarjă. Era realizat din lut, având o formă conică. Partea exterioară prezenta colțuri bine marcate și dispuse ritmic, corespunzând fiecare unei fibule. Tiparul în discuție a fost abandonat după arderea lui și scurgerea cerii din compartimentele în care urma să fie turnat bronzul³⁷.

Următoarea operațiune consta în turnarea metalului topit în tipare, după care acestea erau sparte și piesele recuperate. Cele din urmă erau finisate și prelucrate prin martelare pentru a primi forma finală.

Metoda descrisă a cunoscut o largă răspândire în antichitate, atât în timp, cât și în spațiu, după cum o demonstrează “tiparele etalon” semnalate până acum. Ea a fost utilizată intens și în Dacia preromană de către meșterii locali. Atelierul monetar descoperit recent la Șimleu Silvaniei ilustrează aplicarea metodei respective și în acest domeniu. În atelierul amintit erau realizați “denari” republicani (dintr-un aliaj de cupru și zinc ?!) prin turnare în fascicule, după cum o dovedește o piesă rebutată³⁸.

A treia tehnologie de fabricare a fibulelor a fost reconstituită, pe baza descoperirilor din Noricum și Pannonia, de către H.Drescher³⁹ și confirmată de cercetarea recentă a atelierului roman de la Napoca⁴⁰. Ea se bazează pe confecționarea unor “modele etalon”. Aceste modele, considerate multă vreme ca fiind piese în

curs de prelucrare sau nefinisate, erau realizate din bronz, plumb, zinc, fier, os sau lemn. Modelele descoperite până acum sunt lustruite cu grijă (spre deosebire de piesele semifabricate) și sunt prevăzute uneori cu conuri speciale pentru fixare în tipar (fig. 10/5-7). Modelele de felul celor menționate erau imprimate în două plăci de lut, confecționate special în acest scop, formând o pereche de tipare asemănătoare celor bivalve. După recuperarea modelului, cele două plăci erau asamblate prin lipire cu lut moale. Urma turnarea obiectului dorit, după care întreaga masă de lut care forma tiparul era spartă pentru a fi recuperată piesa. Așa se explică numărul mare de astfel de tipare descoperite în zonele în care au funcționat ateliere care aplicau această metodă (fig. 10/1-4). Din atelierul de la Napoca au fost recuperate câteva mii de fragmente de tipare.

Piesele turnate erau apoi finisate. Prin martelare, erau executate firul resortului și al acului și se finaliza port-agrafa. Cârligul de susținere al corzii era obținut prin tăierea cu dalta a firului resortului (fig. 10/8-9).

Fibulele de tip puternic profilat de la Poiana (jud. Galați) au fost confecționate în același fel. Majoritatea pieselor sunt în curs de prelucrare. În două cazuri ar putea fi vorba de modele din bronz (fig. 7/12, 19). În ceea ce privește fibula de la Malaja Kopanja, ea constituie o piesă în curs de prelucrare după cum o dovedește ciotul de turnare păstrat la extremitatea firului din care urma să se confecționeze resortul și acul (fig. 7/21). Mai trebuie menționat faptul că unele fibule puternic profilate din argint, descoperite la răsărit de Carpați, au putut fi fabricate în același mod.

Metoda utilizării “modelelor etalon” a fost aplicată pe scară largă mai ales în Noricum și Pannonia⁴¹. Potrivit cronologiei fibulelor realizate în atelierele din zonele respective, această tehnologie și-a făcut apariția în epoca lui Augustus, fiind folosită intens începând cu sec. I e.n. În alte zone europene, în aceeași perioadă, a continuat fabricarea pieselor de bronz după metoda *à cire perdue*. Este semnificativ, în acest sens, că în provinciile germanice nu sunt documentate până acum decât “tipare etalon”⁴².

În cea mai mare parte a Daciei metoda cerii pierdute a cunoscut o utilizare intensă. Cu toate acestea, atelierele de la Poiana și Malaja Kopanja sugerează prezența în așezările respective a unor meșteri veniți din Imperiul Roman care au adus cu ei tehnologiile lor specifice. Așezarea de la Poiana (jud. Galați) ilustrează, prin inventarul descoperit, o intensă activitate meșteșugărească și comercială. Legăturile cu provinciile romane dunărene sunt dovedite de numeroase importuri metalice care își au originea în zonele amintite. La acestea se adaugă emiterea unor denari republicani din argint bun (la Poiana au fost descoperite o ștanță și o pastilă monetară de greutatea unui denar) și o circulație monetară de nivel foarte ridicat⁴³. Meșterii care confecționau fibulele menționate anterior au putut fi atrași de posibilitățile de câștig oferite de bogata așezare de la Poiana. Originea lor trebuie

căutată în Noricum sau Pannonia, unde tehnologia sesizată în atelierul de la Poiana se regăsește până la identitate. În ceea ce privește atelierul din care provine fibula de la Malaja Kopanja, el a aparținut probabil tot unui meșter străin venit, poate, din Pannonia. Așezarea de pe malul Tisei este comparabilă cu cea de la Poiana în privința bogăției importurilor romane⁴⁴. Comerțul cu Pannonia a fost stimulat și datorită prezenței marilor depozite de sare din zona Tisei superioare, resurse absente din regiunea Dunării mijlocii⁴⁵. Nu este lipsit de importanță nici faptul că așezarea de la Malaja Kopanja este situată într-un punct strategic deosebit de favorabil de unde controla întregul trafic comercial care se derula pe artera de circulație situată de-a lungul Tisei.

Prezența meșterilor străini în Dacia preromană a fost relevată prin argumente arheologice și istorice⁴⁶. Această prezență a determinat existența unei mari diversități de tehnologii aplicate nu numai în metalurgie, ci și în alte domenii.

O serie de detalii tehnice cu implicații cronologice vor fi abordate cu ocazia analizării fiecărui tip de fibule în parte.

II.3. Fibule reparate

Printre activitățile desfășurate în ateliere se numără și repararea unor piese deteriorate. Aceste reparații nu erau efectuate întotdeauna de meșterii care au produs artefactele respective, fapt pentru care astfel de intervenții pot fi sesizate cu mai multă ușurință. În continuare mă voi referi la câteva exemple concrete, fără a avea însă pretenția de a epuiza întregul spectru de probleme ridicate de fibulele reparate descoperite în Dacia.

Din tezaurul de podoabe dacice de la Mediaș făcea parte și o fibulă cu noduri⁴⁷ (fig. 13/5, 80/3). La un moment dat, în timpul utilizării, arcul fibulei s-a rupt. Ea a fost reparată de un alt meșter decât cel care a confecționat piesa. În cazul în care ea ar fi fost recondiționată de acesta din urmă, probabil că reparația nu ar mai fi fost vizibilă, fiind realizată prin sudare la cald, operațiune bine cunoscută de artizanii care prelucrau argintul. Realizatorul reparației a fost - foarte probabil - un meșter care cunoștea în detaliu prelucrarea bronzului și mai ales recondiționarea vaselor de bronz. Acest lucru este sugerat de faptul că cele două părți ale arcului au fost asamblate prin aplicarea unui nit. Nitul respectiv este asemănător cu cele folosite la peticirea unor vase romane de bronz, operațiune aplicată frecvent într-o serie de ateliere din Dacia⁴⁸. De asemenea, este de remarcat faptul că pentru a fi posibilă fixarea nitului prin ciocănire, meșterul a fost nevoit să înlătore piciorul fibulei (acesta fiind probabil tăiat). După nituire, porțiunea de picior ornamentată cu noduri a fost prinsă din nou de corpul piesei, dar nu prin sudare cum ar fi făcut un orfevrier. Una din extremitățile tăiate a fost martelatată sub forma unui manșon în care a fost introdus apoi piciorul cu noduri.

Referindu-se la fibulele cu noduri din tezaurul de la Bistrița, N.Fettich remarca faptul că în interiorul resortului se află o bară de fier. Cercetătorul maghiar considera că inițial resortul a fost înfășurat pe o bară de argint care s-a rupt în timp și a fost înlocuită cu o piesă de fier⁴⁹. În același sens, R.Gebhard era de părere că prezența miezurilor de fier sau bronz din interiorul unor resorturi de fibule de la Manching constituie expresia unor reparații ale exemplarelor respective⁵⁰. În Dacia preromană au fost descoperite numeroase fibule de argint, bronz și fier care prezintă astfel de bare metalice în interiorul resorturilor. Acest lucru indică faptul că barele menționate au fost utilizate la confecționarea resorturilor, firele de sârmă fiind rulate în jurul lor⁵¹. Ele nu constituie urmarea unor reparații ale resorturilor, ci se datorează metodei de confecționare propriu-zise a fibulelor.

Există însă și cazuri de reparare a resorturilor unor fibule, însă în alt mod. În Muzeul din Vrața (Bulgaria) se păstrează o fibulă de bronz descoperită în condiții necunoscute la Čareveč⁵² (fig. 40/12). Ea este de tip 10b, având resortul bilateral mare, coarda înfășurată de capul arcului și port-agrafa în formă de cadru. La un moment dat, în timpul utilizării piesei, acul s-a rupt. El a fost înlocuit cu ajutorul unei sârme de bronz, având secțiunea mai mică decât firul resortului. Ea a fost înfășurată de două ori pe resortul existent, după care extremitatea sârmei respective a fost prelungită sub formă de ac. Datorită diametrului redus al acului, acesta s-a rupt din nou fără a mai fi reparat ulterior. Reparația a fost executată și în acest caz probabil de un alt meșter decât cel care a executat fibula, dovadă fiind calitatea slabă a execuției.

Dovezile de reparare a unor fibule sunt mai numeroase. Detaliile tehnice nu vor putea fi ilustrate decât după studierea atentă a unui mare număr de piese. Oricum, exemplele prezentate relevă faptul că reparațiile unor fibule sunt vizibile mai ales în cazurile în care ele au fost executate de meșteri care nu se îndeletniceau cu fabricarea unor astfel de artefacte. Cu siguranță însă, artizanii care produceau fibule executau și reparații ale acestora. Buni cunoscători ai tehnologiilor de realizare, meșterii respectivi au executat probabil recondiționări de înaltă calitate, mai greu de surprins cu ochiul liber. O eventuală analiză asupra unui lot mai mare de piese prin intermediul unor micro-radiografii ar putea conduce la depistarea unor astfel de reparații, ca și la deslușirea cu mai mare finețe a unor detalii tehnologice.

NOTE

- ¹ N. Chidioșan, în *Crisia*, VII, 1977, p. 27-43; A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 57-58.
- ² I. H. Crișan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 93-106; idem, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 84-97; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 56.
- ³ V. Moga, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 516-517; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 59.
- ⁴ O fibulă în curs de prelucrare este ilustrată ca "ac de bronz" la I. Berciu, Al. Popa, H. Daicovicu, în *Celticum*, XII, 1965, fig. 24/6. Întregul material de la Craiva a fost studiat cu permisiunea amabilă a d-lui dr. V. Moga de la Muzeul din Alba Iulia, fapt pentru care îi mulțumesc și pe această cale cu deosebită căldură. Un studiu preliminar va fi publicat de V. Moga, A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, VII, 1997.
- ⁵ V. Moga, *op. cit.*, p. 514-517.
- ⁶ Fibula a fost descoperită cu ocazia săpăturilor de verificare efectuate în 1988 de I. Glodariu și V. Moga la care a participat în calitate de student și autorul acestor rânduri.
- ⁷ R. Vulpe și colab., în *SCIV*, I, 1950, p. 48-50; idem, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 203; idem, în *SCIV*, III, 1952, p. 198; idem, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 148-149; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 59.
- ⁸ R. Vulpe și colab., în *SCIV*, I, 1950, p. 48.
- ⁹ Desenele acestor fibule mi-au fost puse la dispoziție cu multă amabilitate de d-na dr. Silvia Teodor. Ele vor fi publicate împreună cu un lot impresionant de fibule din așezarea de la Poiana de autoarea săpăturilor din ultimii ani. La data redactării acestor pagini studiul respectiv se afla sub tipar în *Arheologia Moldovei*.
- ¹⁰ V. Ursachi, *Zargidava*, p. 233, pl. 205/15.
- ¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 26, 273.
- ¹² Idem, *op. cit.*, p. 230, pl. 204/13-14.
- ¹³ V. Kotigoroško, *Ținuturile Tisei superioare în veacurile III î.e.n. - IV e.n.*, București, 1995, fig. 50/35.
- ¹⁴ S. Cociș, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 142; V. Sirbu, în *Istros*, VI, 1992, p. 42; I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. - I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1979, p. 57; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 61.
- ¹⁵ În legătură cu distincția "meșteri orfevieri - meșteri bronzieri", precum și cu privire la statutul meșterilor din Dacia vezi A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 61-64; idem, în *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea - Cluj, 1996, p. 76-82.
- ¹⁶ O listă a lingourilor de argint descoperite în Dacia la F. Medeleț, *Au sujet d'une grande spirale dacique en argent du Musée National de Belgrade*, Caietele "Banatica", Reșița, 1993, p. 23-24.
- ¹⁷ Topirea și turnarea argintului constituiau procedee cunoscute de meșterii daci. O dovadă în acest sens este turnarea metalului în tipare pentru obținerea lingourilor. De asemenea, în unele zone, probabil mai ales acolo unde aprovizionarea cu materii prime era intermitentă (F. Medeleț, *op. cit.*, p. 9-10), lingourile de argint pentru confecționarea podoabelor erau obținute prin topirea unor monede elenistice și romane. Exemplul cel mai elocvent îl constituie tezaurul de la Stăncuța (C. Preda, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 113-124). În ceea ce privește confecționarea fibulelor cu noduri, s-a presupus și realizarea piciorului cu noduri prin batere într-un tipar bivalv. După această operațiune, nodurile ar fi fost rețușate prin pilire

- (N. Chidioșan, Al. Sășianu, N. Beladan, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 27-29). Această ipoteză este greu de luat în considerare având în vedere dificultatea imaginării modalității practice de utilizare a unor astfel de tipare. În schimb, trebuie avută în vedere observația lui Al. Sășianu, Șt. Konevalik, în *Crisia*, XI, 1981, p. 331-332, că nodurile dau impresia că sunt lucrate separat și au fost introduse ulterior pe picior, fiind apoi ciocănite ușor pentru a se suda mai bine. Această eventualitate ar putea explica de ce nodurile aflate deasupra arcului au fost retezate cu dalta în partea inferioară și nu au fost confecționate astfel de la bun început.
- 18 N. Chidioșan, I. Ordentlich, în *Crisia*, III, 1973, p. 97.
- 19 F. Medeleț, *op. cit.*, p. 14.
- 20 I. H. Crișan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 96, pl. VI/1-10; idem, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 86-87, pl. 121/1-8, 16.
- 21 A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 72-76.
- 22 M. Gramatopol, *Artele miniaturale în antichitate*, București, 1991, p. 150-151.
- 23 F. Medeleț, în *Analele Banatului*, III, 1994, p. 198.
- 24 E. Stoicovici, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 93-94.
- 25 În legătură cu produsele de argint cu "miez și înveliș" vezi A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 49-53 și idem, în *Ephemeris Napocensis*, VI, 1996, p. 43-54.
- 26 J.-P. Guillaumet, *Les fibules de Bibracte. Technique et typologie*, Dijon, 1984, p. 10-11.
- 27 M. Pernot, J. Dubos, J.-P. Guillaumet, în *Techniques antiques du bronze: faire un vase - faire un casque - faire une fibule*, Dijon, 1988, p. 74.
- 28 A. Furger-Gunti, în *Festschrift E.Schmid*, 1977, p. 73-84, apud M. Pernot, J. Dubos, J.-P. Guillaumet, *op. cit.*, p. 73-74.
- 29 M. Pernot, J. Dubos, J.-P. Guillaumet, *op. cit.*, p. 74.
- 30 J.-P. Guillaumet, *op. cit.*, p. 10-11, pl. 53/1-4; V. Rey-Vodoz, în *Annuaire de la Société Suisse de Préhistoire et d'Archéologie*, 69, 1986, p. 156, pl. 1/12; R. Gebhard, *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching, Bd. 14, Stuttgart, 1991, p. 50-51. Menționez și atelierul din așezarea germanică de la Warburg-Daseburg: K. Günther, *Siedlung und Werkstätten von Feinschmieden der älteren Römischen Kaiserzeit bei Warburg-Daseburg*, Münster, 1990, p. 118-119, fig. 48, 105.
- 31 În legătură cu modul de aplicare al metodei *à cire perdue* vezi K. Goldmann, în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 11, 1981, p. 111, fig. 2.
- 32 K. Darnay, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 420; J.-P. Guillaumet, *op. cit.*, p. 11, pl. 54.
- 33 M. Pető, în *Budapest Régiségei*, XXVII, 1991, p. 67-68, fig. 2/6, 3/1-2.
- 34 S. von Schnurbein, în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 5, 1975, p. 215-216, pl. 63/1-4.
- 35 J.-P. Guillaumet, *op. cit.*, p. 11.
- 36 *Ibidem*; A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 48.
- 37 J.-P. Guillaumet, *op. cit.*, p. 11-12, pl. 55.
- 38 Atelierul a fost descoperit în 1995 și este încă inedit. O primă prezentare a acestor descoperiri la H. Pop, I. Bejinariu, *Expoziția "Traci și daci la Șimleu Silvaniei"*, Zalău, 1995, p. 6, 15, pl. 16. Informațiile mi-au fost oferite de H. Pop. Tehnologia utilizată la Șimleu Silvaniei pentru realizarea unor monede de tip roman este documentată și în alte zone europene în sec. II-IV e.n.: M.R.-Alföldi, în *Germania*, 52, 1974, 2, p. 426-447; K.-J. Gilles, în *Trierer Zeitschrift*, 46, 1983, p. 223-224.

- ³⁹ H. Drescher, în *Early Medieval Studies*, 6, (Antikvariskt arkiv, 53), Stockholm, 1973, p. 56-59.
- ⁴⁰ Descoperiri inedite în curs de prelucrare. Primele menționări la S. Cociș, în *ActaMN*, 32/1, 1995, p. 384, 387; idem, în *Ephemeris Napocensis*, V, 1995, p. 93-101; idem, în *Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité*, 1995, 2, p. 1, 13. Informațiile privind atelierul de la Napoca și numeroase sugestii mi-au fost furnizate de S. Cociș.
- ⁴¹ H. Drescher, *op. cit.*, fig. 1/1-7, 2/1-6; G. Mossler, în *Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70 Lebensjahres von H. Vetters*, Wien, 1985, p. 248-251; G. Behrens, în *JRGZM*, 1, 1954, p. 234-235; E. Hudeczek, în *Griechische und römische Statuetten und Grossbronzen*, Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Wien, 1986, p. 341-345; E. B. Bónis, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limes-Kongress-Aalen, 1983*, Stuttgart, 1986, p. 301, fig. 1/1; K. Berecz, în *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistorique et Protohistoriques - Bratislava, 1-7 sept. 1991*, 3, Bratislava, 1993, p. 352, nr. 1, fig. 1/2; K. Gschwantler, H. Winter, în *Römisches Österreich*, 17-18, 1989-1990, p. 115-129; R. Košević, *Antičke fibule s područja Šiška*, Zagreb, 1980, pl. XLVI-XLVII; C. Gugl, *Die römischen Fibeln aus Virunum*, Klagenfurt, 1995, p. 50-53, pl. 3/23-27; 6/51, 54, 7/67-71, 8/72-76, 12/91-92, 14/103-106 etc.
- ⁴² În legătură cu prelucrarea metalelor neferoase în castelele de pe limesul germano-raetic vezi J. Oldenstein, în *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, 46, Bruxelles, 1974, p. 185-197.
- ⁴³ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 197-198, nr. 77; 214-216, nr. 34; 227-229, nr. 38; 239-240, nr. 25; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în sec. VI î.e.n. - I e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 154-157, nr. 60-84; vezi și *supra*, notele 7-8.
- ⁴⁴ V. Kotigoroško, *op. cit.*, fig. 35/8, 50 (nota 13).
- ⁴⁵ Vezi F. Medeleț, în *Archäologie Österreichs*, 6/2, 1995, p. 53-57.
- ⁴⁶ A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 64-66.
- ⁴⁷ L. Mărghitan, *Tezaur de argint dacice. Catalog*, București, 1976, p. 35, nr. 2, pl. X/2.
- ⁴⁸ A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, II, 1992, p. 51, fig. 2/2; idem, *Metalurgia bronzului*, p. 164-165.
- ⁴⁹ N. Fettich, în *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.*, III, 1953, p. 155.
- ⁵⁰ R. Gebhard, *op. cit.*, p. 49-50 (nota 30).
- ⁵¹ Despre modul de realizare al resorturilor vezi H. Drescher, în *Germania*, 33, 1955, 4, p. 340-345, fig. 1.
- ⁵² Piesa mi-a fost pusă la dispoziție pentru studiu de N. Torbov (Vrața).

III. TIPOLOGIA ȘI CRONOLOGIA FIBULELOR DIN DACIA PREROMANĂ

GR. I: FIBULE DE SCHEMĂ LATÈNE C

Tipul 1: fibule cu noduri.

Morfologie: fibule realizate dintr-o singură bucată de metal, având resortul bilateral realizat dintr-un număr mare de spire și coardă exterioară; piciorul este întors pe deasupra arcului, fiind ornamentat cu 2-4 noduri; ultimul nod are și rolul de manșon de prindere pe arc. Sunt realizate din argint, foarte rar din bronz și fier.

Tipologie:

1a - fibule având două noduri pe picior; capul arcului este circular în secțiune ori ușor aplatizat (fig. 12/1, 7).

1b - fibule având aceleași caracteristici ca ale variantei precedente, însă numărul nodurilor este de trei (fig. 12/2-5, 9).

1c - fibule având aceleași caracteristici dar prezentând un număr de patru noduri și uneori încă un nod intermediar între nodul "manșon" și primul nod median (fig. 12/6, 8, 13/2-3, 5, 14/1, 4, 15/1, 3, 16/1).

1d - fibule prezentând patru noduri pe picior și încă trei noduri intermediare; capul arcului este aplatizat și ornamentat - de obicei - prin incizii și puncte (fig. 13/1, 4, 14/2-3, 15/2, 4-6, 16/2, 17/1-2).

*

Fibulele cu noduri au fost încadrate de K. Horedt în tipul A1 al pieselor de argint dacice. Profesorul clujean a stabilit existența a două variante: A1a - fibule cu arc simplu și picior ornamentat cu trei noduri; A1b - fibule cu capătul arcului aplatizat și piciorul ornamentat cu patru noduri mari și trei intermediare¹.

Din punct de vedere tehnologic trebuie admisă existența celor patru variante enumerate mai sus. Ele nu reflectă o evoluție temporală clară. Spre exemplu variantele 1a, 1b și 1d au fost descoperite asociate în tezaurul de la Sărăcsău² (fig. 12/1-2, 14/2-3). Însă, aspectul variantelor 1a și 1b evidențiază cel mai elocvent originea întregului tip în fibulele Latène mijlocii central-europene. În sfârșit, această tipologie permite nu numai ordonarea exemplarelor din argint, ci și a celor din fier și bronz.

Răspândire. K. Horedt are și meritul de a fi cartat pentru prima dată într-o manieră coerentă piesele de argint dacice. În privința fibulelor cu noduri, el remarcă faptul că piesele respective sunt răspândite - în marea lor majoritate - în spațiul intracarpatic, doar exemplarele de la Întorsura (jud. Dolj) făcând excepție³.

Descoperirile ulterioare nu au modificat fundamental această observație (fig. 11). Dintre piesele de argint menționez pe cele descoperite în tezaurul de la Cehei (jud. Sălaj - fig. 12/9)⁴, Clipicești (jud. Vrancea - fig. 15/3)⁵, Drăgești (jud. Bihor)⁶,

Gorni Dâbnik (reg. Pleven, Bulgaria - fig. 80/2)⁷, Lupu (jud. Alba - fig. 17)⁸, Oradea-Sere (jud. Bihor)⁹, Săcălășău Nou (jud. Bihor)¹⁰, Tășad (jud. Bihor - fig. 16)¹¹. Exemplarele descoperite la Clipicești și Gorni Dâbnik constituie, fără îndoială, importuri din spațiul intra-carpatic. Pe de altă parte, numărul mare de exemplare descoperite în nordul Crișanei și Sălaj evidențiază existența în zona respectivă a unor ateliere care produceau - printre altele - și astfel de fibule. Este semnificativă, în acest sens, prezența unor fibule cu noduri în atelierul de bijutier de la Tășad.

În ceea ce privește exemplarele de bronz, foarte rar din fier, ele sunt prezente doar în zonele limitrofe spațiului principal de producere și utilizare al fibulelor cu noduri. Fibule din bronz au fost descoperite la București¹² și Mătășaru¹³ (ambele aparținând variantei 1a), Poiana-Galați¹⁴ și Zemplin-necropolă¹⁵ (variantea 1b), Ostrovu Corbului¹⁶, Popești¹⁷, Ljubicevać-Ostrvo¹⁸ (Porțile de Fier) și în aria culturii Puchov¹⁹ (un exemplar din fier și două din bronz), aparținând variantelor 1c-d.

Marea majoritate a fibulelor din argint au fost descoperite în tezaure. Excepțiile sunt constituite de piesele de la Tășad (atelier), Sighișoara-Wietenberg²⁰ (așezare) și Gorni Dâbnik (mormânt tumular). Fibulele realizate din fier și bronz provin în special din așezări. Există însă și cazuri în care ele au constituit obiectul unor depuneri votive (Zemplin) ori au fost descoperite în morminte (Ljubicevać-Ostrvo).

Fibulele cu noduri din argint au fost utilizate, în marea lor majoritate, în Crișana și în Transilvania, adică în zone aflate sub influența civilizației celtice din perioada anterioară. Piesele de argint aflate în alte zone constituie - așa cum am mai afirmat - importuri din spațiul intra-carpatic, iar piesele de bronz și fier pot fi considerate imitații ale exemplarelor de argint. Faptul că ele se întâlnesc în zonele limitrofe ariei principale de difuziune, permit formularea ipotezei că este vorba de artefacte realizate după piesele de argint purtate de o aristocrație cu un prestigiu deosebit ori că au intrat în componența unor costume rituale (vezi cap. IV). Acest lucru este de natură să explice rațiunea imitării unor piese care se aflau în modă în alte regiuni.

Cronologie. Pentru datarea fibulelor cu noduri dispunem de elemente și criterii diverse. În cronologie relativă, fibulele de acest tip sunt utilizate la un orizont post-celtic, însă începând cu un moment nu prea îndepărtat de dispariția civilizației celtice din Transilvania. Având în vedere faptul că acest eveniment se produce la începutul Latène-ului C2²¹, rezultă că fibulele cu noduri au putut fi utilizate deja pe parcursul acestei subfaze a Latène-ului. Subfaza respectivă nu este încă suficient de bine definită și nici fixată în timp cu prea multă exactitate. Oricum, este foarte probabil ca în ultimul sfert al sec. II î.e.n. fibulele cu noduri să fi fost deja la modă.

K. Horedt, analizând asocierea obiectelor de podoabă din tezaurele dacice cu monedele pe care acestea le conțineau, a stabilit existența a trei grupe. Fibulele cu noduri au fost incluse în grupa timpurie a acestor tezaure, datarea lor fiind fixată între 125-75 î.e.n.²²

În marea majoritate a cazurilor în care fibulele cu noduri se asociază cu monede, acestea sunt emise de Thasos, Dyrrhachium și Apollonia. Este vorba de tezaurele de la Agârbiciu²³, Săcălăsău Nou²⁴, Clipicești²⁵ și Cehei²⁶. Tezaurul de la Drăgești²⁷ conține drachme de Apollonia și Dyrrhachium, precum și denari republicani romani, în timp ce tezaurul de la Moroda²⁸ conține numai denari republicani. Deși datarea pe baza monedelor nu oferă certitudini, totuși se poate remarca faptul că fibulele cu noduri se asociază în general cu cele mai vechi emisii monetare prezente în tezaure. Ele sugerează o încadrare cronologică la sfârșitul sec. II î.e.n. și pe parcursul sec. I î.e.n.

Datarea fibulelor cu noduri poate fi nuanțată prin interpretarea asocierilor cu alte tipuri de fibule. Astfel, în tezaurele de la Mediaș²⁹, Sărmășag³⁰, Cehețel³¹, Bistrița (?)³² se află și fibule de tip Latène târziu cu coardă exterioară (tip 7), în timp ce fibulele cu scut rombic (tip 11) lipsesc (cu o singură excepție: Sărăcsău³³), iar cele de tip linguriță (tip 16) sunt inexistente. Având în vedere că ultimele două tipuri menționate au fost utilizate în a doua jumătate, respectiv la sfârșitul sec. I î.e.n., rezultă o perioadă de maximă utilizare a fibulelor cu noduri, de la sfârșitul sec. II î.e.n. până la jumătatea secolului I î.e.n. În unele cazuri este posibilă rămânerea în folosință a unora dintre exemplare și după ce acestea nu s-au mai aflat la modă. Datarea propusă este confirmată și de alte descoperiri. Fibula de bronz de la Popești a fost descoperită într-un nivel în care se aflau imitații de boluri deliene, două monede skyphate etc. toate conducând spre o datare în prima jumătate a sec. I î.e.n.³⁴

Tezaurul de la Lupu (jud. Alba) a adus elemente noi pentru datarea fibulelor cu noduri. Din inventar făceau parte două astfel de fibule, mai multe fălere de argint și o cană de bronz italică³⁵. Aceasta din urmă aparține tipului Gallarate, datat în Italia de Nord în ultimul sfert al sec. II î.e.n. și în primele decenii ale sec. I î.e.n.³⁶ Cana din tezaurul de la Lupu a fost utilizată o perioadă mai îndelungată de timp care nu poate fi precizată cu exactitate. Cu toate acestea, ea confirmă perioada de maximă utilizare propusă pentru fibulele cu noduri.

Tipul 2: fibule filiforme de schemă Latène mijlociu.

Morfologie: fibule realizate dintr-un singur fir de metal, având resortul bilateral format dintr-un număr variabil de spire și coardă exterioară; piciorul este întors pe deasupra arcului, fiind prins de acesta din urmă printr-un manșon realizat prin lățirea extremității piciorului. Majoritatea exemplarelor sunt realizate din bronz sau fier, nelipsind însă nici cele executate din bronz aurit ori argint.

Tipologie:

2a - fibule având 4 spire și coardă exterioară. Arcul este îndoit sub forma unui semicerc prelung, fiind mai gros în diametru decât piciorul repliat. Acesta din urmă este prevăzut frecvent cu o profilatură sau cu un nod de dimensiuni mici.

Sunt realizate din bronz și fier (fibule de tip Mötschwil - fig. 19/1).

2b - fibule specifice ariei grupului Padea-Panaghiurski Kolonii³⁷. Se disting două subvariante:

2b1 - fibule având resortul format din 4-6 spire. Arcul este scund și curbat în apropierea resortului. Sunt realizate din fier, mai rar din bronz (fig. 19/5, 7-9, 20/1).

2b2 - fibule având resortul format dintr-un număr mare de spire. Arcul este lung și îndoit în unghi drept în apropierea resortului. Sunt realizate din fier (fibule de tip Gura Padinii - fig. 20/2-5).

2c - fibule având resort bilateral scurt (4-6 spire) și arcul curbat. Sunt realizate din bronz și fier (fibule de tip Kostrzewski H - fig. 19/6).

2d - fibule cu resort bilateral format dintr-un număr mare de spire. Piciorul este ornamentat frecvent cu unul sau mai multe noduri de dimensiuni mici. Sunt realizate din argint, bronz, fier și bronz aurit (fig. 19/2-4).

*

Acest tip cuprinde toate fibulele filiforme de schemă Latène C descoperite în contexte dacice, deși unele dintre variantele definite constituie tipuri aparte în zonele de unde provin. În Dacia ele nu sunt prea numeroase și se concentrează mai ales pe arii restrânse, fapt pentru care am preferat reunirea lor într-un singur tip cu variante specifice.

Răspândire. Fibulele de tip Mötschwil sunt specifice ariei celtice cuprinsă între Rin și bazinul carpatic. Ele sunt frecvente în sudul Germaniei, Elveția, Moravia, Slovacia, sudul Poloniei și sunt mai rare în vestul Ungariei, Austria și Slovenia³⁸. În aceste zone au fost însă utilizate o serie de variante locale ale fibulelor de tip Mötschwil³⁹. Pe teritoriul Daciei piesele în discuție sunt foarte rare. Singurele exemplare aparținând variantei clasice au fost descoperite în așezările dacice de la Panic (jud. Sălaj - fig. 19/1)⁴⁰ și Biharia (jud. Bihor)⁴¹. Piesa de la Panic constituie un import provenind probabil de pe teritoriul Slovaciei (poate din aria culturii Puchov) care este cea mai apropiată regiune unde astfel de fibule au fost utilizate pe scară largă. De altfel, legăturile dintre spațiul dacic și aria culturii Puchov au fost evidențiate și prin răspândirea fibulelor cu noduri. În ceea ce privește exemplarul de la Biharia, el a fost descoperit într-o așezare conexată spațiului celtic din bazinul Tisei.

Fibulele de tip 2b se întâlnesc exclusiv în aria grupului Padea-Panaghiurski Kolonii, atât în morminte și așezări din Oltenia, cât și în complexe funerare din nordul și nord-vestul Bulgariei. Ele ajung sporadic și la răsărit de Olt (fig. 18).

Fibulele de tip 2c sunt rare în Dacia, fiind descoperite în unele așezări din Transilvania și de la sud de Carpați. Frecvența mare a pieselor respective în mediul bastarnic de la răsărit de Carpați⁴² sugerează faptul că provin din acea zonă.

Exemplele de tip 2d sunt, de asemenea, reduse numeric. Ele se întâlnesc în zona Dunării și în așezări din Transilvania (fig. 18). Fibule asemănătoare sunt specifice zonelor meridionale ale Europei continentale: Italia de Nord, Elveția, Serbia etc.⁴³ Numeroasele analogii din spațiul scordisc, precum și legăturile dacilor cu aceștia (oglundite și în repertoriul altor tipuri de podoabe și piese vestimentare), indică faptul că exemplele din Dacia au fost importate din mediul respectiv.

Cronologie. Fibulele de tip Mötschwil sunt specifice Latène-ului C2, ele constituind o adevărată fosilă directoare pentru această subfază⁴⁴. Exemplarul de la Panic a fost descoperit într-o așezare dacică în care nu se afla ceramică celtică⁴⁵, ceea ce înseamnă că ea și-a început existența după dipariția celților din Transilvania. Această observație permite datarea fibulei de la Panic în a doua jumătate a sec. II î.e.n.

Fibulele de tip 2b1 sunt asemănătoare celor aparținând variantei B - Kostrzewski⁴⁶. Astfel de piese descoperite în aria culturii Poienești-Lukaševka au fost datate în a doua jumătate a sec. II î.e.n. și în prima jumătate a veacului următor⁴⁷. Acest interval cronologic este în concordanță cu inventarele mormintelor descoperite la Corlate (jud. Dolj), de unde provine o astfel de fibulă. Aceasta din urmă, prin caracteristicile morfologice, indică faptul că originea fibulelor de tip 2b1 se află în exemplele de tip Mötschwil, ceea ce conduce spre ideea unei datări în Latène C2 și în subfaza următoare. În sfârșit, în complexul ritual de la Conțești (jud. Argeș) a fost descoperită și o drahmă dyrrachiană⁴⁸ care confirmă această datare.

Fibulele de tip 2b2 (variantea Gura Padinii) au fost descoperite în complexe funerare specifice celei de a doua jumătăți a sec. II î.e.n.⁴⁹ și primei jumătăți a sec. I î.e.n. Exemplarul de la Căciulătești provine dintr-o așezare dacică în care s-au mai găsit piese de metal databile în sec. I î.e.n. Prin urmare, fibulele de tip 2b sunt contemporane, în linii generale, cu fibulele cu noduri din Transilvania.

Fibulele de tip 2c (variantea H - Kostrzewski⁵⁰) au fost datate în mediul bastarnic de la răsărit de Carpați în Latène D1⁵¹. Exemplarul de la Radovanu a fost descoperit în primul nivel al așezării, în timp ce piesa de la Sighișoara-Wietenberg provine dintr-o așezare care își începe existența în a doua jumătate a sec. II î.e.n. și continuă în perioada următoare⁵². Fibulele de tip 2c au fost utilizate probabil de la sfârșitul sec. II î.e.n. până spre jumătatea sec. I î.e.n., la fel cum se întâmplă cu majoritatea fibulelor de schemă Latène C discutate.

Fibulele de tip 2d au fost datate în marea majoritate a cazurilor în Latène D1⁵³. Exemplarul de la Divici a fost descoperit în primul nivel de locuire al cetății respective, databil la sfârșitul sec. II î.e.n. și în prima jumătate a sec. I î.e.n.⁵⁴ Piesele de la Berghin și Șura Mică provin din așezări dacice care au funcționat în aceeași perioadă, dar care și-au continuat existența și mai târziu. Exemplele de la Târnava (Bulgaria; un exemplar din bronz aurit) au fost descoperite în morminte tumulare datate la sfârșitul sec. II î.e.n. - sec. I î.e.n.⁵⁵ În sfârșit, în tumului II de la Cugir a fost

descoperită împreună cu o situlă de bronz italică databilă la jumătatea sec. I î.e.n.⁵⁶ Având în vedere toate aceste date, pentru fibulele de tip 2d se poate presupune o perioadă de maximă utilizare la sfârșitul sec. II î.e.n. și în prima jumătate a sec. I î.e.n. după care ele au fost scoase din uz de fibulele de schemă Latène D.

Tipul 3: fibule de schemă Latène C cu piciorul lamelar sau lanceolat.

Morfologie: fibule realizate dintr-o singură bucată de metal, având resortul bilateral și coardă exterioară; piciorul este lățit (de formă lamelară sau lanceolată), având deschiderea maximă în zona de prindere pe arc. Sunt realizate din argint, bronz și fier.

Tipologie. Din punct de vedere formal acest tip este foarte omogen, o împărțire pe variante fiind inutilă. Piciorul lamelar poate avea marginile rectilinii ori ușor curbate, însă detaliul menționat nu justifică o subîmpărțire a tipului respectiv. Originea și evoluția fibulelor în discuție a fost analizată recent de P. Popović. Exemplarele descoperite pe teritoriul României și al Bulgariei se încadrează în grupa a III-a a seriei tipologice evidențiate de cercetătorul sârb⁵⁷ (fig. 22).

Răspândire. Fibulele lanceolate își au originea în piese având sistemul de închidere prevăzut cu două ace. Ele sunt caracteristice spațiului ilir și coastei dalmate⁵⁸. În aceeași zonă au fost descoperite și exemplare de tip lanceolat, însă marea majoritate a pieselor se concentrează în spațiul scordisc, de-a lungul Savei și Dunării (până în zona Porților de Fier - fig. 22/7-13)⁵⁹. În aria daco-getică, fibulele lanceolate de schemă Latène C se întâlnesc în zona dintre Carpați și Munții Balcani, ajungând sporadic și în Transilvania (fig. 21). Din așezările în care au fost descoperite astfel de piese provin și alte obiecte care atestă legături cu spațiul scordisc, ceea ce indică o dată în plus zona de proveniență a exemplarelor din Dacia⁶⁰. Purtătorii grupului Padea-Panaghiurski Kolonii au contribuit, probabil, și în acest caz la vehicularea pieselor de tipul prezentat.

Trebuie menționat și faptul că fibule având o morfologie asemănătoare sunt specifice culturii Zarubiņi din bazinul Niprului superior⁶¹. În legătură cu ele M. Babeș arăta că "este greu de spus dacă aceste fibule derivă din fibulele lanceolate din fosta Iugoslavie și dacă da, pe ce căi a putut avea loc un astfel de transfer cultural"⁶². Asupra acestui aspect voi mai reveni.

Cronologie. În lumea scordiscă au fost descoperite numeroase complexe arheologice (în special morminte) care permit o încadrare cronologică sigură a acestor fibule. Analizând contextele menționate, P. Popović datează fibulele de tip lanceolat între sfârșitul sec. II î.e.n. și sfârșitul sec. I î.e.n., cele mai târzii descoperiri fiind cele din Clisura Dunării⁶³. Exemplarele găsite pe teritoriul României provin din așezări care au funcționat în această perioadă. Piesa de la Vlădicasca a fost descoperită într-o locuință databilă - prin inventar - la sfârșitul sec. II î.e.n. și în sec. I î.e.n. (poate doar în prima jumătate a secolului)⁶⁴.

Fibulele din cultura Zarubiñi au fost datate într-o perioadă mai timpurie, însă P. Popović observă, pe bună dreptate, că ele sunt contemporane cu cele din lumea scordiscă⁶⁵. Similitudinea morfologică și cronologică a fibulelor din zona dunăreană cu cele din cultura Zarubiñi trebuie pusă pe seama legăturilor existente între cele două zone. Purtătorii culturii Poienești-Lukaševka sunt desemnați în izvoarele antice (Strabo, VII, 3, 17; Ptolemeu, III, 5, 7) drept bastarni. În unele cazuri această denumire este aplicată și purtătorilor altor grupe culturale cum ar fi Przeworsk și, eventual, Zarubiñi⁶⁶. Având în vedere acest lucru, nu ar fi exclus ca unii dintre “bastarnii” participanți la alianțe militare cu scordiscii pentru jefuirea provinciilor romane din Balcani să fi aparținut comunităților Zarubiñi. Legăturile dintre cele două zone, care par atât de îndepărtate una de alta, au fost documentate și printr-o serie de descoperiri din aria culturii Poienești-Lukaševka. Exemplul cel mai elocvent îl constituie sabia din mormântul 29 de la Borosești, care își găsește analogii apropiate în bazinul Dunării⁶⁷. Drumurile utilizate de bastarni în deplasările spre zona nord-vest-balcanică treceau fie prin Dobrogea (unde au fost descoperite materiale specifice în așezarea de la Satu Nou - Valea lui Voicu⁶⁸), fie prin Transilvania, pe valea Mureșului (ceramica bastarnică din așezarea de la Morești jalonează această rută⁶⁹).

Contactele menționate și posibilitatea ca grupuri de luptători de pe cursul Niprului să fi participat la campaniile militare inițiate de bastarni ar putea explica un transfer cultural de natură să illustreze apariția în zone geografice diferite a unor fibule asemănătoare. Nu este întâmplător nici faptul că ornamentica unor exemplare din spațiul scordisc se regăsește identic pe piese din cultura Zarubiñi. P. Popović consideră că acest transfer a putut avea loc pe parcursul sec. I î.e.n. sau mai degrabă în a doua jumătate a veacului respectiv⁷⁰. Această idee pare a fi confirmată de faptul că în mormântul nr. 13 de la Hryniewcze Wielkie (Polonia) două fibule lanceolate se aflau împreună cu fibule cu “ochi”⁷¹, ceea ce demonstrează că piesele în discuție au fost utilizate în aria culturii Zarubiñi și în sec. I e.n.

Nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca legăturile dintre cele două spații extreme să fi fost asigurate prin intermediul daco-geților. Aceștia din urmă au utilizat paftale și centuri de tip Latène târziu care prezintă elemente celto-ilire și elemente “bastarnice”⁷². Faptul menționat subliniază rolul Daciei preromane ca spațiu de legătură între bazinul Dunării și regiunile est-carpatiche.

Tipul 4: fibule de tip Orlea-Maglavit.

Morfologie: fibule având resort bilateral format din 6 spire și coardă exteroară; arcul este aplatizat sub forma unei plăci rombice, iar piciorul este întors pe deasupra arcului nefiind prins de acesta; piciorul repliat este ornamentat cu un nod de mici dimensiuni. Sunt realizate din bronz.

Tipologie. Din punct de vedere morfologic exemplarele de tip Orlea-Maglavit sunt unitare și nu necesită o divizare în variante. Tipul ca atare este

cunoscut în literatura de specialitate de mai multe decenii. A fost însă definit mai recent⁷³. Ultimul studiu consacrat acestui tip de fibule aparține lui P. Popović, cercetătorul sârb aducând în discuție problema originii, evoluției și cronologiei pieselor respective⁷⁴ (fig. 25/1-8).

Răspândire. Fibulele de tip Orlea-Maglavit sunt răspândite numai în aria grupului Padea-Panaghiurski Kolonii fiind o creație originală. Majoritatea exemplarelor au fost descoperite în zona Dunării (sudul Olteniei, nordul și nord-vestul Bulgariei, Porțile de Fier - fig. 23)⁷⁵.

Cronologie. V. Zirra arăta că fibulele de tip Orlea-Maglavit prezintă caracteristicile exemplarelor de schemă Latène C, deși piciorul nu este prins de arcul fibulelor. Descoperirea unei astfel de fibule în așezarea dacică de la Cetatea (jud. Dolj) l-a determinat pe același cercetător să dateze exemplarele de acest fel și în prima jumătate a sec. I î.e.n.⁷⁶ Reluând întreaga problematică referitoare la fibulele de tip Orlea-Maglavit, P. Popović datează întregul lot de piese în prima jumătate a sec. I î.e.n. În cronologie relativă, fibulele de tip Orlea-Maglavit fac legătura între exemplarele de tip Latène B₂-C și fibulele cu scut rombic⁷⁷.

Tipul 5: fibule de schemă Latène C cu placă emailată pe picior.

Morfologie: fibule având resort bilateral format - de obicei - din 6 spire și coardă exterioară; piciorul este întors pe deasupra arcului și este dezvoltat sub forma unei plăci, aceasta din urmă prezentând una sau mai multe alveole umplute cu email. Sunt realizate din bronz.

Tipologie:

5a - fibule cu placă rectangulară (fig. 25/9, 11, 13-17);

5b - fibule cu placă ovoidală, uneori prezentând butoni plași laterali (fig. 25/10, 12).

Răspândire. Fibulele de acest tip au o frecvență redusă în Dacia (fig. 24). C. Beldiman a publicat recent un studiu consacrat exemplarelor în discuție⁷⁸. Cercetătorul bucureștean cartă piesele descoperite la Alba Iulia, Berindia (jud. Arad), Căpușu Mare (jud. Cluj), Ostrovul Șimian (jud. Mehedinți), Uilac (jud. Harghita). Exemplarul de la Ocnîța, inclus de C. Beldiman printre aceste piese, aparține altui tip⁷⁹. La lista descoperirilor mai pot fi adăugate fibulele de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud)⁸⁰ și Orșova⁸¹.

Fibulele cu placă emailată sunt răspândite în bazinul Dunării mijlocii, în special în lumea scordiscă unde au fost probabil produse⁸². Aceasta este și zona de unde au fost "importate" piesele din Dacia.

Cronologie. Există doar două fibule descoperite în contexte dacice (Berindia, Ostrovul Șimian). Fibulei de la Orșova nu i se cunosc condițiile de descoperire, dar aparține cu mare probabilitate epocii preromane. Restul provin din complexe mult mai târzii (nivele romane la Alba Iulia și Ilișua, așezare din sec. IV e.n. la Uilac,

necropolă din sec. VI-VII e.n. la Căpușu Mare). Din acest motiv C. Beldiman a împărțit întregul lot de piese în două grupe: A - fibule descoperite în așezări geto-dacice; B - fibule descoperite în contexte mult mai târzii, ele putând fi considerate "antichități" în mediile respective⁸³.

În lumea scordiscă, în ciuda unor datări mai timpurii (Latène C)⁸⁴, fibulele cu placă emailată sunt încadrate în sec. I î.e.n.⁸⁵ Aceasta trebuie să fie și datarea pieselor descoperite în contexte dacice. În ceea ce privește piesele descoperite în contexte mai târzii, este vorba de exemplare rămase în uz o perioadă mai îndelungată datorită - probabil - aspectului atrăgător (forma, ornamentare cu email etc.) pe care îl au aceste fibule.

GR. II: FIBULE DE SCHEMĂ LATÈNE D

Tipul 6: fibule cu port-agrafa în formă de cadru.

Morfologie: fibule având resort bilateral și coardă exterioară sau interioară, arcul curbat și port-agrafa în formă de cadru, aceasta din urmă fiind și caracteristica definitorie a întregului tip. Sunt realizate din bronz și fier.

Tipologie:

6a - fibule având coarda exterioară și arcul simplu (fig. 27/1-11, 28/1-10).

6b - fibule având coarda interioară și arcul ornamentat de obicei cu un nod (fig. 28/11-12).

Răspândire. Aceste fibule se întâlnesc în cea mai mare parte a Europei, numărându-se printre exemplarele cele mai caracteristice ale Latène-ului târziu⁸⁶. În ceea ce privește spațiul care ne interesează, fibulele cu port-agrafa în formă de cadru au fost descoperite în așezări și cetăți de pe tot cuprinsul Daciei (fig. 26). Faptul că există numeroase exemplare din fier demonstrează că fibulele de acest tip erau produse și în ateliere locale.

Cronologie. În ciuda unor tentative de a încadra aceste fibule între limite cronologice mai restrânse⁸⁷ (prima treime a sec. I î.e.n.; al doilea și al treilea sfert al sec. I î.e.n. etc.), ele nu se confirmă pentru contextele arheologice din Dacia. De aceea, trebuie acceptată datarea fibulelor cu port-agrafa în formă de cadru pe toată durata sec. I î.e.n., cu atât mai mult, cu cât, artefactele în discuție prezintă în mai mare măsură caracteristici utilitare decât decorative. Un argument în acest sens este și numărul mare de exemplare din fier. Faptul menționat explică și durata lungă de folosire a fibulelor de acest tip.

Pentru varianta 6b, mai evoluată, se poate presupune o datare mai restrânsă (a doua jumătate a sec. I î.e.n.). Argumentele se bazează pe considerații tipologice. Apariția nodului care ornamentează arcul anunță deja fibulele puternic profilate care vor fi create în epoca lui Augustus și vor fi utilizate intens în sec. I e.n. Descoperirea unei fibule de tip 6b în cetatea dacică de la Racoș (fortificație datată

incepând cu jumătatea sec. I î.e.n.)⁸⁸ pare să confirme o astfel de încadrare cronologică.

Tipul 7: fibule filiforme de tip Latène târziu cu coardă exterioară.

Morfologie: fibule având resortul bilateral și coardă exterioară; arcul este curbat în partea dinspre resort, fiind circular sau fațetat în secțiune; port-agrafa este plină și are - de obicei - o formă rectangulară. Sunt executate din argint, bronz și fier.

Tipologie:

7a - fibule având arcul simplu;

7a1 - fibule cu resort bilateral mare (fig. 31/1-6, 32/6-7);

7a2 - fibule realizate din bronz sau fier având resort bilateral scurt (2+2 spire) - fig. 30/7-11, 32/1-5;

7b - fibule ornamentate cu motive geometrice sau zoomorfe (fig. 32/8-10);

7c - fibule cu coarda înfășurată de arc (fig. 30/3-4).

*

Referindu-se la exemplarele din argint, K. Horedt remarca existența a trei variante: A2a - fibule cu arcul simplu; A2b - fibule cu arcul ornamentat; A2c - fibule cu arcul profilat⁸⁹. Ultima dintre cele trei variante stabilite de K.Horedt nu mai poate fi acceptată. Cele două exemplare incluse în această variantă (Cehețel⁹⁰ și Remetea Mare⁹¹) aparțin altor tipuri și variante.

Răspândire. Fibulele de tip 7 se întâlnesc în special în Transilvania (fig. 29) în cadrul tezaurilor de argint (Mediaș⁹¹, Sărmășag⁹³, Cehețel⁹⁴, Bistrița⁹⁵, Sâncrăieni⁹⁶, Coldău⁹⁷, Ghelința⁹⁸, Cerbăl⁹⁹), nelipsind însă nici de la răsărit sau de la sud de Carpați unde au fost descoperite în așezări dacice (Piatra Neamț - Bâta Doamnei¹⁰⁰, Poiana-Galați¹⁰¹, Popești¹⁰², Cățelu Nou¹⁰³ etc.).

Cronologie. Potrivit analizei combinatorice a tezaurilor de argint dacice, K.Horedt includea fibulele de tipul 7 în cadrul tezaurilor din grupa timpurie și cea mijlocie¹⁰⁴. Într-un caz (Sâncrăieni) se asociază cu monede emise de Thasos și Dyrhachium, iar în alte două cazuri (Ghelința și Cerbăl) cu denari republicani romani. În ceea ce privește asocierea cu alte tipuri de fibule, situația se prezintă astfel: în trei cazuri apar împreună cu fibule cu noduri (Mediaș, Sărmășag, Cehețel), iar într-un caz cu fibule cu scut rombic (Cerbăl). De menționat că în nici un caz fibulele de tip 7 nu sunt asociate cu fibule-linguriță. Acest lucru evidențiază că fibulele de tip 7 au fost utilizate în perioada finală de folosire a fibulelor cu noduri și un anumit interval de timp în care au existat fibulele cu scut rombic. În cronologie absolută limitele temporale ale fibulelor de tip 7a-b pot fi fixate între 75-25 î.e.n., unele exemplare putând fi utilizate și mai târziu. Oricum ele dispar din modă înainte de apariția fibulelor-linguriță la sfârșitul sec. I î.e.n.

În ceea ce privește fibulele de tip 7c (exemplare de argint în tezaurul de la Săliște¹⁰⁵ și exemplare din bronz provenind din cetatea dacică de la Căpâlna¹⁰⁶ și așezarea de la Căndești¹⁰⁷) ele fac tranziția spre tipul 10 (fibule cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc), fiind date - tocmai din acest motiv - în a doua jumătate a sec. I î.e.n. și la începutul sec. I e.n. De altfel, exemplarele de la Săliște sunt asociate cu fibule cu scut rombic.

Tipul 8: fibule filiforme de tip Latène târziu cu coardă interioară.

Morfologie: fibule având resort bilateral mare și coardă interioară; arcul este filiform sau aplatizat; port-agrafa este plină, având o formă triunghiulară. Sunt realizate din bronz, uneori aurite.

Tipologie:

8a - arc este circular în secțiune (fig. 34/1-2, 4, 11);

8b - arc este aplatizat (fig. 34/3, 5-10).

*

Din punct de vedere morfologic aceste fibule sunt foarte apropiate de cele aparținând tipului anterior. Unele detalii tehnice (coarda interioară, forma port-agrafei etc.), cât și cronologice, impun definirea acestor fibule ca un tip distinct față de cele descrise anterior.

Răspândire. Fibulele de tip 8, puțin numeroase deocamdată, apar în așezări și cetăți dacice din Transilvania (Cetea și Craiva¹⁰⁸), de la sud (Sprâncenata¹⁰⁹) și răsărit de Carpați (Poiana-Galați¹¹⁰, Răcățau¹¹¹). Nu este exclus ca publicarea materialelor descoperite în nivelele dacice din alte așezări să mărească numărul exemplarelor de acest tip, cu atât mai mult cu cât există indicii ale producerii lor în Dacia (atelierul de la Craiva). De altfel, ele lipsesc din alte spații (fig. 33).

Cronologie. Cea mai relevantă descoperire pentru stabilirea cronologiei acestui tip de fibule este cea de la Sprâncenata. Exemplarul menționat a fost descoperit în ultimul nivel din așezarea respectivă, împreună cu fibule date din a doua jumătate a sec. I î.e.n. până la jumătatea sec. I e.n.¹¹² Fibula de la Ocnîța a fost descoperită în "încăperea 2" de pe "cetatea 1" împreună cu trei fibule linguriță și o fibulă cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc¹¹³, ceea ce indică o datare la sfârșitul sec. I î.e.n. și în prima jumătate a sec. I e.n. Exemplarul de la Liubcova provine din ultimul nivel al așezării, în care se aflau și fibule-linguriță, fapt care sugerează o încadrare cronologică la sfârșitul sec. I î.e.n. și începutul sec. I e.n. când situl respectiv își încetează existența¹¹⁴. Coroborând toate aceste date, fibulele de tip 8 pot fi încadrate în a doua jumătate a sec. I î.e.n. (dacă nu cumva numai în ultimele decenii ale veacului menționat) și în prima jumătate a sec. I e.n.

Tipul 9: fibule filiforme cu resort bilateral scurt și coardă interioară (fibule "soldățești").

Morfologie: fibule având resort bilateral din patru spire și coardă interioară; arcul este simplu; port-agrafa este plină având formă triunghiulară sau trapezoidală. Sunt realizate din bronz, mai rar din fier.

Tipologie:

9a - fibule cu arcul circular în secțiune (variantea Riha, 1.6.2) - fig. 36/1-13, 37/1-11;

9b - fibule cu arcul circular sau poligonal în secțiune și, uneori, cu un buton la capătul piciorului (variantele Riha, 1.6.3 și Riha 1.6.4) - fig. 37/12-14.

*

Am adoptat împărțirea în variante a Emiliei Riha¹¹⁵, fiind cea mai complexă de până acum. Prima variantă la Riha (1.6.1. - fibule cu arcul îndoit unghiular) este inexistentă în Dacia. În schimb există celelalte trei.

Răspândire. Fibulele de tip 9, în special varianta 9a, cunosc o răspândire largă. Ele sunt frecvente în mediul militar roman, de unde și denumirea de fibule "soldățești". În Dacia descoperirile sunt extrem de numeroase, iar fibulele în curs de prelucrare de la Craiva¹¹⁶ sugerează producerea lor și în zona noastră (fig. 35).

Cronologie. Fibulele de tip 9 au fost datate în lumea romană începând cu epoca lui Domitian¹¹⁷ ori, mai larg, din a doua jumătate a sec. I e.n., ele fiind utilizate intens și în prima jumătate a sec. II e.n.¹¹⁸ M. Babeș atrăgea atenția asupra faptului că în răsăritul Europei aceste fibule își fac apariția mai devreme. Astfel, dacă A. K. Ambroz le datează de la sfârșitul sec. I î.e.n. până în sec. I e.n.¹¹⁹, M. Babeș optează pentru începutul utilizării acestor fibule de la mijlocul sec. I î.e.n.¹²⁰ La nivelul cunoștințelor actuale este greu de spus când anume pe parcursul celei de a doua jumătăți a sec. I î.e.n. își fac apariția aceste fibule. Existența fibulelor de tip 9a în nivelele inferioare ale așezărilor de la Brad¹²¹ și Poiana-Galați¹²² confirmă apariția mai timpurie a exemplarelor respective. Este posibilă o preluare a acestor fibule în lumea romană din zonele răsăritene ale Europei (bazinul Dunării de Jos și nordul Mării Negre), fapt care ar explica anumite decalaje cronologice între contextele arheologice din cele două zone. Prin urmare varianta 9a poate fi datată în a doua jumătate/sfârșitul sec. I î.e.n. - sec. I e.n. (până la războaiele daco-romane). Exemplarele variantei 9b (Poiana-Galați¹²³ și Craiva¹²⁴), puțin numeroase, pot fi considerate importuri iar datarea lor este sincronă cu cea a pieselor din lumea romană (a doua jumătate a sec. I e.n.). Utilizarea acestor fibule într-un interval de timp îndelungat trebuie pusă pe seama formei simple și a utilității practice pe care o aveau piesele respective.

Tipul 10: fibule cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc.

Morfologie: fibule având resortul bilateral mare (15-20 sau chiar mai multe

spire) și coarda înfășurată de capul arcului; piciorul este alungit, iar port-agrafa este de formă triunghiulară ori în formă de teacă. Sunt realizate din bronz, argint și fier.

Tipologie:

10a - fibule cu port-agrafa în formă de cadru (fig. 39/2-4, 6-8, 13-14, 40/7, 12-13);

10b - fibule cu port-agrafa plină (fig. 39/1, 5, 9-12, 40/1-6, 8);

10c - fibule cu arcul lățit și piciorul ornamentat cu incizii transversale (fig. 40/9-11).

*

Fibulele de acest tip nu au fost definite încă suficient de clar. Acesta este și motivul încadrării exemplarelor aparținând tipului 10, în grupe tipologice și cronologice diferite (fibule de tip Latène târziu, fibule profilate sau puternic profilate, cu arcul simplu etc.).

Este de remarcat și faptul că un exemplar din tezaurul de la Remetea Mare¹²⁵ este hibrid, prezentând atât elemente ale fibulelor de tip 10, cât și două noduri pe arc, caracteristică proprie fibulelor de tip norico-pannonic (fig. 39/15). Piesa respectivă constituie un reper important pentru cronologia întregului tip.

Răspândire. Fibulele de tip 10a-b se întâlnesc în număr mare în așezările de pe Siret (Poiana¹²⁶, Răcătău¹²⁷, Brad¹²⁸), în Muntenia (Popești¹²⁹, Ocnîța¹³⁰, București¹³¹), în Transilvania (Sighișoara-Wietenberg¹³², Craiva¹³³, Arpașu de Sus¹³⁴) și Banat (tezaurul de la Remetea Mare¹³⁵). În afara ariei daco-getice, exemplarele de tip 10a-b sunt puțin numeroase (un exemplar în necropola de la Zemplin¹³⁶ și altul în Germania de nord¹³⁷), fapt ce pledează în favoarea atribuirii acestui tip exclusiv zonei Daciei (fig. 38) și mai ales spațiului est-carpatic (unde par a fi cele mai numeroase).

În ceea ce privește exemplarele variantei 10c, acestea sunt documentate - cel puțin deocamdată - numai la răsărit de Carpați (Brad¹³⁸, Răcătău¹³⁹, Dumbrava¹⁴⁰), ele fiind prezente mai târziu și în provincia Dacia (Locusteni¹⁴¹).

Cronologie. Așa cum arătam anterior, fibulele de tip 7c realizează tranziția de la fibulele de tip Latène târziu cu coardă exterioară la fibulele de tip 10. Această observație asigură o datare pentru începutul fibulelor de tip 10 la sfârșitul sec. I î.e.n. Fibulele de la Remetea Mare confirmă această datare. Ele au fost descoperite împreună cu o fibulă cu scut rombic, o fibulă linguriță și monede elenistice și romane, ultima emisiune datând din vremea lui Augustus. Pe de altă parte, fibula hibridă de care am mai amintit este sincronă cu primele exemplare de tip norico-pannonic cu două noduri pe arc, acestea din urmă fiind datate la sfârșitul sec. I î.e.n. și începutul sec. I e.n.¹⁴²

Pentru variantele 10a-b dispunem de numeroase contexte de descoperire. Astfel, la Răcătău și Brad aceste fibule au fost descoperite în ultimele nivele ale

ășezărilor respective. La Ocnița sunt asociate cu fibule-linguriță, dintre care una este ornamentată cu perle, iar alta prezintă ornamente zoomorfe. În necropola de la Zemplin o fibulă de tip 10b a fost descoperită împreună cu o fibulă puternic profilată (A 68).

Coroborând toate aceste informații rezultă că fibulele de tip 10a-b au fost utilizate de la sfârșitul sec. I î.e.n. până la jumătatea ori al treilea sfert al sec. I e.n. Ele sunt contemporane în mare măsură cu fibulele-linguriță.

Fibulele de tip 10c, mai evolute din punct de vedere tipologic, pot fi datate începând - cel mai devreme - cu al treilea sfert al sec. I e.n. și continuă a fi utilizate și în sec. II e.n. Gh.Popilian - publicând necropola de epocă romană de la Locusteni - încadra aceste fibule în sec. II e.n., afirmând că nu cunoaște alte analogii pentru piesele respective, dar că "se pare că au totuși un prototip în Latène"¹⁴³.

Tipul 11: fibule cu scut rombic.

Morfologie: fibule având resort bilateral format în general din 6-8 spire și coardă exterioară, foarte rar înfășurată de capul arcului; arcul este aplatizat sub forma unui scut rombic și este ornamentat frecvent cu cerculețe sau linii incizate; port-agrafa este plină. Sunt realizate din argint, bronz și foarte rar din fier.

Tipologie. Din punct de vedere tipologic fibulele de tip 11 sunt unitare și nu necesită o subdivizare în variante. K.Horedt, referindu-se la exemplarele din argint, le includea în tipul A3a-b (prima variantă având arcul simplu, iar a doua arcul ornamentat)¹⁴⁴ - fig. 42-43.

Răspândire. În tezaurele de argint dacice sau în așezări, fibulele cu scut rombic sunt întâlnite la sud de bazinul Târnavelor, în zona dintre Dunăre și Carpați, precum și în nordul Bulgariei¹⁴⁵. Pe direcția est-vest descoperirile extreme sunt constituite de cele din zona Porților de Fier (Mala Vrbița-Konopiște: mormânt¹⁴⁶; Izvorul Frumos: tezaur¹⁴⁷) și cele de pe Siretul inferior (Poiana-Galați: așezare dacică¹⁴⁸). Se remarcă prezența unor astfel de artefacte în complexele cele mai târzii ale grupului Padea-Panaghiurschi Kolonii (mormântul plan de la Mala Vrbița-Konopiște și tumulul 2 de la Popești¹⁴⁹). În alte spații culturale fibulele cu scut rombic sunt inexistente, fapt ce indică originea și utilizarea locală a pieselor în discuție (fig. 41).

Cronologie. Din punct de vedere tipologic, fibulele cu scut rombic își au originea în cele de tip Orlea-Maglavit, situație acceptată de majoritatea cercetătorilor care le-au studiat cu mai multă insistență¹⁵⁰. Acest lucru îndeamnă spre o datare în a doua jumătate a sec. I î.e.n.

Datarea menționată este confirmată și de exemplarele aflate în tezaurele de argint dacice. Exemplarele de tip 11 sunt asociate într-un singur caz (Sărăcsău¹⁵¹)

cu fibule cu noduri, în două cazuri cu fibule Latene târzii de tip 7 (Cerbăl¹⁵², Sălișteea - varianta târzie¹⁵³), într-un caz cu fibule cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc (Remetea Mare¹⁵⁴) și în două cazuri cu fibule-linguriță (Remetea Mare¹⁵⁵, Vedea¹⁵⁶). Acestea din urmă sugerează o dată finală la sfârșitul sec. I î.e.n./ începutul sec. I e.n.

Fibula de argint de la Kladovo a fost prevăzută cu un lanț de argint databil în sec. I î.e.n. Obiectul a fost folosit până în sec. II-III e.n., când de lanț a fost agățată o statueta-pandantiv reprezentându-l pe Harpokrates¹⁵⁷. Exemplul respectiv ilustrează încă o dată faptul că piesele de metal prețios au fost utilizate uneori o perioadă îndelungată și după ce ele nu se mai aflau la modă.

Tipul 12: fibule cu scut antropomorf.

Morfologie: fibule având resort bilateral și coardă exterioară; arcu este reprezentat de o falere sau este aplatizat și ornamentat antropomorf; port-agrafa este plină. Sunt realizate din argint.

Tipologie:

12a - fibule având falere aplicate pe arc (fig. 45/1-2);

12b - fibule având arcu aplatizat și ornamentat antropomorf (fig. 45/4c, 46/1-4).

*

K. Horedt încadra aceste fibule în variantele A3c (12b în tipologia de față) și A3d (fibulele-falere)¹⁵⁸. Împărțirea în cele două variante se justifică în primul rând tehnologic. Fibulele de tip 12a sunt realizate din bronz, cu arcu ușor aplatizat și piciorul întors pe deasupra, nefiind prins de arc. Aceste fibule constituie "suportul" pentru fixarea prin sudare a falerelor de argint. În al doilea caz (12b) este vorba de fibule având arcu aplatizat (la fel ca în cazul fibulelor cu scut rombic) și ornamentat cu reprezentări antropomorfe.

Răspândire. Fibulele de tip 12a provin doar din tezaurul de la București-Herăstrău (2 exemplare)¹⁵⁹. Fibulele de tip 12b au fost descoperite în tezaurile de la Coadă Malului¹⁶⁰, Bălănești¹⁶¹ (câte două exemplare) și un exemplar izolat în Transilvania¹⁶² (care a putut face parte dintr-un tezaur). Având în vedere răspândirea sudică a acestor fibule, este posibil ca exemplarul din Transilvania să provină din zona de la sud de Târnave (fig. 44).

Cronologie. K. Horedt a inclus fibulele cu scut antropomorf în grupa timpurie a tezaurilor de argint dacice (125-75 î.e.n.). Argumentele profesorului clujean le constituiau monedele thasiene din tezaurul de la București-Herăstrău și o monedă dacică din tezaurul de la Coadă Malului¹⁶³. Aceasta din urmă nu a aparținut însă tezaurului respectiv¹⁶⁴. V. V. Zirra și D. Spănu¹⁶⁵ considerau că fibulele în discuție fac parte din ultimul orizont de tezaur dacice, părere care nu poate fi acceptată.

Fibulele de tip 12a aparțin primei jumătăți și mijlocului sec. I î.e.n., fiind sincronice cu celelalte falere din spațiul nord-balcanic¹⁶⁶. Punctele de reper pentru datarea acestor falere sunt reprezentate în special de vasele de bronz romane din perioada republicană târzie care au făcut parte din tezaurele respective. Amintesc în acest sens fragmentele de *situla* și cana reutilizată din tezaurul de la Jakimovo¹⁶⁷, precum și cana din tezaurul de la Lupu¹⁶⁸. Tot din acest tezaur provin și două ȳbule cu noduri care sugerează aceeași datare.

Fibulele de tip 12b sunt - din punct de vedere tipologic - mai târzii. Acest lucru a fost sesizat și de cercetătorii artei antice. Astfel, S. Marinescu-Țeposu afirmă că "analiza iconografică duce... la concluzia că fibulele cu mască (varianta 12b - n.n.) sunt un tip iconografic derivat și implicit mai târziu..."¹⁶⁹.

Fibulele de tip 12b fac parte - tehnologic vorbind - din seria fibulelor cu scut rombic (fig. 45/4) și - prin urmare - pot fi datate în a doua jumătate a sec. I î.e.n.

Tipul 13: fibule de tip Nauheim.

Morfologie: fibule având resortul bilateral din patru spire și coardă interioară; arcul este de formă triunghiulară alungită (lățit în partea dinspre resort), în unele cazuri ornamentat; port-agrafa poate fi în formă de cadru, ajurată sau plină (exemplarele din Dacia au port-agrafa plină).

Tipologie. Fibulele de tip Nauheim formează o grupă importantă de piese specifice Latène-ului tâziu. Ele au fost definite de J. Werner¹⁷⁰, fiind apoi studiate de un mare număr de cercetători. Ultima împărțire tipologică aparține lui M. Feugère, ea fiind cea mai uzitată în momentul de față¹⁷¹. În Dacia fibulele de tip Nauheim sunt prezente prin exemplare simple neornamentate, omogene ca aspect (fig. 47/1-8).

Răspândire. Fibulele de tip Nauheim propriu-zise se întâlnesc în special în centrul și vestul Europei¹⁷². În zona central-est-europeană sunt prezente variante specifice acestei regiuni¹⁷³. În Dacia nu există exemplare având analogii exacte în zona principală de difuziune a fibulelor respective. Singurele piese clasice provin din bazinul Tisei superioare (necropola de la Zemplin¹⁷⁴), zonă mai apropiată de spațiul în care fibulele de tip Nauheim au cunoscut o utilizare pe scară largă. O serie de variante locale apar sporadic și în unele cetăți dacice cum sunt cele de la Divici¹⁷⁵ și Căpâlna¹⁷⁶.

Cronologie. Fibulele de tip Nauheim sunt datate în spațiul lor de origine între 70/60 î.e.n. și 30/20 î.e.n.¹⁷⁷, unele exemplare rămânând în uz până la începutul sec. I e.n. În Dacia fibulele de tip Nauheim pot fi datate în a doua jumătate a sec. I î.e.n. și la începutul sec. I e.n. Argumente în acest sens sunt oferite de exemplarele de la Divici (piesă descoperită în nivelul II¹⁷⁸) și Căpâlna¹⁷⁹.

Tipul 14: fibule cu resort protejat (Schüsselfibel).

Morfologie: fibule realizate dintr-o singură bucată de metal, având resortul bilateral format din patru spire și coardă interioară; arcul este plat și prelung, iar

capul lui este lătit sub forma unui "castron" care protejează resortul; piciorul face corp comun cu arcul, iar port-agrafa este în formă de cadru, ajurată sau plină. Sunt realizate din aur, argint, bronz și fier.

Tipologie. Fibulele de acest tip sunt extrem de puține în Dacia, fapt care nu permite o subîmpărțire în variante (fig. 47/9-11).

Răspândire. Prin tehnica de realizare, fibulele de tip 14 fac parte din marea grupă a fibulelor denumite generic "Nauheim". Din punct de vedere morfologic ele se deosebesc de exemplarele de tip propriu-zis Nauheim. Ele prezintă și o difuziune diferită. Astfel, dacă tipul Nauheim este prezent mai ales la nord și est de Alpi, fibulele cu resort protejat sunt răspândite în special în zona sud-alpină, alpină și în oppida celtice din Boemia și Moravia¹⁸⁰. În zone mai izolate din centrul Europei, ca și în aria periferică, apar o serie de variante locale¹⁸¹. În aria daco-getică numărul exemplarelor este foarte redus. Ele sunt mai frecvente în bazinul Tisei superioare (Zemplin - fig. 47/9-10). Un exemplar de acest tip a fost descoperit la Popești (jud. Giurgiu - fig. 47/11)¹⁸³ și își găsește analogii exacte la Vienne în Gallia¹⁸⁴.

Cronologie. Pentru problema fibulelor cu resort protejat studiul lui W. Krämer din 1971 rămâne și astăzi fundamental. Discutând două exemplare de argint descoperite în marele oppidum de la Manching, cercetătorul german remarcă faptul că aceste fibule (având o origine sudică) sunt mai numeroase la Stradonitz. Situația era explicată prin faptul că așezarea de la Manching încetează înainte ca fibulele cu resort protejat să fi devenit produse de serie, în timp ce așezarea de la Stradonitz a continuat să existe¹⁸⁵. Această observație teoretică a fost confirmată de descoperirile ulterioare din Boemia și Moravia. Mai mult decât atât, se pare că în aceste zone fibulele de tip 14 mai erau încă la modă într-o perioadă când în regiunile sud-vestice nu mai erau folosite¹⁸⁶.

Am insistat asupra acestor probleme de evoluție relativă întru-cât fibulele cu resort protejat stau la originea fibulelor-linguriță. Deși în Dacia nu se cunosc multe exemplare este de presupus că ele nu erau necunoscute daco-geților. Calea de difuziune a fibulelor în discuție trebuie să o fi reprezentat Dunărea.

În ceea ce privește cronologia absolută, există numeroase contexte de descoperire în virtutea cărora majoritatea cercetătorilor înclină să le dateze după jumătatea sec. I î.e.n. și până la începutul sau mijlocul domniei lui Augustus (exemplare izolate rămânând în uz chiar până la Tiberius)¹⁸⁷.

Pentru exemplarele din Dacia este de presupus aceeași datare.

Tipul 15: fibule unguiforme.

Morfologie: fibule realizate dintr-o singură bucată de metal, având resortul bilateral format din patru spine și coardă interioară; arcul este bombat în formă de unghie sau picătură de apă, subțiat spre picior sau circular și separat de piciorul piriform; port-agrafa este plină. Sunt realizate din bronz.

Tipologie:

- 15a - fibule cu resort bilateral din patru spire și coardă interioară (fig. 49/1-3);
 15b - fibule cu coarda înfășurată de arc (fig. 71/5).

*

Acest tip de fibule a fost definit relativ recent¹⁸⁸. Ultimul studiu de amploare aparține lui M. Feugère care le include în tipul 11. Exemplarele din Dacia, puțin numeroase, aparțin variantelor 11a și 11b¹⁸⁹.

Răspândire. Fibulele “unguiforme” își au originea în Gallia, în special în zona meridională¹⁹⁰. În Dacia preromană, exemplarele de acest tip au fost descoperite la Popești (un exemplar sigur și unul probabil)¹⁹¹, Radovanu¹⁹², Ocnița¹⁹³ și încă un exemplar probabil la Sighișoara-Wietenberg¹⁹⁴. Singurul exemplar de tip 15b provine de la Brad¹⁹⁵ (fig. 48/1).

Cronologie. În ciuda unor datări mai târzii (perioada Augustus-Nero¹⁹⁶), majoritatea complexelor arheologice din Gallia care au furnizat fibule de acest tip indică o datare în a doua jumătate a sec. I î.e.n.¹⁹⁷ Având în vedere că exemplarele din Dacia constituie piese de import, datarea lor poate fi prelungită și la începutul sec. I e.n. Piesa de la Brad a fost descoperită în ultimul nivel al așezării și a rămas în uz o perioadă mai îndelungată.

Tipul 16: fibule de tip “linguriță”.

Morfologie: fibule realizate din două bucăți de metal: corpul propriu-zis al fibulei (arc, picior, port-agrafă) și resortul cu acul. Arcul are capul lățit sub forma unei “lingurițe”, iar pe restul lungimii (inclusiv piciorul) este de formă lamelară, fiind ornamentat cu linii incizate sau profilaturi longitudinale; port-agrafa este în formă de cadru, ajurată sau plină. Sunt realizate din argint, bronz și foarte rar din fier. În tezaurul de la Remetea Mare este semnalat un exemplar de aur¹⁹⁸. Piesa este pierdută și nu putem ști dacă este vorba de o fibulă de aur sau de argint aurit.

Tipologie:

- 16a - fibule cu port-agrafa în formă de cadru (fig. 51/2-3, 7, 52/1);
 16b - fibule cu port-agrafa ajurată (fig. 51/4, 6, 53/2, 54/7, 55/13);
 16c - fibule cu port-agrafa plină (fig. 51/1, 5, 8, 52/6-13, 53/1, 3-9, 13, 54/1-6, 8-17, 55/1-9, 11);
 16d - fibule cu arcul prezentând ornamente zoomorfe, omitomorfe sau perle (fig. 53/10-12, 14-15, 55/10, 12).

*

După cum se poate observa, variantele 16a-d corespund variantelor 4a-d din tipologia lui K. Horedt¹⁹⁹. Nu putem ști dacă cele patru variante se succed cronologic. Este clar însă că, din punct de vedere al evoluției tipologice, ultima variantă - 16d - este cea mai târzie manifestare a fibulelor-linguriță.

Răspândire. K. Horedt sesiza faptul că fibulele de tip linguriță au o răspândire sudică²⁰⁰. Ele se întâlnesc atât în tezaure, cât și în așezări, la sud de bazinul Târnavelor, în Banat, Oltenia, Muntenia și în marile așezări din bazinul Siretului. Mai trebuie subliniat faptul că exemplarele de acest fel au fost descoperite în morminte la Poiana-Galați²⁰¹ și Zimnicea²⁰², precum și într-un mormânt de la Tomis²⁰³. Faptul că aceste fibule lipsesc de pe malul drept al Dunării (zona Porților de Fier și Bulgaria), poate constitui un reper pentru cronologia lor (fig. 50).

Cronologie. K. Horedt includea fibulele de tip linguriță în grupa târzie a tezaurelor de argint dacice (25 î.e.n. - 25 e.n.)²⁰⁴. Alți cercetători datează aceste fibule foarte diferit astfel încât există încadrări pentru sec. I sau jumătatea sec. I î.e.n.²⁰⁵, sfârșitul sec. I î.e.n. și începutul sec. I e.n. ori întregul secol I e.n.²⁰⁷

În general datarea fibulelor-linguriță se bazează pe exemplarele din tezaurele de la Șeica Mică²⁰⁸ și Remetea Mare²⁰⁹ din care mai făceau parte denari republicani, respectiv denari din vremea lui Augustus. Așa cum arătam însă în capitoul introductiv, monedele menționate nu mai pot constitui repere sigure de datare.

Din punct de vedere morfologic, fibulele-linguriță sunt asemănătoare cu exemplarele de tip 14 (Schüsselfibel). Prin urmare, începutul utilizării fibulelor-linguriță trebuie fixat într-un moment în care exemplarele cu resort protejat (tip 14) se aflau încă în uz. W. Krämer remarca faptul că exemplarele din Dacia sunt tipologic mai târzii și că ar putea să derive din tipul Manching-Stradonitz²¹⁰. Această observație este confirmată și de tehnologia de realizare diferită. În timp ce fibulele de tip 14 sunt confecționate dintr-o singură bucată de metal, cele de tip linguriță sunt realizate din două bucăți. Acest lucru conduce spre ideea că primele exemplare dacice au fost confecționate din argint. Fibulele central-europene sunt realizate din bronz prin turnare. Dacă meșterii daci ar fi realizat exemplare din bronz la același orizont cronologic, atunci ei ar fi știut probabil să le confecționeze dintr-o singură bucată de metal. Primele exemplare au fost realizate însă din argint *prin ciocănire* urmărindu-se obținerea *forme* specifice fibulelor de tip 14. În această situație meșterii daci au fost nevoiți să atașeze resortul (care în majoritatea cazurilor este din bronz sau fier) la corpul fibulelor prin sudare la cald. Fibulele-linguriță din *bronz* sunt realizate prin turnarea corpului fibulelor și prin atașarea ulterioară a resortului și acului, fapt ce ilustrează mai degrabă o "copiere" a etapelor tehnologice utilizate la confecționarea pieselor din argint.

În concluzie, geneza fibulelor-linguriță poate fi presupusă astfel: fibule cu resort protejat (Schüsselfibel) - fibule-linguriță din argint - fibule-linguriță din bronz. Este evident însă că între exemplarele de argint și bronz nu pot fi stabilite decalaje cronologice tranșante. Mai trebuie precizat faptul că fibulele-linguriță apar spre sfârșitul perioadei când fibulele cu resort protejat sau aflat la modă. În date absolute, acest moment poate fi fixat la sfârșitul sec. I î.e.n.

Datarea menționată pare să fie confirmată și de alte contexte arheologice. Astfel, remarcăm asocierea fibule cu scut rombic - fibule-linguriță în tezaurele de la Remetea Mare și Vedea²¹¹.

În ceea ce privește exemplarele descoperite în complexe închise, acestea sunt numeroase, dar nu au fost publicate încă în mod corespunzător. În literatura de specialitate există însă repere utile pentru datarea fibulelor-linguriță. În așezarea dacică de la Brad fibulele de acest tip au fost descoperite la limita dintre nivelele III și IV²¹² și au fost datate în sec. I î.e.n. și în primul sfert al sec. I e.n.

La Poiana-Galați o fibulă-linguriță a fost descoperită într-un nivel în care se aflau denari republicani și din vremea lui Augustus, precum și fibule puternic profilate²¹³.

De la sud de Carpați sunt de menționat fibula din ultimul nivel al așezării de la Bâzdâna (conținând și importuri ceramice din sec. I e.n.)²¹⁴ și mai ales exemplarele din ultimul nivel al așezării de la Sprâncenata. Din același nivel mai provine o fibulă de tip norico-panonic (cu două noduri pe arc, datată la sfârșitul sec. I î.e.n. și prima jumătate a sec. I e.n. - vezi *infra* tipul 24), o fibulă de tip omega și denari republicani (celelalte fibule descoperite în nivelul respectiv aparțin celei de a doua jumătăți a sec. I î.e.n. și începutul sec. I e.n.)²¹⁵. La Pecica o fibulă-linguriță a fost descoperită în atelierul de bijutier aflat în ultimul nivel al așezării. În același complex se mai afla și un pahar de sticlă databil în perioada Augustus - începutul sec. II e.n.²¹⁶

Fibula-linguriță de la Tilișca a fost descoperită în locuința 36. În același complex se aflau și denari republicani romani. Locuința aparține ultimului nivel dacic datat începând cu a doua jumătate a sec. I î.e.n. și pe tot parcursul sec. I e.n.²¹⁷ În sfârșit, mai trebuie amintit faptul că fibulele de acest tip au fost descoperite și într-o serie de cetăți dacice din zona capitalei Regatului dac ori din regiunea învecinată²¹⁸.

Descoperirile menționate sugerează o datare generală în perioada ultimei părți a sec. I î.e.n. și pe parcursul sec. I e.n. Momentul final de evoluție al fibulelor în discuție este reprezentat de fibulele ornamentate zoomorf, ornitomorf sau cu perle de sticlă. Decorul zoomorf a fost preluat de pe artefacte romane (fibule de tip puternic profilat la care nodul de pe arc s-a transformat într-un ornament zoomorf: lup sau câine), acestea din urmă fiind datate în prima jumătate a sec. I e.n. și până în al treilea sfert al aceleiași secol²¹⁹.

Prin urmare, rezultă o perioadă de utilizare maximă a fibulelor de tip linguriță din ultimul sfert/sfârșitul sec. I î.e.n. până la jumătatea/al treilea sfert al sec. I e.n.

Atunci când m-am referit la răspândirea fibulelor-linguriță remarcam faptul că ele lipsesc de la sud de Dunăre (spre deosebire de alte tipuri de fibule anterioare). Acest lucru se poate explica prin penetrația romană în zona respectivă. În perioada în care fibulele-linguriță se aflau la modă în Dacia, la sud de Dunăre se impun - sub influența romană - alte tipuri de fibule.

Tipul 17: fibule de tip Jezerine.

Morfologie: fibule realizate din două bucăți de metal: arcul cu resortul și piciorul cu port-agrafa; cele două părți sunt prinse una de alta cu un manșon inelar. Resortul bilateral este format din patru spire, iar coarda este interioară; arcul este curbat, aplatizat și de formă rectangulară, în general ornamentat cu caneluri longitudinale; port-agrafa rectangulară sau trapezoidală este perforată de un orificiu circular; piciorul se termină printr-un buton dispus transversal. Sunt realizate din bronz, foarte rar din argint.

Tipologie. A. M. Adam și M. Feugère împart acest tip de fibule în două variante: a - fibule cu arcul simplu sau ornamentat cu caneluri; b - fibule cu decor figurat pe arc²²⁰. În Dacia au fost descoperite doar exemplare aparținând primei variante (fig. 49/4-6).

Răspândire. Fibulele de tip Jezerine apar în Italia de Nord și Slovenia, de unde se răspândesc spre vest (mai ales în Gallia sudică), spre nord în zona alpină, iar spre răsărit în Dalmația și în bazinul Dunării mijlocii²²¹. În Dacia aceste fibule sunt puțin numeroase, constituind cu siguranță importuri. Toate sunt documentate la sud de Carpați, ceea ce înseamnă că pătrunderea lor în Dacia trebuie pusă în legătură cu prezența romană la Dunăre (fig. 48/2). În afară de exemplarele de la Ocnița²²² și Popești²²³, amintite și de S. Cociș²²⁴, mai menționez piesele descoperite la Straja (jud. Constanța - atribuită și datată greșit în sec. II e.n.)²²⁵, Grădiștea (jud. Brăila - descoperită într-o groapă cu un schelet de copil)²²⁶ și dintr-o localitate necunoscută²²⁷.

Cronologie. S.Cociș data exemplarele din Dacia în a doua jumătate a sec. I î.e.n. până la mijlocul sec. I e.n.²²⁸ A. M. Adam și M. Feugère, luând în discuție părerile exprimate anterior, apreciau că acest tip a fost creat în 40/30 î.e.n. și a cunoscut o utilizare maximă între 30/20 î.e.n. și 1/10 e.n.²²⁹ Pentru Dacia, având în vedere că este vorba de importuri, poate fi presupusă o datare între ultimul sfert al sec. I î.e.n. și primul sfert al sec. I e.n.

Tipul 18: fibule cu arc aplatizat.

Morfologie: fibule realizate dintr-o singură bucată de metal, având resortul format din patru spire și coardă interioară; arcul curbat este aplatizat și are o formă rectangulară; port-agrafa este plină. Sunt realizate din bronz.

Tipologie. M. Feugère includea exemplarele de acest fel descoperite în Gallia în tipul 6c²³⁰. Fibulele de tip 18 sunt mai rar întâlnite în Imperiul roman. Unele exemplare sunt atribuite tipului Jezerine²³¹, de care se apropie prin morfologie. Având în vedere însă că tehnica de realizare este diferită, ele trebuie definite ca un tip aparte (fig. 57/1-2).

Răspândire. Fibulele de tip 18 sunt documentate în zona dalmată ca și în bazinul mijlociu al Dunării²³². Spre vest ele apar sporadic în sudul Galliei²³³. Din

Dacia menționez exemplarul din cetatea dacică de la Craiva²³⁴ (fig. 57/2) și pe cel de la Moigrad²³⁵. Acesta din urmă a fost executat din fier și nu este prevăzut cu resort ceea ce ar putea sugera faptul că a fost realizat într-un atelier local (fig. 57/1).

Cronologie. M. Feugère datează fibulele de acest tip în perioada Claudius-Nero²³⁶. Pentru Dacia este de presupus o datare în prima jumătate a sec. I e.n., la fel ca în cazul exemplarelor de la Gomolava²³⁷. Exemplarul de la Moigrad a fost descoperit într-o locuință în care se aflau și pandantive profilate specifice sec. I e.n.²³⁸

GR. III: FIBULE DE TIP ROMAN CU RESORT BILATERAL

Tipul 19: fibule de tip puternic profilat.

Morfologie: fibule având resort bilateral format în general din 6-8 spire, protejat uneori de o placă și coardă exterioară susținută de obicei de un cârlig; arcul este lățit în partea dinspre resort și este ornamentat cu un nod; piciorul prezintă la capăt un buton; port-agrafa este ajurată, perforată sau plină. Sunt realizate din bronz, foarte rar din argint.

Tipologie:

19a - fibule cu port-agrafa ajurată (Bojović, var 1) - fig. 57/3-11;

19b - fibule cu port-agrafa perforată (Bojović, var. 2) - fig. 57/12;

19c - fibule cu port-agrafa plină (Bojović, var. 3) - fig. 58, 59/1-5;

19d - fibule cu port-agrafa plină și nodul de pe arc dispus numai în partea superioară a acestuia (Bojović, var. 4) - fig. 59/6-8.

*

Fibulele de tip puternic profilat se numără printre cele mai caracteristice artefacte de acest fel din perioada imperială. Ele își au originea în fibulele de tip Latène târziu și au fost create în zona sud- și est-alpină de unde s-au răspândit pe spații largi²³⁹. Tipologia pe care am adoptat-o este cea propusă de D.Bojović pentru fibulele de la *Singidunum*²⁴⁰. Am optat pentru această tipologie pentru că cercetătorul sârb operează cu o cantitate mare de fibule. Pe de altă parte, aceasta este cea mai recentă monografie consacrată fibulelor romane din zona vestică învecinată Daciei.

Răspândire. Fibulele de tip puternic profilat se întâlnesc pe tot teritoriul Daciei (fig. 56). Variantele 19a-19b-19c sunt mai frecvente în marile centre comerciale din zona Siretului (Brad, Răcățiu și mai ales Poiana - jud. Galați), la Ocnița (jud. Vâlcea) și la Șimleu Silvaniei (jud. Sălaj). Piesele de tip 19c sunt cele mai numeroase, ele fiind descoperite și în unele așezări rurale. Exemplare aparținând acestei variante au fost produse și în ateliere din Dacia, cum sunt cele de la Poiana - jud. Galați (fapt care explică numărul mare de piese descoperite în așezarea respectivă) și Malaja Kopanja²⁴¹.

Cronologie. Fibulele de tip puternic profilat au apărut în vremea lui Augustus, cunoscând apoi o evoluție îndelungată. Exemplarele variantei 19a apar la sfârșitul sec. I î.e.n. și începutul sec. I e.n., fiind utilizate apoi până spre jumătatea sau al treilea sfert al sec. I e.n.²⁴² Fibulele de tip 19b sunt utilizate mai ales în primele trei sferturi ale sec. I e.n.²⁴³, dar unele exemplare rămân în uz și mai târziu²⁴⁴. La Poiana (jud. Galați) ele au fost descoperite împreună cu fibule-linguriță²⁴⁵.

Fibulele de tip 19c, cele mai numeroase, au fost utilizate în Dacia pe toată durata sec. I e.n.²⁴⁶ În atelierul de la Poiana (jud. Galați) astfel de piese erau produse în număr mare în a doua jumătate a sec. I e.n.²⁴⁷

Varianta 19d a fost datată în sec. II e.n.²⁴⁸, dar fibulele de acest fel își fac apariția în a doua jumătate a sec. I e.n., fiind utilizate apoi și în prima jumătate a veacului următor²⁴⁹. Un exemplar de acest tip a fost descoperit în ultimul nivel de locuire din cetatea dacică de la Divici (jud. Caraș-Severin)²⁵⁰, fapt care confirmă utilizarea unor astfel de piese în a doua jumătate a sec. I e.n.

Tipul 20: fibule puternic profilate de tip răsăritean.

Morfologie: fibule având resortul bilateral format dintr-un număr mare de spire (de obicei mai mult de 10) și coardă exterioară susținută de un cârlig (în unele cazuri coarda este înfășurată de arc); arcul este ornamentat cu două noduri: unul se află spre capul arcului, iar celălalt desparte arcul de picior; piciorul este ornamentat cu un buton; port-agrafa este trapezoidală. Sunt realizate din bronz și foarte rar din argint.

Tipologie:

20a - fibule de mici dimensiuni prevăzute cu două noduri, dintre care cel dinspre resort este, uneori, doar sugerat prin lăjirea capului arcului (fig. 61/1-17, 62/1-3, 5-8, 14-20);

20b - fibule de dimensiuni mai mari decât cele aparținând variantei precedente, prevăzute cu două noduri bine conturate (fig. 61/18, 62/4, 9-13, 63/1-7);

20c - fibule având arcul lăjit rombic între cele două noduri (fig. 63/8);

20d - fibule având piciorul trapezoidal (fig. 63/9);

20e - fibule având piciorul aplatizat și ornamentat cu puncte incizate (fig. 63/11);

20f - fibule care nu mai păstrează nodurile de pe arc (fig. 63/10).

*

R. Košcević a sesizat deosebirea dintre fibulele puternic profilate și cele de față și le-a inclus în tipul 12 al schemei sale tipologice, numindu-le “fibule puternic profilate de tip pontic”²⁵¹. De asemenea, exemplarele din nordul Mării Negre aparținând aceluiași tip au fost definite distinct și de A. K. Ambroz²⁵². Gh. Bichir le denucea fibule carpo-pontice, afirmând că ele au fost create în spațiul dacic de la răsărit de Carpați sub influența romană²⁵³.

Fibulele aparținând variantelor 20a-20b sunt cele mai numeroase, restul constituind apariții sporadice. De asemenea, unele piese din cadrul unei singure variante prezintă unele particularități tehnice specifice, care vor fi discutate atunci când va fi vorba despre cronologia întregului tip.

Răspândire. Exemplarele aparținând variantelor 20a-20b provin, în cea mai mare parte, din așezările dacice de pe Siret de unde se răspândesc în zonele nord-pontice (fig. 60). La Brad (jud. Bacău) și Poiana (jud. Galați) au funcționat și ateliere în care erau produse astfel de fibule²⁵⁴. De asemenea, ele sunt frecvente în așezări și cetăți din sud-estul Transilvaniei și se găsesc în număr mare în așezarea de la Ocnîța (jud. Vâlcea). Spre vest ele ajung până în Serbia, Slovacia²⁵⁵ și, foarte rar, până pe limesul germanic²⁵⁶. Este semnificativ în acest sens că A. Böhme nu cunoștea nici o analogie pentru un exemplar descoperit la Zugmantel²⁵⁷.

Restul variantelor acestui tip sunt reprezentate prin puține exemplare. Piese de tip 20c și 20f au fost descoperite la Brad (jud. Bacău)²⁵⁸, un exemplar de tip 20d a fost găsit la Poiana (jud. Galați)²⁵⁹ și altul de tip 20e provine de la Grădiștea de Munte²⁶⁰.

Cronologie. Fibulele de tip 20a-20b au fost descoperite în ultimele nivele ale așezărilor de la Brad²⁶¹ și Răcățiu²⁶², iar o piesă de tip 20b a fost găsită în ultimul nivel de la Divici²⁶³. Aceste contexte indică o datare pe parcursul sec. I e.n.²⁶⁴ Fibulele în discuție au continuat să fie utilizate și în prima jumătate a sec. II e.n., după cum o demonstrează prezența lor într-o serie de așezări carpice datate cu monede de la Traian, Hadrian și Antoninus Pius²⁶⁵. De asemenea, unele piese au fost descoperite în nivelele timpurii ale unor stațiuni romane din provincia Dacia²⁶⁶. Având în vedere aceste date, pentru variantele 20a-20b este de presupus o perioadă de maximă utilizare în a doua jumătate a sec. I e.n. și în prima jumătate a sec. II e.n.

În legătură cu fibulele de tip 20a-20b trebuie menționată și particularitatea că în unele cazuri ele au fost executate din două bucăți de metal. Corpul fibulelor respective a fost turnat într-un tipar, în timp ce resorturile au fost executate separat și au fost prinse de fibule ulterior, prin intermediul unei plăci perforate (fig. 62/15-16). Această particularitate tehnologică prezintă și o importanță cronologică. Astfel, în atelierul de la Napoca, datat în prima jumătate a sec. II e.n., fibulele erau realizate deja în această tehnică²⁶⁷. Pe de altă parte, în nivelele inferioare ale unor situri romane din Dacia, databile în primele decenii ale provinciei, s-au descoperit piese realizate dintr-o singură bucată de metal²⁶⁸, ceea ce dovedește că exemplare de acest fel erau încă în uz la acea dată. Prin urmare, apariția fibulelor de tip roman realizate din două bucăți de metal (corpul fibulei, pe de o parte și resortul cu acul, pe de altă parte) survine spre sfârșitul sec. I e.n. și se generalizează în primele decenii ale veacului următor. Fibule de tip 20b realizate în această tehnică sunt documentate la Ocnîța (jud. Vâlcea - fig. 62/15-16)²⁶⁹. Ele pot fi datate la sfârșitul sec. I e.n. - începutul sec. II e.n. și constituie piese importate din lumea romană.

Exemplarul aparținând variantei 20c de la Brad a fost descoperit în ultimul nivel al așezării respective²⁷⁰, ceea ce indică o datare în a doua jumătate a sec. I e.n.

Fibulele de tip 20d au fost analizate recent de J. Andrzejowski²⁷¹. În provinciile romane ele sunt frecvente în Pannonia și Noricum, iar în *barbaricum* se constată o concentrare numeroasă de astfel de piese în bazinul Tisei (în mediul sarmatic)²⁷². Exemplarele aparținând acestei variante apar la sfârșitul sec. I e.n. și sunt utilizate până la jumătatea sec. II e.n.²⁷³ Având în vedere acest lucru, piesa de la Poiana (jud. Galați) poate fi datată la sfârșitul sec. I e.n. și începutul veacului următor. Ea constituie un import provenit fie din mediul sarmatic din zona Tisei, fie din Noricum sau Pannonia. Exemplare asemănătoare au fost produse și utilizate în perioada următoare mai ales în aria intra-carpatică a Daciei romane²⁷⁴.

Fibulele de tip 20e sunt frecvente în Moesia. Ele apar la sfârșitul sec. I e.n. și sunt utilizate intens în prima jumătate a sec. II e.n.²⁷⁵ Exemplarul de la Grădiștea de Munte ar putea fi datat la începutul perioadei de folosire a acestor fibule. Pe de altă parte, numărul mare de exemplare descoperite la Singidunum, unde a staționat Leg. IV Flavia Felix, ar putea indica faptul că piesa de la Grădiștea de Munte a ajuns acolo după cucerirea Daciei, când detașamente ale legiunii respective au fost prezente în fosta capitală a Regatului dac²⁷⁶. Un argument în favoarea acestei opinii îl constituie faptul că fibula în discuție a fost descoperită lângă zidul cetății de la Grădiștea de Munte, în porțiunea ridicată de romani (între poarta de sud și cea de est)²⁷⁷.

Fibula de tip 20f de la Brad își găsește analogii în mediul carpic din prima jumătate a sec. II e.n.²⁷⁸ Exemplarele de acest fel își fac apariția probabil la sfârșitul sec. I e.n. și începutul secolului următor, perioadă în care poate fi datată și piesa de la Brad.

Tipul 21: fibule cu ornamente zoomorfe pe arc.

Morfologie: fibule având aceleași caracteristici ca și exemplarele de tip puternic profilat (tip 19). Deosebirea constă în faptul că nodul de pe arc s-a transformat într-un cap de animal (lup sau câine ?). Sunt realizate din bronz, foarte rar din argint.

Tipologie: Fibulele de tip 21 își au originea în fibulele puternic profilate, cu care de altfel sunt și contemporane (fig. 66/1-3). În același timp însă, exemplarele de acest fel stau la baza apariției variantei d a fibulelor linguriță dacice²⁷⁹.

Răspândire. Aceste fibule sunt frecvente în special în Noricum și Pannonia. Apariția unui astfel de ornament pe fibule din zona est-alpină a fost explicată printr-o renaștere spirituală celto-iliră în perioada imperială timpurie. De aici, aceste piese s-au răspândit spre nord și nord-est ajungând în regiuni îndepărtate²⁸⁰.

În Dacia fibule de tip 21 au fost descoperite numai la răsărit de Carpați (fig. 64/1), fiind mai numeroase în așezarea de la Poiana (jud. Galați). De la Căndești provine un exemplar de argint.

Cronologie. Dacă inițial fibulele cu arc ornamentat zoomorf au fost datate în perioada Augustus-Claudius²⁸¹, descoperirile de la *Emona* au permis extinderea limitelor cronologice până în vremea lui Vespasian²⁸². Această perioadă largă de utilizare poate fi presupusă și pentru exemplarele din Dacia.

Tipul 22: fibule cu "arcul frânt".

Morfologie: fibule având resort bilateral; arcul este puternic curbat; între arc și picior se află un nod care marchează punctul de îndoire între cele două părți ale fibulei. Sunt realizate din bronz.

Tipologie.

22a - fibule având resort protejat cu o placă și coardă exterioară susținută de un cârlig (Almgren 18a) - fig. 66/7-8;

22b - fibule cu resort bilateral scurt și coardă interioară (Almgren 2a) - fig. 66/5-6.

*

Fibulele încadrate în tipul 22 au fost studiate recent de Thomas Völling. Exemplarele primei variante din această schemă tipologică au fost încadrate de cercetătorul german în tipul Almgren 18a - varianta Altenburg²⁸³. Piesele celei de a doua variante au fost incluse în tipul Almgren 2a²⁸⁴.

Răspândire. Fibulele de acest tip sunt documentate în zona alpină și în regiunile aflate la nord de limesul roman²⁸⁵. În Dacia ele nu sunt numeroase (fig. 65/1). Astfel de piese au fost descoperite la Brad și la Răcățău. În Transilvania, singurul exemplar cunoscut provine de la Sighișoara-Wietenberg (fig. 66/6). Este posibil ca acesta din urmă să fi ajuns pe valea Târnavei prin intermediul dacilor est-carpatici. În așezarea de la Sighișoara-Wietenberg au fost descoperite și alte piese de proveniență răsăriteană²⁸⁶, fapt care sprijină ipoteza enunțată.

Cronologie. Fibulele de tip 22a (Almgren 18a - var. Altenburg) au fost datate la începutul epocii imperiale²⁸⁷, în timp ce exemplarele de tip 22b (Almgren 2a) au fost descoperite în complexe încadrabile la sfârșitul sec. I î.e.n. și primul sfert al sec. I e.n.²⁸⁸ Piesele de la Brad provin în general din nivele databile, prin asociere cu alte artefacte (în special fibule-lingurișă), la sfârșitul sec. I î.e.n. și în prima jumătate a sec. I e.n.²⁸⁹, unele exemplare putând rămâne în folosință și după această dată.

Tipul 23: fibule cu "ochi".

Morfologie: fibule având resort bilateral din 6 spire și coarda exterioară susținută de un cârlig; arcul este curbat și lățit; piciorul este de asemenea lățit și separat de arc printr-o nervură transversală. Caracteristici la acest tip de fibule sunt "ochii" reprezentați pe capul arcului, deasupra resortului. Sunt realizate din bronz.

Tipologie:

23a - fibule având "ochii" reprezentați (fig. 67/6);

23b - fibule care nu au "ochii" reprezentați (fig. 67/1-5, 7-8);

*

În literatura de specialitate există subîmpărțiri în mai multe variante²⁹⁰. Exemplarele din Dacia, puțin numeroase, nu necesită o subdivizare mai detaliată.

Răspândire. Fibulele cu "ochi" au apărut în provinciile germanice, de unde s-au răspândit în întregul Imperiu²⁹¹, precum și în lumea "barbară". Exemplarele din Dacia provin de la Ocița²⁹², Poiana-Galați²⁹³, Răcățeu²⁹⁴ și Brad²⁹⁵ (fig. 65/2).

Cronologie. Fibulele cu "ochi" sunt datate din primul sau al doilea deceniu al sec. I e.n. până în al treilea sfert al aceluiași secol²⁹⁶. Exemplarul de la Brad a fost descoperit în ultimul nivel de pe acropola așezării și confirmă această dată²⁹⁷.

Tipul 24: fibule de tip norico-pannonic cu două noduri pe arc (Garbsch A 236a-c).

Morfologie: fibule având resort bilateral și coardă exterioară susținută de un cârlig; arcul este ornamentat cu două noduri, iar port-agrafa este ajurată sau în formă de cadru. Sunt realizate din bronz.

Tipologie:

24a - fibule cu port-agrafa ajurată sau plină (tip Garbsch A 236a-237b) - fig. 68/1-5;

24b - fibule cu port-agrafa în formă de cadru segmentat (tip Garbsch 236b) - fig. 68/6;

24c - fibule cu port-agrafa în formă de cadru (tip Garbsch A 236c) - fig. 68/7-8.

Răspândire. Fibulele de tip 24 sunt specifice provinciilor Noricum și Pannonia de unde și denumirea care li se atribuie în literatura de specialitate. Din aceste provincii s-au răspândit până în zone îndepărtate. În Dacia se cunosc puține exemplare aparținând variantelor timpurii din tipologia lui J. Garbsch, cel care a sistematizat exemplarele de acest fel²⁹⁸. Ele sunt specifice zonelor sud- și est-carpatiche și au fost descoperite în așezări din care provin și alte importuri vestice (fig. 64/2). Singurul exemplar cunoscut din Transilvania a fost găsit la Șimleu Silvaniei (var. 24c). În cetatea respectivă au fost găsite, de asemenea, o serie de materiale arheologice importate din Pannonia²⁹⁹. O altă piesă este semnalată la Șpălnaca (jud. Alba), dar ea aparține unui context roman³⁰⁰ și a rămas în uz o perioadă mai îndelungată. De asemenea, ea a ajuns probabil în Dacia romană în prima jumătate a sec. II e.n., fiind vehiculată de coloniștii din Noricum și Pannonia care au fost implantați în noua provincie îndată după cucerirea Regatului dac. Această idee este confirmată și de răspândirea în Dacia romană a altor tipuri de fibule³⁰¹.

Cronologie. Încadrările cronologice propuse de J. Garbsch și bazate pe un număr mare de complexe închise (nivele arheologice, morminte etc.) rămân în linii generale valabile. Varianta 24a este cea mai timpurie: sfârșitul sec. I î.e.n. și prima jumătate a sec. I e.n.³⁰² Fibula de la Brad, aparținând variantei Garbsch 237b, a fost inclusă în schema tipologică de față în prima variantă. Ea se datează în aceeași perioadă. Exemplarele variantei 24b au fost date în prima jumătate a sec. I e.n.³⁰³, în timp ce piesele aparținând tipului 24c - acestea fiind și cele mai numeroase în provinciile romane - au fost date pe tot parcursul sec. I e.n.³⁰⁴, uneori și mai târziu³⁰⁵.

Tipul 25: fibule cu "mască".

Morfologie: fibule având resort bilateral protejat de o placă și coardă exteroară susținută de un cârlig; arcul este asemănător cu cel al fibulelor descrise anterior (tipul 24) cu deosebirea că nodul dinspre resort s-a transformat într-un cap de animal stilizat (de unde și denumirea utilizată uneori de *Fibel mit degenerirtem Tierkopf*); port-agrafa este ajurată sau în formă de cadru segmentat. Sunt realizate din bronz.

Tipologie. Fibulele de tip 25 își au originea în fibulele de tip norico-pannonic cu două noduri (variantele 24a și b), lucru dovedit de conformația arcului și port-agrafei (fig. 69/8). Prezența nodului transformat în cap de animal trebuie pusă pe seama influenței fibulelor ornamentate zoomorf pe arc (tip 21).

Răspândire. Fibulele de tip 25 se întâlnesc în special în centrul Europei (Raetia, provinciile germanice etc.)³⁰⁶, situându-se la vest de aria fibulelor ornamentate zoomorf (tip 21). În Dacia este cunoscut un singur exemplar descoperit la Ocnița³⁰⁷ (fig. 69/8).

Cronologie. Fibulele de tip 25 sunt date din al doilea deceniu al sec. I e.n. până la începutul celei de a doua jumătăți al aceluiași secol³⁰⁸.

Tipul 26: Fibule de tip Langton-Down.

Morfologie: fibule având resortul protejat de un tub; arcul este lățit și ornamentat pe toată lungimea lui cu caneluri; port-agrafa este de obicei ajurată, dar există și exemplare cu port-agrafa plină. Sunt realizate din bronz.

Tipologie. Piesele de acest fel descoperite pe teritoriul Daciei au fost denumite și fibule de tip "Nertomarus"³⁰⁹. Denumirea nu este potrivită deoarece se referă la un alt tip de fibule³¹⁰ (fig. 69/1-6).

Răspândire. Originea acestui tip de fibule se află în Gallia și provinciile germanice de unde s-au răspândit spre răsărit. În Dacia (fig. 65/3), fibule de acest tip au fost descoperite la Ocnița (trei exemplare)³¹¹, Poiana-Galați (două exemplare)³¹² și Cetea (două exemplare)³¹³.

Cronologie. Fibulele de tip Langton-Down sunt încadrate între sfârșitul sec. I î.e.n. și începutul celei de a doua jumătăți a sec. I e.n.³¹⁴

Tipul 27: fibule cu “coadă de păun”.

Morfologie: fibule având resort protejat de un tub; arcul este scurt, puternic curbat și ornamentat cu caneluri; piciorul este trapezoidal sub forma unei “cozi de păun”; între arc și picior este dispusă o placă circulară sau romboidală.

Tipologie. M. A. Dollfus, studiind atât aspectele tehnologice, cât și caracteristicile tipologice, a stabilit existența mai multor variante. M. Feugère la rândul său a nuanțat această tipologie³¹⁶. Exemplarul de la Șimleu Silvaniei³¹⁷ (singurul cunoscut până acum în Dacia - fig. 69/7) aparține variantei 19d în tipologia lui M. Feugère (fibule cu placă intermediară de formă rombică).

Răspândire. Fibulele cu “coadă de păun” sunt specifice provinciilor vest- și central-europene. Din zona respectivă ele se răspândesc sporadic spre est³¹⁸.

Cronologie. Cele mai timpurii exemplare de acest fel apar în primul deceniu al e.n., fiind utilizate intens în perioada Tiberius-Claudius-Nero. Varianta cu placă romboidală este mai târzie fiind datată în al doilea și al treilea sfert al sec. I e.n.³¹⁹

GR. IV: FIBULE DE TIP ROMAN CU BALAMA

Tipul 28: fibule de tip “Alesia”.

Morfologie: fibule cu balama formată prin îndoirea arcului spre interior, acul fiind fixat printr-un ax de fier; arcul este triunghiular sau ovoidal, larg la cap și subțiat spre picior, ornamentat prin incizii fine sau ajurat; piciorul este întors în sus și decorat de obicei cu un buton; port-agrafa este plină, de formă rectangulară sau trapezoidală. Sunt realizate din bronz.

Tipologie:

28a - fibule având arcul ajurat și margini rectilinii (fig. 49/9-10);

28b - fibule având arcul cu margini neregulate (fig. 49/7-8).

*

Acest tip de fibule a fost definit relativ recent de A. Duval³²⁰. S. Rieckhoff a studiat la rândul ei răspândirea și cronologia artefactelor în discuție³²¹. M. Feugère³²² a reluat întreaga problematică. Potrivit tipologiei cercetătorului francez, exemplarele din Dacia aparțin variantelor 21a3 (în lucrarea de față 28a) și 21b (aici 28b). În sfârșit, M. Guștin a precizat anumite aspecte tipologice regionale³²³.

Răspândire. Fibulele de tip “Alesia” sunt concentrate în Gallia și în zona alpină, de unde ajung până în Dalmatia dar și mai spre răsărit³²⁴. Difuziunea lor este pusă pe seama legionarilor romani. În Dacia exemplare ale variantei 28a s-au descoperit la Căpâlna³²⁵ și Popești³²⁶, iar ale variantei 28b la Căpâlna³²⁷ și Sprâncenata³²⁸ (fig. 48/3).

Cronologie. În Gallia există elemente sigure pentru datarea acestor fibule. Astfel, un exemplar a fost descoperit într-un context arheologic datat cu certitudine în anul 52 î.e.n. Încadrarea generală a întregului tip corespunde celei de a doua jumătăți a sec. I î.e.n., utilizarea lor diminuându-se odată cu apariția fibulelor de tip Aucissa spre anii 20-10 î.e.n.³²⁹ În legătură cu piesele din spațiul vest-balcanic, M. Guștin considera că este foarte probabil ca ele să-și fi făcut apariția în zona respectivă după războiul lui Octavian Augustus împotriva iapozilor din anii 35-33, fapt care ar permite o restrângere a cronologiei pentru această regiune³³⁰.

Fibulele din Dacia pot fi încadrate în același interval, cu atât mai mult cu cât unele contexte arheologice confirmă o astfel de datare³³¹. Trebuie semnalat însă și faptul că la Căpâlna o fibulă de tip 28 a fost descoperită într-un complex datat la începutul sec. II e.n.³³² Situația în sine confirmă încă o dată faptul că unele fibule pot rămâne în uz o perioadă mai îndelungată decât intervalul în care s-au aflat la modă. Acest lucru nu infirmă însă datarea generală a fibulelor de tip 28.

Tipul 29: fibule de tip Aucissa.

Morfologie: fibule cu balama; arcul este curbat descriind un semicerc; piciorul este scurt și ornamentat cu un buton; port-agrafa este plină. Sunt realizate din bronz, mai rar din fier.

Tipologie. Exemplarele descoperite în Dacia sunt reduse numeric și asemănătoare din punct de vedere morfologic. De aceea, nu necesită o subîmpărțire tipologică (fig. 71/1-4).

Răspândire. Fibulele de tip Aucissa sunt cele mai răspândite fibule cu balama, fiind prezente în majoritatea provinciilor romane. Difuziunea lor a fost pusă pe seama armatei romane fapt care explică și lărga lor răspândire³³³.

În Dacia (fig. 70/1) piese de acest tip au fost descoperite la Căpâlna³³⁴, Poiana-Galați³³⁵, Răcătău³³⁶, Popești³³⁷ și Divici (exemplar inedit).

Cronologie. Fibulele de tip Aucissa sunt posterioare celor de tip "Alesia". Ele își fac apariția la sfârșitul sec. I î.e.n. și sunt utilizate intens pe parcursul primei jumătăți a sec. I e.n., unele exemplare rămânând în uz și mai târziu³³⁸. Piesele de tip 29 descoperite în Dacia confirmă această datare. Exemplarul de la Divici a fost găsit în ultimul nivel de locuire³³⁹ și este posibil să fi fost utilizat o perioadă mai îndelungată.

Tipul 30: fibule cu aripioare.

Morfologie: fibule cu balama; arcul triunghiular sau trapezoidal este ornamentat de obicei cu caneluri longitudinale și prezintă protuberanțe laterale (sub forma unor aripioare); piciorul este alungit și prezintă un buton marcat doar în partea superioară; port-agrafa este triunghiulară și plină. Sunt realizate din bronz, foarte rar din argint sau bronz argintat.

Tipologie:

30a - fibule cu arcul plin (fig. 71/6-8);

30b - fibule având arcul ajurat la nivelul protuberanțelor laterale (fig. 71/9).

*

M. Feugère consideră că fibulele cu aripioare reprezintă rezultatul evoluției așa-numitelor *Kragenfibeln* trevere. Un argument în acest sens îl constituie faptul că ele se întâlnesc mai frecvent în Gallia de nord³⁴⁰. În tipologia lui M. Feugère, exemplarele din Dacia aparțin subvariantelor 23d1 (tipul 30a) și 23d3 (tipul 30b)³⁴¹. E. Ettlinger le include în tipul 34³⁴², iar E. Riha în tipul 5.7³⁴³.

Răspândire. Fibulele cu aripioare sunt specifice provinciilor vestice și central-europene. În zonele răsăritene ale Imperiului ca și în lumea "barbară" ele sunt mai rare.

În Dacia (fig. 70/2), fibule de tip 30 au fost descoperite la Poiana-Galați (variante 30a)³⁴⁴, Răcătău (variante 30a)³⁴⁵, Merești (variante 30a)³⁴⁶ și Ocnîța (variante 30b)³⁴⁷.

Cronologie. Fibulele cu aripioare își fac apariția în vremea lui Tiberius, dar utilizarea maximă survine în epoca lui Claudius. Datarea generală a tipului: al doilea și al treilea sfert al sec. I e.n.³⁴⁸

GR. V: FIBULE PLATE ȘI ÎN FORMĂ DE DISC

Această grupă de fibule cuprinde numeroase piese incluse în diverse sisteme europene ca tipuri ori variante tipologice distincte. În Imperiul roman ele au cunoscut o utilizare îndelungată. Caracteristica comună a întregii grupe o constituie sistemul de închidere prin balama. În continuare mă voi referi la aspectele morfologice, tipologice și cronologice specifice fiecărei variante a acestei grupe (grupă care de altfel formează și tipul nr. 31 al schemei tipologice pe care o propun în lucrarea de față).

31a - fibule în formă de "pelta" sau "lunula" (Ettlinger, tip 41; Riha, tip 7.5; Feugère, tip 24d). Au corpul plat și în zona centrală prezintă un ornament circular emailat. E. Ettlinger datează acest tip în perioada 20-50 e.n.³⁴⁹ În Dacia a fost descoperit un exemplar la Poiana-Galați care poate fi atribuit aceleiași perioade³⁵⁰ (fig. 73/1).

31b - fibule în formă de romb (Riha, tip 7.4; Feugère, tip 24b). Au corpul plat, marginile concave, iar centrul este ornamentat cu cercuri concentrice. E. Riha datează acest tip de fibule din al doilea sfert al sec. I e.n., până la sfârșitul aceleiași secol³⁵¹. În Dacia astfel de exemplare au fost descoperite la Poiana-Galați (din bronz)³⁵² și Ocnîța (din argint - fig. 73/2)³⁵³.

31c - fibule cu medalion (Ettlinger, tip 42.4; Riha, tip 7.21). Numite și fibule cu proeminențe mari și ornamente vegetale, ele au un disc rotund mărginit pe două părți de reprezentări vegetale, animaliere sau umane. E. Ettlinger le datează în

perioada 40-60 (?) e.n.³⁵⁴, în timp ce E. Riha le încadrează - cu probabilitate mai mare - în a doua jumătate a sec. I e.n.³⁵⁵ Exemplarul de argint descoperit la Očnița (fig. 73/3) poate fi datat în aceeași perioadă³⁵⁶.

31d - fibule rotunde ornamentate - de obicei - cu email. Există o mare varietate de astfel de piese. Unele piese au corpul plin și sunt ornamentate cu cercuri concentrice în relief. Altele au corpul ajurat sub forma unor petale sau imită forma unor roți. Există de asemenea, fibule având corpul înălțat și ornamentat cu email și perle de sticlă. În Dacia astfel de fibule au fost descoperite la Căpâlna³⁵⁷ (fig. 73/6), Tinosu³⁵⁸, Očnița³⁵⁹ (fig. 73/5, 7) și Divici (fig. 73/4). Ele pot fi datate din al doilea sfert al sec. I e.n., până la începutul veacului următor³⁶⁰.

31e - fibule rotunde cu picior. Deosebirea față de exemplarele variantei anterioare constă în existența unui "picior" care face corp comun cu fibula propriuzisă. La Očnița au fost descoperite două exemplare de acest fel³⁶¹ (fig. 73/8-9), dintre care unul (fig. 73/8) a fost considerat greșit drept "fibulă de schemă Latène C cu placă emailată"³⁶². Analogiile acestei piese³⁶³ îndeamnă spre o datare la sfârșitul sec. I e.n. și începutul veacului următor.

31f - fibule rotunde cu picior în formă de ancoră. Singurul exemplar provine de la Brad (jud. Bacău - fig. 73/10) și poate fi datat în a doua jumătate a sec. I e.n.³⁶⁴ Un exemplar identic a fost descoperit la Ménerbes în Gallia³⁶⁵ și a fost datat între anii 30/40 - 60/70 e.n. Aspectul morfologic sugerează existența unei legături între piesele de acest fel și exemplarele variantei 31e.

31g - fibule zoomorfe. Fibulele în formă de animale își fac apariția în Imperiul Roman în prima jumătate a sec. I e.n. și vor fi folosite apoi o lungă perioadă de timp³⁶⁶. Singurul exemplar cunoscut în Dacia preromană este în formă de porumbel și avea sistemul de închidere cu balama (astăzi pierdută)³⁶⁷. A fost descoperit la Răcătău (jud. Bacău - Fig. 73/11) și poate fi datat, în funcție de context, în a doua jumătate a sec. I e.n.³⁶⁸

GR. VI: ALTE TIPURI DE FIBULE

Tipul 32: fibule de tip "omega".

Morfologie: fibule realizate dintr-o bară de metal (având secțiuni variabilă: circulară, rombică, profilată, etc.) îndoită în forma literei "omega"; capetele sunt ornamentate cu mici noduri; sistemul de închidere este format de o "balama" asemănătoare limbilor cataramelor.

Tipologie. Prin forma lor - deosebită față de orice alte fibule - piesele de față au o poziție marginală în toate tipologiile elaborate până acum. Subîmpărțirea în variante este realizată, acolo unde este cazul, în funcție de forma capetelor (ornamentică, îndoirea capetelor, etc.)³⁶⁹.

Răspândire. Fibulele de tip “omega” se întâlnesc în special în provinciile vestice și central-europene. Din Dacia se cunoaște un singur exemplar provenind din așezarea dacică de la Sprâncenata³⁷⁰ (fig. 73/12).

Cronologie. Fibulele de tip “omega” au o “viață” deosebit de lungă ele fiind încadrate între începutul sec. I e.n. și sec. IV e.n.³⁷¹ Exemplarul de la Sprâncenata a fost descoperit în ultimul nivel al așezării și a fost datat la jumătatea sec. I e.n.³⁷² Această încadrare este sprijinită de un exemplar asemănător provenind de la Alesia (nivel datat la jumătatea sec. I e.n.)³⁷³ și de o altă piesă descoperită la Aislingen aflată împreună cu o fibulă cu aripioare³⁷⁴.

*

După această privire de ansamblu asupra tipologiei și cronologiei fibulelor descoperite în Dacia preromană se impun o serie de concluzii generale. Ele vizează evoluția fibulelor din Dacia pe parcursul a cca. două secole și jumătate, rolul fibulelor în vestimentație și o serie de considerații vizând contextele rituale și magice în care au fost descoperite unele piese repertoriate. Toate aceste probleme vor face obiectul capitolului următor.

NOTE

- 1 K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 131.
- 2 O. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurilor de argint dacice. Tezaurile de la Sărăcsău și Șeica Mică*, București, 1956, p. 8-11, fig. 4-6.
- 3 K. Horedt, *op. cit.*, p. 131, fig. 3-4, cat. 31.
- 4 E. Chirilă, Al. V. Matei, în *ActaMP*, X, 1986, p. 95, pl. I.
- 5 I. Mitrea, în *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 642, fig. 1-2.
- 6 N. Chidioșan, Al. Sășianu, N. Beladan, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 27-29, pl. I/1-2.
- 7 Inedit. Muz. Pleven. Inf. S.Lazarova.
- 8 I. Glodariu, V. Moga, în *Ephemeris Napocensis*, IV, 1994, p. 36, fig. 2-3, 13-14.
- 9 N. Chidioșan, Iv. Ordentlich, în *Crisia*, III, 1973, p. 97-98, pl. I/1, 4-5, II/1.
- 10 S.Dumitrașcu, E. Molnar, în *Crisia*, V, 1975, 1975, p. 60, fig. 1-3; Al. Sășianu, St. Kownalik, în *Crisia*, XI, 1981, p. 331-332, pl. I/A și p. 336 unde autorii arată că patru din cele nouă tezaure monetare sau de podoabe descoperite la Săcălășău Nou conțineau un număr total de 14 fibule cu noduri.
- 11 N. Chidioșan, în *Crisia*, VII, 1977, p. 30-31, fig. 2/a-b, 4/a-c.
- 12 M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 148, 197, fig. 23/2.
- 13 Gh. Bichir, E. Popescu, în *Materiale*, IX, 1970, p. 274, fig. 4/1-2.
- 14 R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 344, nr. 22, fig. 126/1.
- 15 V. Budinsky-Krička, M. Lamiova-Schmiedlova, în *SlovArch*, XXXVIII, 1990, 2, p. X/26, 28-29.

- ¹⁶ G. Severeanu, în *Bucureștii. Revista Muzeului Municipiului București*, 1935, 2, p. 188-189, fig. 5.
- ¹⁷ R. Vulpe, în *Materiale*, VII, 1960, p. 331, fig. 6/2; M. Turcu, *op. cit.*, p. 146, 197, fig. 23/1 (nota 31).
- ¹⁸ P. Popović, în *Starinar*, N.S., XL-XLI, 1989-1990, p. 172, fig. 6/1.
- ¹⁹ K. Pieta, *Die Puchov-Kultur*, Nitra, 1982, p. 27-28, pl. I/3, IV/10.
- ²⁰ K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schäussburg*, Bonn, 1971, p. 81, fig. 64/16.
- ²¹ Revenind recent asupra cronologiei necropolei de la Pișcolt, I. Némethi, în *Thraco-Dacia*, XIV, 1993, p. 128, datează sfârșitul acesteia în subfașa C1a (Waldhauser) care se încheie la 130/120 î.e.n.
- ²² K. Horedt, *op. cit.*, p. 151.
- ²³ Idem, *op. cit.*, cat. 1.
- ²⁴ Idem, *op. cit.*, cat. 54.
- ²⁵ Vezi supra nota 5.
- ²⁶ Vezi supra nota 4.
- ²⁷ Vezi supra nota 6.
- ²⁸ K. Horedt, *op. cit.*, cat. 36.
- ²⁹ Idem, *op. cit.*, cat. 33.
- ³⁰ Idem, *op. cit.*, cat. 57.
- ³¹ Idem, *op. cit.*, cat. 13.
- ³² Idem, *op. cit.*, cat. 7.
- ³³ Idem, *op. cit.*, cat. 56.
- ³⁴ R. Vulpe, în *Materiale*, VII, 1960, p. 329-331.
- ³⁵ I. Glodariu, V. Moga, în *Ephemeris Napocensis*, IV, 1994, p. 33-36, 43, fig. 1, 12.
- ³⁶ C. Boube, în *La vaisselle tardo-républicaine en bronze*, ed. M. Feugère, C. Rolley, Dijon, 1991, p. 26.
- ³⁷ Nu au fost luate în discuție fibulele descoperite în această arie, databile în sec. III-II î.e.n.
- ³⁸ K. Pieta, *Die Puchov-Kultur*, Nitra, 1982, p. 20-21; idem, în *SlovArch*, XLI, 1993, 1, p. 50-51, 55-58; M. Cizmar, în *PamArch*, LXXXIV, 1993, 1, p. 86-87; J. Meduna, *Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren*, Praha, 1980, p. 114; R. Gebhard, *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching, Bd. 14, Stuttgart, 1991, p. 7-8, 87; G. Kaenel, *Recherches sur la période de La Tène en Suisse occidentale. Analyse des sépultures*, Lausanne, 1990, p. 246; Z. Woźniak, în *Problemen der Relativen und Absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, Krakow, 1992, p. 9; idem, în *ArchRozh*, XXIII, 1971, 4, p. 508, fig. 2/1, 3.
- ³⁹ D. Božić, în *Ptujski Aheološki Zbornik*, Ptuj, 1993, p. 196-199, 203.
- ⁴⁰ Informații Al. V. Matei, I. Stanciu și H. Pop.
- ⁴¹ S. Dumitrașcu, în *Crisia*, XV, 1985, p. 63, 67, pl. XXVIII care o încadrează greșit în sec. V-VI e.n. (!). În legătură cu descoperirile celtice de la Biharia, vezi idem, *Biharia*, I, Oradea, 1994, p. 123-135.
- ⁴² M. Babeș, *Die Poienesti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993, p. 93, tip II4.

- 43 J. Graue, *Die Gräberfelder von Ornavasso. Eine Studie zur Chronologie der späten Latène- und frühen Kaiserzeit*, Hamburger Beiträge zur Archäologie, 1, 1974, p. 41-42, fig. 4-11; G.Kaenel, *op. cit.*, p. 252; J. Bren, în *Sbornik Narodního muzea v Praze*, XVIII, 1964, 5, p. 263, tip B3; J. Todorović, *Praistorijska Karaburma*, I, Beograd, 1972, p. 62-63, pl. VI/5, VII/3, XV/6; D. Božić, în *Arheološki vestnik*, 32, 1981, p. 328, pl. 4/44, 11/7; M. Vukmanović, N. Radojčić, *Catalogue of Metalwork*, II, Belgrade, 1995, nr. 22-24; D. Dimitrijević, în *ArchRozh*, XXIII, 1971, 4, p. 576-577, pl. II/7, 9-10, 26-27, III/21, IV/1, 17.
- 44 Vezi *supra*, nota 38.
- 45 Vezi *supra*, nota 40.
- 46 J. Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, I, Leipzig, 1919, p. 17-18, fig. 2.
- 47 M. Babeș, *op. cit.*, p. 92-93, tip II3.
- 48 Al. Vulpe, E. Popescu, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 219, fig. 7.
- 49 P.Gherghe, *Contribuție la cunoașterea civilizației geto-dacice din Oltenia*, teză de doctorat, București, 1995, mss., pl. 117/1; A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 202, nr. 4.
- 50 J. Kostrzewski, *op. cit.*, p. 22-23, fig. 8.
- 51 M. Babeș, *op. cit.*, p. 93, tip II4.
- 52 I. Andrițoiu, A. Rustoiu, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, I, București, 1995, p. 433-434.
- 53 Vezi *supra*, nota 41.
- 54 Piesa a fost descoperită în campania din anul 1996 când a fost surprins stratigrafic și cel mai vechi nivel de locuire. Despre cronologia cetății dacice de la Divici, vezi M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, I, București, 1995, p. 407, 411.
- 55 N. Teodosiev, N. Torbov, în *Izvestija na Muzeite v Severozapadna Bălgaria*, 23, 1995, p. 11-58.
- 56 I. H. Crișan, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 83.
- 57 P. Popović, în *Balcanica*, XXV-1, 1994, p. 53-71.
- 58 Idem, *op. cit.*, p. 55-57, fig. 7.
- 59 Idem, *op. cit.*, p. 57-63, fig. 7.
- 60 Menționez în acest sens paftalele Latène târzii de la Craiva și Ocnîța: A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 202.
- 61 K. V. Kasparova, în SA, 1981, 2, p. 62-63. Vezi și A. K. Ambroz, *Fibuly juga Evropejskoi časti SSSR*, Moskva, 1966, p. 14-19, pl. II și 18/3 cu harta de răspândire.
- 62 M. Babeș, *op. cit.*, p. 95.
- 63 P. Popović, *op. cit.*, p. 59-62; idem, în *Starinar*, XL-XLI, 1989-1990, p. 165-176; J. Todorović, *Praistorijska Karaburma*, I, Beograd, 1972, p. 63, pl. I/3.
- 64 G. Trohani, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, III-IV, 1987, p. 58 datează locuința ceva mai timpuriu.
- 65 P. Popović, în *Balcanica*, XXV-1, 1994, p. 62.
- 66 M. Babeș, în *SCIVA*, 36, 1985, 3, p. 209.
- 67 Idem, *Die Poienești-Lukaševka-Kultur...*, p. 114, 127.

- 68 N. Conovici, în *SCIVA*, 43, 1992, 1, p. 4-9.
- 69 K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bukarest, 1979, p. 46, fig. 21/1-4. Pieseze izolate și tezaurele monetare de tip Huși-Vovriești descoperite pe Mureș (Teiuș), în Banat, sudul Crișanei și în lumea scordiscă pledează, de asemenea, în favoarea acestei ipoteze: C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 123, fig. 10; P. Popović, *Le monnayage des Scordisques*, Beograd - Novi Sad, 1987, p. 60-61.
- 70 P. Popović, în *Balkanica*, XXV-1, 1994, p. 67.
- 71 T. Dabrowska, în *Materialy starozytne i Wczesnosredniowieczne*, II, Warszawa, 1973, p. 192, pl. XIX/12-21.
- 72 M. Babeș, în *SCIVA*, 34, 1983, 3, p. 196-221.
- 73 V. Zirra, în *ArchRoz*, 23, 1971, 5, p. 539, 544; Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury Latenskiej*, Warszawa, 1974, p. 70-72.
- 74 P. Popović, în *Zbornik narodnog muzeija*, XIV/1, Beograd, 1991, p. 319-324.
- 75 Idem, *op. cit.*, pl. II - harta și lista descoperirilor.
- 76 V. Zirra, *op. cit.*, p. 544.
- 77 P. Popović, *loc. cit.*
- 78 C. Beldiman, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 181-188.
- 79 A. H. Vaday, în *Antaeus*, 17-18, 1988-1989, fig. 14/13, pl. 65/4.
- 80 D. Protase, S. Cociș, C. Gaiu, în *Revista Bistriței*, VII, 1993, p. 51-52, fig. 1/2.
- 81 Inedit. Inf. F. Medeleț.
- 82 J. Todorović, *op. cit.*, p. 246.
- 83 C. Beldiman, *op. cit.*, p. 186-187.
- 84 M. Guștin, în *JahrbRGZM*, 31, 1984, p. 340, tabelul 1/51 (încadrate în orizontul Beograd 2).
- 85 C. Beldiman, *op. cit.*, p. 186; J. Todorović, *loc. cit.*
- 86 R. Gebhard, *op. cit.*, p. 22-23, tip 24-26; L. Lerat, *Les fibules d'Alesia dans les Musées d'Alise-Sainte-Reine*, Dijon, 1979, p. 15-17; M. Feugère, *op. cit.*, p. 188-189, tip 2a1; S. Rieckhoff, în *SaalbJahrb*, XXXII, 1975, p. 14; J. Bren, în *Sbornik-Praga*, XVIII/5, 1964, tip C1; M. Babeș, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 134; P. Popović, în Germania, 70, 1992, 1, p. 65, fig. 3.
- 87 M. Feugère, *loc. cit.*
- 88 I. Glodariu, F. Costea, în *Ephemeris Napocensis*, I, 1991, p. 22. Fibula este inedită și se află în Muzeul din Brașov. Inf. F. Costea.
- 89 K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 133.
- 90 Z. Székely, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 53, fig. 3/1, aparține variantei 7b.
- 91 Vezi *infra* nota 126, aparține tipului 10.
- 92 K. Horedt, *op. cit.*, cat. 33.
- 93 Idem, *op. cit.*, cat. 57.
- 94 Vezi *supra* nota 31 și K. Horedt, *op. cit.*, cat. 13.
- 95 Idem, *op. cit.*, cat. 7.
- 96 Idem, *op. cit.*, cat. 61.
- 97 Idem, *op. cit.*, cat. 17.

- 98 Idem, *op. cit.*, cat. 27.
- 99 Idem, *op. cit.*, cat. 14.
- 100 N. Gostar, în *Omagiul lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 84, fig. 5/5.
- 101 R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 344, fig. 126/2.
- 102 M. Turcu, în *București*, 5, 1967, pl. II/4.
- 103 V. Leahu, în *CAB*, II, 1965, p. 61, fig. 39/6.
- 104 K. Horedt, *op. cit.*, p. 151.
- 105 Idem, *op. cit.*, cat. 55.
- 106 I. Glodariu, în I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p. 111-112, fig. 96/7.
- 107 A. Florescu, M. Florescu, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, Iași, 1983, fig. 5/8.
- 108 A. Rustoiu, în M. Takács, S. Cociș, A. Rustoiu, în *ActaMN*, 32/1, 1995, p. 451, 453, fig. I/4 (Cetea) și inf. V.Moga (Craiva).
- 109 C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986, p. 65, pl. LII/9.
- 110 Catalogul expoziției *Civilizația geto-dacilor din bazinul Siretului*, Galați - Bacău - Roman - Tecuci - Brăila, 1977, nr. 230.
- 111 V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 66, fig. 5/4.
- 112 C. Preda, *op. cit.*, p. 63-65.
- 113 D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 88, fig. 20/5.
- 114 Informații M. Gumă.
- 115 E. Riha, *Die römische Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1979, p. 59-61.
- 116 Inedit. Inf. V. Moga.
- 117 A. Böhme, în *SaalbJahrb*, XXIX, 1972, p. 13-14.
- 118 E. Riha, *loc. cit.*
- 119 A. K. Ambroz, *Fibuly juga evropejskoj časti SSSR*, Arheologija SSSR, D1/30, Moskva, 1966, p. 23-25.
- 120 M. Babeș, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 134.
- 121 V. Ursachi, în *Actes du IIe Congres Int. de Thracologie*, București, 1980, p. 62-66, fig. 6; idem, *Zargidava*, p. 231-232, tip j1, unde se presupune că astfel de fibule apar chiar de la începutul sec. I î.e.n.
- 122 R. Vulpe și colab., în *SCIV*, III, 1952, p. 202, fig. 25/3.
- 123 R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 326, fig. 106/6.
- 124 I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, p. 138, fig. 33C/29-30.
- 125 I. Bleyer, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 363-364, fig. 1/2, 2/2.
- 126 R. Vulpe, E. Vulpe, *op. cit.*, p. 326, fig. 106/11-12, 25, 28; L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976, p. 39, nr. 17, pl. XIII/5.
- 127 V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 70, fig. 6/12, 7/1-3, 5, 7-8, 9/6-8.
- 128 V. Ursachi, în *Symposia Thracologica*, 6, Piatra Neamț, 1988, p. 103.
- 129 M. Turcu, în *București*, 5, 1967, p. 169, 171, pl. II/1, III/2.
- 130 D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 89, 125, fig. 20/4, pl. 102/17.
- 131 M. Turcu, *op. cit.*, p. 171, pl. III/1.
- 132 K. Horedt, C. Seraphin, *op. cit.*, fig. 63/12-13, 64/14.

- 133 I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 138, fig. 33C/19, 24 și inf. V. Moga.
- 134 M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976, p. 77, fig. 45/1.
- 135 I. Bleyer, *op. cit.*, p. 363-364, fig. 1/1, 3, 2/1, 3.
- 136 V. Budinsky-Krička, M. Lamiova-Schmiedlova, în *SlovArch*, XXXVIII, 1990, 2, p. 249, 289, pl. II/13.
- 137 O. Almgren, *Studien über nord-europäische Fibelformen*, Leipzig, 1923, p. 249-250, fig. D.
- 138 V. Ursachi, *Zargidava*, fig. 205/11.
- 139 V. Căpitanu, *op. cit.*, p. 69-70, fig. 4/6, 9/4.
- 140 S. Sanie, Ș. Sanie, în *Cercetări istorice*, IV, 1973, p. 80, fig. 16/4a-b.
- 141 G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980, p. 89-90.
- 142 J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, Munchen, 1965, p. 27-32.
- 143 Gh. Popilian, *loc. cit.*
- 144 K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 136.
- 145 M. Tonkova, *Sur les problèmes des trésors d'argent daces d'après des trouvailles provenant du sud du Danube*, comunicare la al XIV-lea Simpozion de Tracologie, Băile Herculane, 14-19 sept. 1992.
- 146 P. Popović, în *Starinar*, XL-XLI, 1989-1990, fig. 6/2; idem, în *Zbornik narodnog muzeja*, XIV/1, Beograd, pl. I/12.
- 147 I. Stângă, în *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 154, fig. 2.
- 148 R. Vulpe și colab., în *SCIV*, III, 1952, p. 202, fig. 26/1-2.
- 149 Al. Vulpe, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 198, 214, fig. 5/14.
- 150 *Vezi supra*, notele 73-74.
- 151 K. Horedt, *op. cit.*, cat. 56.
- 152 Idem, *op. cit.*, cat. 14.
- 153 Idem, *op. cit.*, cat. 55.
- 154 I. Bleyer, *op. cit.*, p. 363-364, fig. 1/1, 3 2/1, 3.
- 155 *Ibidem*.
- 156 K. Horedt, *op. cit.*, cat. 78.
- 157 *Antique Silver from Serbia*, Beograd, 1994, p. 186, nr. 29.
- 158 Idem, *op. cit.*, p. 136.
- 159 D. Popescu, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 36, fig. 1/3-4, 5, 6/4, 7/4; A. Rustoiu, în *Apulum*, XXXII, 1995, p. 113-114, fig. 1/1-2.
- 160 D. Popescu, în *Studii și referate privind istoria României*, I, București, 1954, p. 91-92, fig. 1/5, 7; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 114-115, fig. 2/3-4.
- 161 E. Popescu, în *StComPitești*, II, 1969, p. 110, fig. 1a-b; A. Rustoiu, *op. cit.*, fig. 2/1-2.
- 162 *ArchErt*, XI, 1891, p. 449, fig. 438; A. Rustoiu, *op. cit.*, fig. 1/4c.
- 163 K. Horedt, *op. cit.*, cat. 15.
- 164 C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1972, p. 35.
- 165 V. V. Zirra, D. Spănu, în *SCIVA*, 43, 1992, 4, p. 405.
- 166 S. von Schnurbein, în *Germania*, 64, 1986, 2, p. 420-429; R. Hachmann, în *BerichtRGK*, 71, 1990, 2, p. 710-715. În ceea ce privește fibula de bronz care constituie "suportul"

- pentru falera de la Herăstrău, ea își găsește analogii în exemplarele din zona nord-balcanică utilizate asemănător (vezi piesele de la Messambria - fig. 45/3) ori independent. Ele au fost datate în perioada cuprinsă între a doua jumătate a sec. III î.e.n. și începutul sec. I î.e.n.: I. Gălăbov, în *Izvestija-Sofia*, XIX, 1955, p. 135, 139, fig. 7, 8b, 16b; J. Frel, în *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica*, Sofia, 1963, p. 66-69, fig. 1, 7; M. Domaradzki, în *Actes du Ier Congr. Int. de Thracologie*, I, București, 1980, p. 464, fig. 3; L. Getov, în *Izvestija-Sofia*, XXXIII, 1972, p. 91-95, fig. 3/a; Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury Latenskiej*, Warszawa, 1974, p. 119, fig. 12/2; A. K. Ambroz, *op. cit.*, p. 21, nr. 8, 10, pl. 1/12, 13; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 114, fig. 1/3.
- 167 A. Milčev, în *Arheologija-Sofia*, XV, 1, 1973, p. 14.
- 168 I. Glodariu, V. Moga, în *Ephemeris Napocensis*, IV, 1994, p. 33-36, 43, fig. 1; C. Beldiman, în *Thraco-Dacica*, IX, 1988, p. 78-79, nr. 6, fig. 3/6. Cana respectivă (probabil și cea de la Jakimovo) aparțin tipului Gallarate, datat în Italia de Nord în ultimul sfert al sec. II î.e.n. și în primele decenii ale sec. I î.e.n.: vezi C. Boube, în *La vaiselle tardo-républicaine en bronze*, Dijon, 1991, p. 26.
- 169 L. Marinescu-Țeposu, în *Sargetia*, XX, 1986-1987, p. 99.
- 170 J. Werner, în *JahrbRGZM*, 2, 1955, p. 170-195.
- 171 M. Feugère, *op. cit.*, p. 203-205.
- 172 Idem, *op. cit.*, p. 203-226; L. Lerat, *Les fibules d'Alesia*, Dijon, 1979, p. 18; S. Rieckhoff, în *SaalebJahrb*, XXXII, 1975, p. 17; W. Krämer, în *Germania*, 49, 1971, p. 111-132.
- 173 J. Bren, în *Sbornik-Praga*, XVIII, 1964, 5, tip C2.
- 174 V. Kotigoroško, în *Relations Thraco-Illyro-Helléniques*, Bucarest, 1994, p. 306-307, fig. 1/7.
- 175 M. Gumă, A. S. Luca, C. Săcărin, în *Banatica*, IX, 1987, p. 214, pl. XV/4.
- 176 I. Glodariu, în I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p. 111, fig. 95/3, 96/5, 9.
- 177 L. Lerat, *op. cit.*, p. 18; E. Ettliger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern, 1973, p. 28; M. Feugère, *op. cit.*, p. 224-226; R. Gebhard, *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*, Stuttgart, 1991, p. 92-94.
- 178 M. Gumă, A. S. Luca, C. Săcărin, *loc. cit.*, au publicat inițial această piesă ca provenind din nivelul I de la Divici. Săpăturile din ultimii ani au evidențiat existența unui nivel mai vechi, ceea ce a dus la renumerotarea stratigrafiei de la Divici: M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, I, București, 1995, p. 411.
- 179 I. Glodariu, în I. Glodariu, V. Moga, *loc. cit.*
- 180 M. Feugère, *op. cit.*, p. 232-236; *Chronologie. Datation archéologique en Suisse*, Basel, 1986, p. 168, nr. 122/1; E. Ettliger, *op. cit.*, tip 2; B. Benadik, în *Germania*, 44, 1965, p. 80, fig. 15/3, 5.
- 181 P. Gleirscher, în *Germania*, 65, 1987, 1, p. 67-88; J. van der Boest, în *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 38, Amersfoort, 1988, p. 145-146.
- 182 V. Kotigoroško, *op. cit.*, p. 307-308 care confundă aceste fibule cu cele de tip linguriță. Diferența constă în faptul că fibulele cu resort protejat sunt realizate dintr-o singură bucată de metal, în timp ce fibulele-linguriță sunt realizate din două bucăți.
- 183 M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 149, fig. 24/1.

- 184 M. Feugère, *op. cit.*, pl. 69/972.
- 185 W. Krämer, în *Germania*, 49, 1971, p. 122-124.
- 186 K. Motykova, P. Drda, A. Rybova, în *PamArch*, LXIX, 1978, p. 283.
- 187 E. Ettliger, *op. cit.*, p. 28, nr. 2; A. Böhme, în *SaalbJahrb*, XXXI, 1974, p. 5; L. Lerat, *op. cit.*, 19-20; M. Feugère, *op. cit.*, p. 236.
- 188 R. Albert, I. Fauduet, în *Revue Archéologique du Centre de la France*, XV, 1976, p. 46-74, 199-240 (studiu inexistent în bibliotecile noastre); I. Fauduet, în *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est*, XXX, 1979, 3-4, p. 236.
- 189 M. Feugère, *op. cit.*, p. 247-251.
- 190 O hartă a descoperirilor la A. Rustoiu, în *Studii de istorie a Banatului*, XVI, 1992, p. 77, fig. 3.
- 191 M. Turcu, *op. cit.*, p. 149, 198, fig. 24/3; idem, în *București*, 5, 1967, p. 173-177, pl. II/11; R. Vulpe, în *Materiale*, VI, 1959, p. 314.
- 192 D. Șerbănescu, *Muzeul de arheologie Oltenița*, București, 1979, fig. 76-stânga; M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 149, 198, fig. 24/2.
- 193 D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 78, pl. 71/3.
- 194 K. Horedt, C. Seraphin, *op. cit.*, fig. 64/13.
- 195 V. Ursachi, *Zargidava*, p. 232-233, fig. 205/13.
- 196 R. Gavèlle, în *Ogam. Tradition Celtique*, XIV, 1962, 2/3, 1962, p. 208, fig. 9/3.
- 197 I. Fauduet, *op. cit.*, p. 236; M. Feugère, *op.cit.*, p. 251.
- 198 A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 35.
- 199 K. Horedt, *op. cit.*, p. 136.
- 200 Idem, *op. cit.*, fig. 3-4.
- 201 Al. Vulpe, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 208.
- 202 A. D. Alexandrescu, în *Crisia*, II, 1972, p. 19, fig. VI/3; eadem, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 26, fig. 49/13, 76/16.
- 203 M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1967, p. 115, nr. 72.
- 204 K. Horedt, *op. cit.*, p. 151.
- 205 O. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurilor de argint dacice. Tezaurile de la Sărăcsău și Șeica Mică*, București, 1956, p. 32; S. Sanie, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, 1983, p. 145; V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 71.
- 206 I. Glodariu, *op. cit.*, p. 110-111.
- 207 V. Moga, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 514-515.
- 208 O. Floca, *loc. cit.*
- 209 *Ibidem*.
- 210 W. Krämer, *op. cit.*, p. 124.
- 211 K. Horedt, *op. cit.*, cat. 78.
- 212 V. Ursachi, *Zargidava*, p. 227-228 și inf. V. Ursachi.
- 213 R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1951, I, p. 190.
- 214 C. M. Tătulea, în *Materiale-Brașov*, 1983, p. 220-221.
- 215 C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986, p. 63-65.
- 216 I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 88-89, 159-160.

- 217 N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățânaș*, București, 1989, p. 53, 101.
- 218 C. Daicoviciu, *Cetea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 94, pl. XV/8 (Piatra Roșie: găsită în turnul B); O. Floca, în M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966, p. 31, fig. 12 (Bănița); V. Moga, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 513-518 (Craiva).
- 219 A. Rustoiu, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 138-143 (cu bibliografia problemei).
- 220 A. M. Adam, M. Feugère, în *Aquileia Nostra*, LIII, 1982, col. 130-133.
- 221 S. Rieckhoff, în *SaalbJahrb*, XXXII, 1975, pl. 12; A. M. Adam, M. Feugère, *op. cit.*, fig. 13.
- 222 D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 270, pl. 96/2.
- 223 M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 147, fig. 23/4.
- 224 S. Cociș, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 149.
- 225 M. Tzony, în *Pontica*, XII, 1979, p. 195-196, fig. 2/2.
- 226 V. Sârbu, în *Dacia*, N.S., XXX, 1986, p. 91-92, fig. 4/14.
- 227 D. Popescu, în *Dacia*, V-VI, 1935-1936, p. 241, fig. 1/8.
- 228 S. Cociș, *loc. cit.*
- 229 A. M. Adam, M. Feugère, *op. cit.*, col. 157-167.
- 230 M. Feugère, *op. cit.*, p. 229-232.
- 231 S. Rieckhoff, *op. cit.*, p. 19, fig. 6/10, cat. 4/171.
- 232 Ibidem; O. Brukner, V. Dautova-Rușevljanin, în *Gomolava. Cronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, Novi Sad, 1988, p. 77-85, pl. III/2; V. Dautova-Rușevljanin, în O. Brukner, V. Dautova-Rușevljanin, P. Milošević, *The Beginings of Romanization in the Southeastern part of Pannonia Province*, Novi Sad, 1987, p. 124, pl. 46/1-13.
- 233 M. Feugère, *loc. cit.*
- 234 I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, fig. 33C/32.
- 235 Informații H. Pop.
- 236 M. Feugère, *loc. cit.*
- 237 V. Dautova-Rușevljanin, *loc. cit.*
- 238 Informații H. Pop. Pentru cronologia pandantivelor profilate vezi A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 123-124.
- 239 E. Ettliger, *op. cit.*, tip 13; S. Rieckhoff, *op. cit.*, p. 42-44, tip 4.5; I. Kovrig, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, DissPann, II, 4, 1937, p. 116-119, gr. VIII; E. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeln in Pannonien*, DissPann, II, 19, 1942, p. 91-97; R. Košević, *Antičke fibule s područia Šiška*, Zagreb, 1980, p. 20-24, tip 11 (inclusiv fibule în curs de prelucrare) etc.
- 240 D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd, 1983, p. 31-35.
- 241 Vezi *supra*, cap. II.
- 242 D. Bojović, *op. cit.*, p. 31-33.
- 243 Idem, *op. cit.*, p. 33-34; S. Rieckhoff, în *SaalbJahrb*, XXXII, 1975, p. 42-43; C. Gugl, *Die römischen Fibeln aus Virunum*, Klagenfurt, 1995, p. 12.
- 244 T. Soroceanu, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 499, pl. II/1.
- 245 R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 190.

- 246 D. Bojović, *op. cit.*, p. 34; C. Gugl, *op. cit.*, p. 13-15.
- 247 *Vezi supra*, cap. II.
- 248 D. Bojović, *op. cit.*, p. 34-35.
- 249 S. Rieckhoff, *op. cit.*, p. 43.
- 250 M. Gumă, A. S. Luca, C. Săcărin, în *Banatica*, IX, 1987, p. 215, pl. XXI/2.
- 251 R. Košcević, *Antičke fibule s područia Šiška*, Zagreb, 1980, p. 24.
- 252 A. K. Ambroz, *Fibuly juga evropeiskoi časti SSSR*, Arheologija SSSR, D1/30, Moskva, 1966, p. 40.
- 253 Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 101.
- 254 *Vezi supra*, cap. II.
- 255 R. Košcević, *op. cit.*, p. 24.
- 256 S. Rieckhoff, în *SaalbJahrb*, XXXIV, 1977, p. 12, nr. 7, fig. 2/22; A. Böhme, în *SaalbJahrb*, XXIX, 1972, p. 13.
- 257 A. Böhme, *loc. cit.*
- 258 V. Ursachi, *Zargidava*, pl. 204/11, 205/2.
- 259 R. Vulpe și colab., în *SCIV*, III, 1952, p. 202, fig. 26/7.
- 260 Inedit. Informații A. Rusu-Pescaru și G. Gheorghiu.
- 261 V. Ursachi, *op. cit.*, p. 229-230, tip e4 și e5. V. Ursachi consideră că piesele de acest tip apar deja la începutul sec. I e.n.
- 262 V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 68-69, nr. 12, 16-17, 21-22, 25-26.
- 263 M. Gumă, A. S. Luca, C. Săcărin, în *Banatica*, IX, 1987, p. 215, pl. XXI/1.
- 264 Există și opinii potrivit cărora fibulele de acest tip apar la jumătatea sec. I î.e.n. ! (Z. Székely, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 235) sau la sfârșitul sec. I î.e.n. (S. Cociș, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 151).
- 265 Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 101.
- 266 Informații S. Cociș care pregătește o lucrare monografică vizând fibulele din Dacia romană.
- 267 S. Cociș, în *Ephemeris Napocensis*, V, 1995, p. 93-94.
- 268 N. Gudea, S. Cociș, în *ActaMP*, XIX, 1995, p. 50-51, pl. I/1-2; D. Isac, S. Cociș, în *Ephemeris Napocensis*, V, 1995, p. 118-120, nr. 2-4; M. Takács, S. Cociș, A. Rustoiu, în *ActaMN*, 32/I, 1995, p. 453-454, nr. 14.
- 269 D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, pl. 20/1, 3.
- 270 V. Ursachi, *op. cit.*, p. 229, pl. 204/11. Analogii la A. K. Ambroz, *op. cit.*, pl. 8/5, 11.
- 271 J. Andrzejowski, în *Probleme de Relativen und Absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, Krakow, 1992, p. 111-119.
- 272 *Idem*, *op. cit.*, p. 111-113, fig. 2.
- 273 *Idem*, *op. cit.*, p. 112-115.
- 274 S. Cociș, în *Ephemeris Napocensis*, V, 1995, p. 93-101.
- 275 D. Bojović, *op. cit.*, p. 42, tip 11, var. 2, pl. XIII-XIV; R. Košcević, *op. cit.*, p. 42, fig. XIX/140.
- 276 I. Glodariu, în *ActaMN*, 26-30, I/1, 1989-1993, p. 21 (cu bibliografia).
- 277 Informații A. Rusu-Pescaru.
- 278 Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 100, pl. CLXVI/1-5.

- 279 A. Rustoiu, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 141-143.
- 280 Idem, *op. cit.*, p. 138 (cu bibliografia).
- 281 J. Werner, în *Origines*, Como, 1954, p. 152.
- 282 V. Šribar, în *Arch Vestn*, 19, 1968, p. 449.
- 283 T. Völling, în *BerichtRGK*, 75, 1994, p. 179-188.
- 284 Idem, *op. cit.*, p. 222-226.
- 285 Idem, *op. cit.*, p. 181, 222, fig. 15.
- 286 A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, IV, 1994, p. 23-31.
- 287 T. Völling, *op. cit.*, p. 186-188.
- 288 Idem, *op. cit.*, p. 224-226.
- 289 V. Ursachi, *Zargidava*.
- 290 S. Cociș, *op. cit.*, p. 150.
- 291 *Ibidem*.
- 292 D. Berciu, *op. cit.*, p. 52, pl. 36/2, 38/11.
- 293 R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1951, p. 190, fig. 24/9.
- 294 V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 71, fig. 9/7.
- 295 Catalogul expoziției *Civilizația geto-dacilor din bazinul Siretului*, Galați - Bacău - Roman - Tecuci - Brăila, 1977, nr. 197.
- 296 E. Ettliger, *op. cit.*, p. 29, tip 17; E. Riha, *op. cit.*, p. 68 și urm.
- 297 V. Ursachi, *Zargidava*, p. 230, tip f.
- 298 J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, Munchen, 1965, p. 27 și urm.
- 299 Informații H. Pop.
- 300 M. Takács, S. Cociș, A. Rustoiu, în *ActaMN*, 32/1, 1995, p. 453-454, nr. 14.
- 301 S. Cociș, în *Arculiana*, 1995, p. 499-503.
- 302 J. Garbsch, *op. cit.*, p. 27-28; R. Košcević, *op. cit.*, p. 19; I. Peškar, *Fibeln aus des römischen Kaiserzeit im Mähren*, Praha, 1972, p. 76.
- 303 J. Garbsch, *op. cit.*, p. 28-29.
- 304 Idem, *op. cit.*, p. 29-32.
- 305 E. Riha, *op. cit.*, p. 75-76, tip 2.10; M. Takács, S. Cociș, în M. Takács, S. Cociș, A. Rustoiu, în *ActaMN*, 32/1, 1995, p. 453-454, nr. 14.
- 306 S. Rieckhoff, în *SaalbJahrb*, XXXII, 1975, pl. 13, nr. 13; G. Ulbert, în *Mitt. d. hist. Ver. d. Pfalz*, 58, 1960, p. 49-55 cu harta de răspândire (studiu care nu mi-a fost accesibil).
- 307 D. Berciu, *op. cit.*, pl. 5/7; S. Cociș, *op. cit.*, pl. II/9.
- 308 E. Riha, *op. cit.*, p. 77, tip 2.12; E. Ettliger, *op. cit.*, p. 60, tip 12.
- 309 S. Cociș, *op. cit.*, p. 150.
- 310 L. Lerat, *Les fibules d'Alesia dans les Musées d'Alis-Sainte-Reine*, Bibliotheque Pro Alesia, VII, Dijon, 1979, p. 37-40; E. Ettliger, *op. cit.*, tip 22 (Nertomarus) și tip 23 (Langton-Down); E. Riha, *op. cit.*, tip 4.3 (Nertomarus), tip 4.4 (Langton-Down); M. Feugère, *op. cit.*, p. 262-264.
- 311 D. Berciu, *op. cit.*, pl. 4/7, 36/1, 67/7.
- 312 R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 327, fig. 106/18, 108/14; R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1951, p. 190, fig. 24/6.

- 313 M. Roska, în *Közlemények*, IV, 1944, 1-2, p. 55, fig. 6/6; A. Rustoiu, în M. Takács, S. Cociș, A. Rustoiu, în *ActaMN*, 32/I, 1995, p. 452, nr. 5-6.
- 314 M. Feugère, *op. cit.*, p. 256-267.
- 315 M. A. Dollfus, *Catalogue des fibules de bronze de Haute-Normandie*, extr. des Memoires presentes par divers savants à l'Academie des Inscriptions et Belles-lettres, tome, XVI, Paris, 1976, p. 28-145.
- 316 M. Feugère, *op. cit.*, p. 288.
- 317 H. Pop, în *ActaMP*, XVI, 1992, p. 132, fig. 91.
- 318 M. Feugère, *op. cit.*, p. 288-292; E. Ettlinger, *op. cit.*, tip 24; I. Kovrig, *op. cit.*, p. 13-14.
- 319 M. Feugère, *op. cit.*, p. 291-292.
- 320 A. Duval, în *Antiquites Nationales*, 6, 1974, p. 67-76 (lucrare inaccesibilă).
- 321 S. Rieckhoff, *op. cit.*, p. 17-24.
- 322 M. Feugère, *op. cit.*, p. 299-311.
- 323 M. Guștin, în *Les Alpes à l'Age du Fer*, Paris, 1991, p. 427-434.
- 324 Idem, *op. cit.*, fig. 1.
- 325 I. Glodariu, în I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p. 111, fig. 96/8.
- 326 R. Vulpe, în *Materiale*, VII, 1961, p. 333, fig. 9/3; S. Cociș, *op. cit.*, p. 152, pl. II/10.
- 327 I. Glodariu, *op. cit.*, p. 111, fig. 96/11.
- 328 C. Preda, *op. cit.*, p. 65, 98, pl. LI/5, LII/6.
- 329 M. Feugère, *op. cit.*, p. 306.
- 330 M. Guștin, *op. cit.*, p. 428.
- 331 Vezi exemplarele de la Popești și Sprâncenata.
- 332 Vezi *supra*, nota 326.
- 333 M. Feugère, *op. cit.*, p. 318.
- 334 M. Macrea, în M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966, p. 20, fig. 5; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 113.
- 335 R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1951, fig. 24/8.
- 336 V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 70, fig. 9/10.
- 337 S. Cociș, *op. cit.*, p. 152.
- 338 M. Feugère, *op. cit.*, p. 233-234; E. Ettlinger, *op. cit.*, p. 29, tip 29; A. Böhme, *op. cit.*, p. 11. Exemplarul de la Divici a fost descoperit într-un nivel databil în a doua jumătate a sec. I e.n.
- 339 Analogii la E. Riha, *op. cit.*, pl. 23-26.
- 340 M. Feugère, *op. cit.*, p. 333-334. Vezi și T. Völling, în *BerichtRGK*, 75, 1994, p. 218-219, fig. 33.
- 341 Idem, *op. cit.*, p. 331.
- 342 E. Ettlinger, *op. cit.*, p. 29.
- 343 E. Riha, *op. cit.*, p. 126-132.
- 344 Catalogul expoziției *Civilizația geto-dacilor din bazinul Siretului*, Galați - Bacău - Roman - Tecuci - Brăila, 1977, nr. 237.
- 345 V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, fig. 8/5; idem, în *Carpica*, XX, 1989, fig. 9/13. Analogii exacte la E. Riha, *op. cit.*, tip 5.6.

- 346 Inedit. Inf. V.Crișan:
- 347 D. Berciu, *op. cit.*, p. 114, pl. 92/12.
- 348 M. Feugère, *op. cit.*, p. 334-335; E. Riha, *op. cit.*, p. 127.
- 349 E. Ettlinger, *op. cit.*, p. 29, tip 41.
- 350 R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 327, fig. 106/23; S. Cociș, *op. cit.*, p. 153, pl. III/13.
- 351 E. Riha, *op. cit.*, tip 7.4.
- 352 R. Vulpe, E. Vulpe, *op. cit.*, p. 327, fig. 106/22.
- 353 D. Berciu, *op. cit.*, p. 112, pl. 96/23; S. Cociș, *op. cit.*, p. 153, pl. III/14.
- 354 E. Ettlinger, *op. cit.*, p. 29, tip 42.4.
- 355 E. Riha, *op. cit.*, tip 7.21.
- 356 D. Berciu, *op. cit.*, p. 126, pl. 107/3; S. Cociș, *op. cit.*, p. 153, pl. III/15.
- 357 I. Glodariu, *op. cit.*, p. 112, fig. 96/12, pl. IX.
- 358 R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, I, 1924, p. 213, fig. 43, 48/6, 49/1.
- 359 D. Berciu, *op. cit.*, pl. 20/10, 120/1; S. Cociș, *op. cit.*, pl. III/16, 19.
- 360 Vezi tipurile Ettlinger, 39, 40-1, 40-3 și Riha 7.2, 7.3, 7.6-8.
- 361 D. Berciu, *op. cit.*, pl. 36/14, 16; S. Cociș, *op. cit.*, pl. III/17-18.
- 362 C. Beldiman, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 183, nr. 4, fig. 2/5.
- 363 Vezi *supra*, nota 79.
- 364 V. Ursachi, *Zargidava*, p. 233, pl. 205/14.
- 365 M. Feugère, *op. cit.*, p. 340, 344, tip 24e, pl. 148/1856.
- 366 E. Riha, *op. cit.*, p. 198-199, tip 7.22, nr. 1711-1713.
- 367 Analogii exacte la H. Winter, în *Römisches Österreich*, 13-14, 1985-1986, p. 344-346, var. IIb1, nr. 19-20, 23-24.
- 368 Inedit. Informații V. Căpitanu.
- 369 E. Ettlinger, *op. cit.*, tip 51; E. Riha, *op. cit.*, tip 8.1 și 8.2.
- 370 C. Preda, *op. cit.*, p. 65. pl. LU9, LII/8.
- 371 Vezi *supra*, nota 355.
- 372 C. Preda, *loc. cit.*
- 373 L. Lerat, *op. cit.*, p. 73, nr. 378.
- 374 G. Ulbert, *Die römischen Donau-kastelle Aislingen*, Limesforschungen, 1, Berlin, 1959, p. 69, pl. 16/17, 25/8.

IV. CONCLUZII

IV.1. Observații privind evoluția fibulelor din Dacia preromană

Evoluția morfologică și tipologică a fibulelor din Dacia preromană se află în legătură directă cu modificările etno-culturale și politice care s-au produs în centrul și sud-estul Europei în cea de a doua epocă a fierului.

Din punct de vedere morfologic, primul grup de fibule este constituit de cele de schemă Latène C. Piesele de la începutul Latène-ului târziu își au originea în artefactele utilizate în secolele anterioare, dar, așa cum remarca H. Polenz¹, anumite detalii morfologice le individualizează. Prezența în Dacia a unor astfel de produse se înscrie pe linia unei evoluții istorice firești. Este vorba, în primul rând, de prezența celților în Transilvania pe parcursul Latène-ului timpriu și mijlociu și, în al doilea rând, de influențele venite din spațiul celtic învecinat (în special din lumea scordiscă).

Transilvania a fost ocupată de celți de la sfârșitul sec. IV î.e.n. până în prima jumătate a sec. II î.e.n. (Latène B1/B2 - Latène C1/C2). Civilizația Latène din această zonă, ca de altfel din întregul bazin carpatic, s-a caracterizat prin coexistența celților cu populațiile locale pe care le-au întâlnit la venirea lor². Acest lucru poate fi argumentat prin prezența ceramicii locale într-o serie de complexe funerare, dar mai ales în așezări³. În schimb, întregul ansamblu al modei vestimentare și al producției artefactelor metalice este specific celților. Există însă și cazuri în care pot fi recunoscute legături cu populațiile tracice din zona dunăreană. Amintesc în acest sens o fibulă de tip tracic descoperită într-un mormânt din necropola celtică de la Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud)⁴ și alta provenind de la Vorumloc (jud. Sibiu)⁵, ambele constituind importuri sudice în mediul celtic intra-carpatic. Sfârșitul civilizației celtice din Transilvania la sfârșitul Latène-ului C1 sau începutul sub-fazei C2 a determinat modificări substanțiale în peisajul etnic al zonei. Comunitățile dacice au continuat să utilizeze o anumită perioadă de timp o serie de artefacte rămase în uz din perioada anterioară. Acest lucru este sugerat de unele piese descoperite în contexte dacice posterioare orizontului celtic. Printre aceste piese se numără o brățară cu semiove mari provenind din cetatea de la Craiva⁶, o zăbală din așezarea de la Sighișoara-Wietenberg⁷ și o fibulă de fier de mari dimensiuni, aparținând seriei caracteristice sfârșitului Latène-ului C1, descoperită în așezarea dacică de la Slimnic⁸. Gustul pentru podoabe avându-și originea morfologică în artefacte aflate la modă în secolele anterioare s-a manifestat până spre jumătatea sec. I î.e.n., diminuând treptat până spre sfârșitul aceluiași secol. Acest lucru este demonstrat de o serie de piese descoperite în Dacia intracarpatică, dar mai ales de fibulele cu noduri din argint⁹.

Difuziunea unor tipuri de fibule de schemă Latène C s-a datorat și influențelor scordisce care s-au manifestat în spațiul dacic. Acestea sunt de atribuit în special purtătorilor grupului Padea-Panaghiurski Kolonii¹⁰. Este vorba de scordiscii mici, moesi, tribali și daci, care în a doua jumătate a sec. II î.e.n. (dar probabil și înainte) au realizat o serie de alianțe militare. Expresia arheologică a alianțelor respective este constituită de armamentul asemănător descoperit în complexele funerare ale grupului în discuție. Este vorba de săbii lungi de tip celtic, pumnale curbe, lănci, scuturi și, uneori, de cămăși de zale și coifuri. La acestea se adaugă piese de harnașament. În ceea ce privește extensia geografică, complexele de tip Padea-Panaghiurski Kolonii au fost descoperite în nordul și nord-vestul Bulgariei, pe malul Dunării în zona Porților de Fier, în Oltenia, vestul și sudul Munteniei și în sud-vestul Transilvaniei. Aria de răspândire a complexelor menționate este ilustrată și de difuziunea fibulelor de tip 2b, 2d, a fibulelor lanceolate (tip 3) și a celor de tip Orlea-Maglavit (tip 4). Acestea din urmă au avut și o evoluție locală mai îndelungată, conducând la apariția fibulelor cu scut rombic (tip 11) și a celor cu scut antropomorf (tip 12b).

În legătură cu fibulele de schemă Latène C mai trebuie precizat faptul că în unele cazuri astfel de exemplare au pătruns în spațiul dacic din mediul bastarnic de la răsărit de Carpați (fibule de tip 2c) sau din aria celtică învecinată (fibule de tip 2a).

Fibulele de schemă Latène D și-au făcut apariția la începutul sec. I î.e.n. (fibulele cu port-agrafa în formă de cadru - tip 6) și au evoluat apoi până la cucerirea Daciei de către romani. Unele tipuri au fost specifice unor arii mai vaste, putând fi considerate ca având o circulație "europeană". O mare parte a acestor piese au fost produse însă în Dacia, în unele cazuri fiind identificate și atelierele în care au fost confecționate. Totodată, o serie de fibule și-au avut originea în prototipuri central-europene dar au evoluat apoi în manieră locală. Reamintesc în acest sens că fibulele filiforme de schemă Latène D cu coardă exterioară (tip 7) au stat la baza apariției fibulelor Latène D cu coardă interioară (tip 8) și a celor cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc (tip 10). De asemenea, fibulele cu resort protejat (tipul 14) au constituit prototipurile fibulelor-linguriță (tip 16), iar fibulele cu ornamente zoomorfe (tip 21) au condus la apariția exemplarelor similare aparținând ultimei variante a fibulelor-linguriță.

Extinderea stăpânirii romane în bazinul Dunării de Jos a determinat modificări în moda comunităților locale reflectate în sporirea numărului artefactelor provenite din Imperiu. Primele fibule de tip roman (fibulele de tip "Alesia"; fibulele "unguiforme"; fibulele de tip Jezerine) sunt dispersate, în general, la sud de Carpați, în regiuni "orientate" spre linia Dunării (fig. 48). De aceea, nu ar fi exclus ca pătrunderea lor să fie sincronă ori imediat ulterioară campaniilor militare romane din zona Dunării. În anul 29 î.e.n. se produce incursiunea bastarnilor și geților la sud de fluviu, respinsă de M.Licinius Crassus.

În anul 27 î.e.n. a avut loc o nouă campanie, când Roles a cerut ajutor romanilor (Cassius Dio, LI, LII). Având în vedere faptul că fibulele menționate au fost vehiculate în special de militarii romani, este posibil ca piesele respective să fi pătruns în Dacia începând cu acel moment. Desigur, nu poate fi exclusă nici ipoteza prezenței unor astfel de piese ca rezultat al unor schimburi comerciale. Difuziunea produselor romane de bronz din perioada republicană târzie și din epoca lui Augustus ilustrează însă că ele sunt dispersate în întreaga Dacie, fapt care indică și orientarea comerțului roman în regiune. Răspândirea primelor fibule romane mai ales în zona sud-carpatică pledează mai degrabă în favoarea primei ipoteze enunțate¹¹.

Fibulele romane pătrund masiv în Dacia pe parcursul sec. I e.n. În această perioadă, în afară de marea varietate de tipuri, care numără totuși o cantitate mică de artefacte și au fost importate mai mult sau mai puțin accidental, se poate observa și producerea locală a unora dintre tipurile de fibule romane. Situația cea mai semnificativă o întâlnim în cazul fibulelor de tip puternic profilat. Ele au pătruns în moda locuitorilor Daciei, o parte au fost realizate pe loc și au condus la apariția unor exemplare specifice acestei zone. De asemenea, fibulele romane au scos din modă o bună parte a pieselor tradiționale de tip Latène, fără a le elimina însă cu totul. În date absolute, pătrunderea mai consistentă a tipurilor de fibule romane nu a putut avea loc mai devreme de constituirea provinciei Moesia, probabil la începutul domniei lui Tiberius.

Din punct de vedere cronologic, fibulele din Dacia preromană jalonează trei etape de evoluție distincte. Ele corespund unor subfaze ale Latène-ului târziu și ale perioadei imperiale romane timpurii.

Prima etapă de evoluție, care cuprinde sfârșitul sec. II î.e.n. și primele două treimi ale sec. I î.e.n., se caracterizează prin utilizarea fibulelor de schemă Latène C și prin apariția primelor tipuri specifice Latène-ului târziu (fibule cu port-agrafa în formă de cadru; fibule de tip Latène târziu cu coardă exterioară; fibule cu scut rombic; fibule-falere etc.). Această etapă este sincronă cu subfaza *Latène D1*.

A doua etapă, care cuprinde ultima treime a sec. I î.e.n. și începutul sec. I e.n., este caracterizată de utilizarea unor tipuri de fibule apărute în perioada anterioară, de constituirea unor noi tipuri de fibule de schemă Latène târziu (fibule cu coardă interioară; fibule filiforme cu resort bilateral scurt și coardă interioară; fibule-linguriță etc.), precum și de pătrunderea primelor fibule romane. Această etapă corespunde *Latène-ului D2*.

A treia etapă, cuprinzând cea mai mare parte a sec. I e.n. și începutul sec. II e.n., este definită de reducerea varietății fibulelor de tip Latène și de înlocuirea lor cu fibule de tip roman. Acestea din urmă, reprezentate numeric în special de fibule puternic profilate, pătrund masiv probabil după constituirea provinciei Moesia. Această etapă corespunde *perioadei imperiale timpurii (subfaza B1 și o parte a subfazei B2)*.

Etapele sesizate în urma analizei fibulelor din Dacia preromană corespund, în linii generale, celor ilustrate de studierea altor piese de podoabă și de vestimentație din bronz și argint care au fost produse în atelierele locale ori au fost importate din alte spații¹².

IV.2. Fibulele în ansambluri vestimentare

Modul de utilizare al fibulelor în ansamblul garniturilor de podoabă și de vestimentație a cunoscut o evoluție în timp, în funcție de modificările survenite în modă. Spre deosebire de alte spații, aceste aspecte sunt mai greu de sesizat în Dacia preromană. Absența unor necropole cu morminte de inhumatie și stilizarea specifică reprezentărilor figurate constituie tot atâtea piedici în încercarea de reconstituire a portului fibulelor la daci. În aceste condiții, este necesară interpretarea inventarelor tezaurilor de podoabe de argint, a unor complexe funerare de incineratie și gropi rituale. Analogiile cu situațiile din alte zone permit, de asemenea, surprinderea unor aspecte relevante. În sfârșit, mă voi referi și la unele reprezentări figurate care au fost interpretate de unii cercetători ca ilustrând modalități de utilizare a fibulelor.

S-a atras deja atenția asupra faptului că tezaurele dacice constituie fiecare câte un set de podoabe aparținând unei singure persoane și că doar în cazuri mai rare poate fi vorba de ansambluri ale mai multor indivizi¹³. F. Medeleț remarcă faptul că inventarul tezaurului de la Sărăcsău indică îngroparea laolaltă a pieselor de la două costume (unul de matur și unul de copil). Acest lucru este demonstrat de cele două coliere identice din tablă, de perechile de brățări cu diametre diferite, de cele 5 fibule mari și patru de dimensiuni mici¹⁴. În ceea ce privește siguranța oferită de interpretarea ansamblurilor cuprinse în tezaure, aceasta este mai redusă, în multe cazuri persistând incertitudini în ceea ce privește recuperarea integrală a depozitelor respective. Dar chiar și în aceste condiții, operarea cu o bună parte dintre tezaure furnizează o serie de observații semnificative.

În tabelul I este ilustrată asocierea fibulelor într-o serie de tezaure de argint¹⁵. Au fost notate cu cifra 1 fibulele care constituie piese unice ca tip, ornamentație, dimensiuni și cu cifra 2 fibulele care formează perechi, fiind identice. În ansamblu, fibulele cu noduri (cele mai timpurii fibule în cadrul tezaurilor) sunt cele mai numeroase și prezintă asocieri specifice (tip 2). În două cazuri (Cehei și Clipicești) sunt documentate câte un singur exemplar. Dacă la Clipicești nu avem certitudinea că a fost recuperat întregul inventar, tezaurul de la Cehei ilustrează faptul că garnitura respectivă conținea cu siguranță o singură piesă. În trei cazuri (Agârbiciu, Oradea II și Drăgești) au fost descoperite câte două fibule care nu constituie perechi în adevăratul sens al cuvântului. Tezaurele de la Agârbiciu și Oradea II nu au fost recuperate integral, în timp ce acela de la Drăgești pare să

ilustreze posibilitatea utilizării în cadrul unor ansambluri vestimentare a câte două fibule cu noduri diferite ca aspect. Ele puteau fi prinse câte una pe fiecare umăr.

Tabelul I

<i>Fibule tip</i>	<i>tip 2</i>	<i>tip 7</i>	<i>tip 12a</i>	<i>tip 12b</i>	<i>tip 11</i>	<i>tip 16</i>
Agârbiciu	1+1					
Cehei	1					
Clipicești	1					
Tilișca	2+1					
Lupu	2					
Cojocna	2+1					
Drăgești	1+1					
Oradea II	1+1					
Oradea III	2+1					
Sărăcsău a	2+2+1					
Sărăcsău b	2+1				1	
Cehețel	2+2	2				
Sărmășag	2	1				
Bistrița	2	1				
Sâncrăieni		1				
Coldău		1				
Ghelința		2+1				
Săliște		2			2+1	
București-H.			2			
Bălănești				2		
Coadă-Malului				2		
Șaeș					2+2+1	
Cadea					2+1	
Cerbăl					2	
Rociu					1	
Izvoru					1	
Frumos						
Vedea					2	2
Șeica Mică						2
Peteni						2
Hetiur						2
Senereuș						1

Tezaurul de la Tilișca, găsit pe calea săpăturilor sistematice, cuprindea două fibule pereche și alta, de același tip, având altă dimensiune și aspect. Fibulele-pereche erau dispuse pe umeri, iar cea de a treia probabil pe piept. Aceeași situație este semnalată și în cazul tezaurilor de la Cojocna și Oradea III. De asemenea, la Sărmășag și Bistrița au fost utilizate perechi de fibule cu noduri, în timp ce a treia fibulă era reprezentată de câte o piesă de tip Latène D (tip 7).

Tezaurul de la Sărăcsău conținea - așa cum am menționat anterior - fibulele unui costum de matur (notat în tabel Sărăcsău a) și ale unui costum de copil (notat Sărăcsău b). Prima garnitură consta din câte două perechi de fibule cu noduri (câte un exemplar din fiecare pereche pe un umăr) și încă o fibulă de dimensiuni mai mici (purată probabil pe piept). A doua garnitură era constituită de o pereche de fibule cu noduri (purate pe umeri), de o fibulă cu noduri de dimensiuni mai mari și o fibulă cu scut rombic (tip 11). Acestea din urmă au fost fixate probabil pe piept, una sub alta. În tezaurul de la Cehețel au fost descoperite trei perechi de fibule. Două dintre ele erau constituite de fibule cu noduri și a treia era reprezentată de fibule de tip Latène D cu ornamente zoomorfe. Piesele în discuție au fost purtate probabil câte trei pe fiecare umăr. În sfârșit, menționez perechea de fibule din tezaurul de la Lupu. Exemplarele respective au fost purtate pe umeri.

Fibulele de tip Latène D (tip 7) au fost utilizate, în general, împreună cu alte tipuri de fibule. În situațiile în care nu au fost asociate cu alte piese, ele au fost folosite într-un mod asemănător cu cel al fibulelor cu noduri. Astfel, în tezaurul de la Ghelița se aflau o pereche de fibule de tipul menționat, împreună cu un exemplar de dimensiuni mai mici. În tezaurele de la Sâncrăieni și Coldău au fost descoperite doar câte un exemplar, dar în cazul ultimului depozit amintit nu există certitudinea recuperării întregului inventar.

Tezaurul de la Săliștea conținea o pereche de fibule de tip Latène D care era asociată cu o pereche de fibule cu scut rombic și cu un alt exemplar cu scut rombic, dar de alte dimensiuni. Fibulele-pereche au fost purtate pe umeri, în timp, ce a cincea fibulă a fost fixată pe piept. Aceeași dispunere a fibulelor este sugerată și de inventarul tezaurului de la Șaeș. În acest caz este vorba însă numai de fibule cu scut rombic. Ele diferă prin ornamentație. Fibule cu scut rombic au mai fost descoperite la Cadea (o pereche de fibule și un exemplar de același tip), Cerbăl (o pereche), Izvoru Frumos și Rociu (câte un exemplar). În tezaurul de la Vedeia, perechea de fibule cu scut rombic a fost asociată cu o pereche de fibule-linguriță. Ele erau purtate probabil pe umeri.

În ceea ce privește fibulele-linguriță (tip 16), ele constituiau, de obicei, perechi (tezaurele de la Șeica Mică, Peteni, Hetiur). La Senereuș este documentat un singur exemplar, dar nu este sigur dacă tezaurul este complet. Tot ca perechi au fost folosite fibulele-falere (tip 12a) și cele cu scut antropomorf (tip 12b).

Din punct de vedere cronologic, se poate observa faptul că pe parcursul sec. I î.e.n. au fost utilizate cu precădere mai multe fibule prinse pe același costum, iar spre sfârșitul veacului respectiv și în prima jumătate a sec. I e.n. se pare că se generalizează moda folosirii unei perechi de fibule-linguriță. Prezența mai multor fibule în cazul aceluiași costum este specifică și spațiului celtic, așa cum s-a constatat în cazul unor morminte de inhumație date în Latène-ul timpuriu și mijlociu din bazinul Dunării¹⁶ (fig. 76). Această modă s-a perpetuat și mai târziu în provinciile romane Noricum și Pannonia (provincii cu o puternică componentă etnică celtică), după cum o demonstrează o serie întregă de reliefuri funerare¹⁷ (fig. 77). Aceleași reprezentări figurate documentează faptul că de perechile de fibule erau prinse uneori șnururi din material textil sau lanțuri metalice, iar cea de a treia fibulă era fixată pe haine. Aceasta din urmă putea fi atașată și unor centuri de piele¹⁸. Posibilitatea menționată este sugerată și de faptul că în necropola de la Remetea Mare (jud. Timiș) a fost descoperit un mormânt de incinerare în urnă în care se afla o pereche de fibule de tip Latène C1 și o a treia fibulă de același fel, dar mai mare, ultima fiind prinsă la un lanț de centură din fier¹⁹. Situația își găsește analogii în mormântul nr. 13 din necropola celtică de la Magyarszerdahely (Ungaria), datat în aceeași perioadă²⁰.

În lumea celto-germanică au fost descoperite perechi de fibule având prinse de ele lanțuri care erau atârinate pe piept. Utilizarea unor astfel de piese este atestată o lungă perioadă de timp. Amintesc în acest sens o pereche de fibule date în sec. IV î.e.n. descoperite la Pișcolt²¹ și cele de tip Latène târziu provenind de la Lauterach, Manching, Le Catillon, Great Chesterford²², Badow²³ etc. În spațiul dacic, astfel de fibule prevăzute cu lanțuri au fost descoperite la Poiana (jud. Galați - fig. 34/11) și Kladovo (Serbia - fig. 43/1). Fibula de la Poiana este de tip Latène târziu cu coardă interioară (tip 8). De coardă a fost prins un lanț simplu de bronz având lungimea (împreună cu fibula) de 17,5 cm. Fibula care constituia perechea nu s-a mai păstrat²⁴. La Kladovo a fost descoperită o fibulă cu scut rombic de argint de acul căreia a fost fixat un lanț din zale de sârme răsucite realizat din același metal (lanț de tip 4a). Și în acest caz, perechea fibulei nu s-a mai păstrat. Podoaba a fost utilizată o lungă perioadă de timp, în sec. II-III e.n. de capătul liber al lanțului (probabil că fibula pereche se pierduse între timp) fiind agățată o statueta-pendantiv reprezentându-l pe Harpokrates²⁵. În sfârșit, lanțul din zale împletite cu terminații zoomorfe provenind din tezaurul de la Vedea, datorită dimensiunilor mici, a putut fi utilizat prins de o pereche de fibule²⁶. Lanțuri de același tip au fost agățate și de fibulele de la Le Catillon (Insula Jersey) și Great Chesterford (Essex, Marea Britanie), pe care le-am pomenit anterior.

O altă problemă care a fost dezbătută în literatura de specialitate se referă la identificarea celor care au purtat garniturile de podoabe prezente în tezaure. F. Medeleș remarca faptul că "anumite piese din cadrul tezaurelor de podoabe, prin di-

mensiunile lor, exclud cu mare probabilitate purtarea lor de către un bărbat²⁷. Argumentele sunt constituite de o serie de podoabe cum sunt brățările, cerceii, verigile spiralice etc. Se poate constata faptul că tezaurele care pot fi atribuite cu probabilitate unor complete de port feminine (Tilișca, Oradea III, Sărăcsău, Bistrița, Sălișteea, Șaeș, Cerbăl, Vedea, Șeica Mică, Peteni, Hetiur etc.) conțin, în general, mai multe fibule. Nu poate fi exclusă ideea că tezaurele în care au fost descoperite numai câte o fibulă (cele de la Cehei și Sâncrăieni au fost, cu mare probabilitate, recuperate integral) să constituie garnituri care au aparținut unor bărbați. Această ipoteză ar putea fi susținută de observația că într-o serie de morminte din aria grupului Padea - Panaghiurski Kolonii descoperite în nord-vestul Bulgariei (Târnava²⁸), Oltenia și vestul Munteniei (Corlate²⁹, Corcova³⁰, Cepari³¹), precum și în unele morminte tumulare din spațiul dacic (Popești³², Cugir³³), toate aceste complexe aparținând unor războinici, au fost descoperite numai câte o singură fibulă.

În numeroase așezări dacice au fost dezvelite gropi rituale conținând schelete umane aparținând unor copii. Asupra unora dintre defuncții au fost descoperite și fibule. Astfel, la Brad³⁴, în două cazuri au fost găsite câte o fibulă puternic profilată - varianta orientală (tip 20), iar la Grădiștea (jud. Brăila - fig. 49/5)³⁵ o fibulă de tip Jezerine. Într-o groapă de la Căndești au fost descoperite, alături de o bogată garnitură de podoabe constând din mărgelile și pandantive din bară profilată, trei fibule aparținând variantei orientale a fibulelor puternic profilate (fig. 62/6-8). Două dintre acestea aveau dimensiuni asemănătoare, iar a treia era mai mică³⁶. Toate aceste informații sunt deocamdată sumare și nu permit formularea unor concluzii generale privind portul fibulelor. Ele trebuie interpretate fiecare în parte.

Așa cum afirmam la începutul acestui subcapitol, reprezentările figurate specifice artei daco-getice sunt foarte schematice și nu redau detaliile vestimentare suficient de clar pentru a reconstitui cu exactitate o serie de elemente. Recent, D.Spânu, analizând falerele din tezaurul de la Lupu, remarca faptul că personajele feminine figurate pe piesele respective au reprezentate în zona umerilor câte patru proeminențe hemisferice și câte una triunghiulară (fig. 74-75). Datorită poziției pe corp și a faptului că proeminențele sunt grupate, ele au fost interpretate ca reprezentări ale unor fibule cu noduri³⁷. Ipoteza este deosebit de tentantă, însă nu poate fi acceptată fără rezerve având în vedere schematismul reprezentărilor. Un argument în plus al acestei idei l-ar putea constitui faptul că pe reliefurile funerare romane din Noricum și Pannonia (fig. 77) o serie de reprezentări feminine au figurate pe umeri perechi de fibule dispuse într-un mod asemănător cu cele de pe falerele de la Lupu, picioarele fibulelor fiind dispuse deasupra umerilor³⁸.

I.Glodariu și V.Moga au interpretat aceleași reprezentări din tezaurul de la Lupu ca fiind falere³⁹, deși piesele în sine au fost considerate plăci fixate pe un suport expus într-un sanctuar⁴⁰. Posibilitatea ca obiectele în discuție să fi fost

folosite ca falere, prinse pe "hamuri" de piele fixate peste îmbrăcăminte, este sugerată de forma și dimensiunile lor⁴¹.

Pieșele cu reprezentarea unui vultur (nr. e și f) formează prima pereche de falere, cele două păsări fiind aflate față în față. Următoarele două perechi de falere sunt constituite de o placă având figurat un călăreț (g) și alta cu o reprezentare feminină (j), respectiv o piesă cu reprezentarea călărețului (h) și alta cu cea feminină (j). Această grupare a falerelor este sugerată de dimensiunile fiecărei piese și de faptul că eroii-cavaleri sunt reprezentați galopând spre stânga și nu așezați, cum este cazul primei perechi. Având în vedere toate aceste observații se poate presupune că perechile de falere erau purtate pe umeri și pe piept, fiind dispuse de sus în jos după cum urmează (fig. 74): perechea de falere cu reprezentarea vulturilor (nr. e și f); perechea de falere cu reprezentarea călărețului și a unui personaj feminin (g și i); perechea de falere cu reprezentarea călărețului și a unui personaj feminin (h și j), având dimensiuni mai mari decât precedentele; falera cu reprezentarea feminină înaripată (k) era fixată probabil pe piept între cele două șiruri formate de perechile de falere. Utilizarea falerelor în ansambluri vestimentare este confirmată de fibulele-falere și de cele cu scut antropomorf, care erau purtate cu siguranță pe îmbrăcăminte. De asemenea, falerile din tezaurul de la Jakimovo au fost descoperite împreună cu vase de bronz (utilizate probabil în ceremonii, la fel ca vasele din tezaurul de la Lupu) și piese de podoabă⁴².

Unii cercetători au presupus că o serie de fibule au fost transmise până în perioada romană. În acest sens, s-a menționat faptul că pe monumentele funerare romane din piatră de la Cristești (jud. Mureș) și Apoldu de Jos (jud. Sibiu) au fost figurate fibule cu noduri, respectiv fibule-linguriță⁴³. În ambele cazuri este vorba de morminte aparținând unor coloniști veniți în Dacia romană din Noricum sau Pannonia⁴⁴. Atât vestimentația, cât și fibulele sunt specifice provinciilor respective și nu poate fi vorba de reprezentarea unor piese dacice utilizate în perioada anterioară cuceririi romane. Cu toate acestea, așa cum o demonstrează un număr de piese, unele fibule au rămas în uz o perioadă mai îndelungată de timp după ce ele au ieșit din modă⁴⁵. De asemenea, fibule utilizate în sec. I î.e.n. - I e.n. în alte spații au ajuns pe teritoriul Daciei abia în epoca provinciei fiind vehiculate de soldații sau coloniștii romani, așa cum este cazul fibulelor emailate de schemă Latène C (tip 5) descoperite în contexte romane.

O ultimă problemă asupra căreia mă voi opri o constituie aceea a metalului de confecționare a fibulelor. În general, se poate observa că fibulele cu noduri, cele de tip Latène târziu cu coardă exterioară (variantele 7a1 și 7b) și fibulele cu scut rombic, prezente în special în tezaure, au fost realizate din argint. Numărul replicilor din bronz sau fier este foarte mic și se întâlnesc în special în afara ariilor principale de difuziune ale pieselor menționate. La sfârșitul sec. I î.e.n. și pe parcursul sec. I e.n. procentul fibulelor din argint scade în favoarea celor executate

din bronz și fier. Astfel, fibulele-linguriță din argint descoperite în tezaure sau așezări ori fibulele puternic profilate realizate din același metal, sunt mult mai puține decât cele executate din bronz. Această evoluție a fost remarcată și în cazul altor piese de podoabă, fiind interpretată drept un proces de “democratizare” a modei survenit pe parcursul sec. I e.n.⁴⁶ S-ar putea adăuga și faptul că în prima jumătate a sec. I e.n. dispar costumele fastuoase, împodobite cu garnituri de podoabe de argint, o expresie a acestui fenomen constituind-o absența aproape totală a tezaurelor dacice în a doua jumătate a sec. I e.n. Cu toate acestea, într-o serie de așezări dacice, a căror prosperitate economică în sec. I e.n. a fost evidentă (Poiana, Răcățau, Brad, Craiva, Căpâlna, Sighișoara-Wietenberg etc.), au fost descoperite fibule de argint de diferite tipuri care ilustrează utilizarea în continuare a pieselor de metal prețios.

IV.3. Fibule în contexte rituale și magice

În legătură cu podoabele din tezaurele de argint dacice s-a afirmat că ele erau folosite pe costumele rituale utilizate de preoții și preotesele daco-gete la ceremoniile religioase. În acest sens, F.Medeleş⁴⁷ sublinia că garniturile de podoabe, datorită greutății lor mari, nu puteau fi purtate la un costum civil deoarece erau incomode. Caracterul sacru al majorității depozitelor este sugerat și de îngroparea lor în locuri izolate (cu excepția celor descoperite în ateliere ori aparținând unor meșteri orfevri), în afara așezărilor, probabil în dumbrăvi sacre sau locuri consacrate. La toate acestea se mai adaugă o serie de observații vizând ornamentica unor piese, având posibile valențe magice.

Tezaurul de la Lupu a oferit argumente noi în favoarea ipotezei existenței unor costume rituale în spațiul dacic. Spre deosebire de alte tezaure, cel de la Lupu a fost îngropat la o adâncime mare (1,80 m)⁴⁸, fapt ce nu a constituit probabil o simplă precauție. În ceea ce privește inventarul, falerele cu reprezentări figurate nu lasă locul nici unei îndoieli asupra caracterului lor sacru. Fibulele-falere din tezaurul de la București-Herăstrău, precum și cele cu scut antropomorf din tezaurele de la Coadă Malului, Bălănești și dintr-o localitate necunoscută din Transilvania au făcut parte, de asemenea, din componența unor costume rituale.

Cel puțin o parte a fibulelor din tezaurele dacice au constituit elemente ale unor costume rituale și au avut probabil - la fel ca celelalte piese care compuneau garniturile - o semnificație aparte. Nu este întâmplător faptul că fibulele cu noduri și cele de tip Latène D cu coardă exterioară (tip 7a1) sunt, în general, absente din așezările dacice. Situația s-a modificat substanțial - așa cum am mai afirmat - abia spre sfârșitul sec. I î.e.n.

Costumele rituale utilizate de preoți sau preotese sunt specifice și altor populații indo-europene. W.Krämer remarca recent că vestalele din Roma antică

purtau la sacrificii câte un vâl alb al cărui nume (*suffibulum*) se datorează fibulelor cu care era prins pe umeri și care în costumația feminină civilă nu a jucat un rol important. De asemenea, cu ocazia cercetărilor din 1930 în zona templului Vestei din Forul roman a fost descoperită o fântână care în perioada republicană târzie era umplută cu apă provenind din spațiul sacru al templului. În fântână s-au găsit și 13 fibule de bronz, de mici dimensiuni, de schemă Latène C. Ele au aparținut probabil costumului vestalelor⁴⁹.

În unele cazuri, fibulele sau costumele din componența cărora făceau parte au constituit obiectul unor depuneri votive. Analizând, din perspectivă etnologică, fenomenul darurilor, M. Mauss, remarca faptul că “unul din primele grupuri de ființe cu care oamenii au trebuit să contracteze și care, prin definiție, erau acolo pentru a contracta cu ei, au fost spiritele morților și ale zeilor”. Darul oferit zeilor implica distrugerea rituală a donației (*potlatch*): “distrugerea în cadrul unor sacrificii are scopul precis de a fi acea donație care, în mod necesar, va fi înapoiată” de către zei⁵⁰.

O serie de descoperiri din spațiul dacic pot fi interpretate în sensul formulat de etnologul francez. Astfel, s-a remarcat faptul că unele tezaurе dacice conțin piese care par a fi distruse intenționat înainte de îngroparea lor în pământ. Exemplul cel mai elocvent îl constituie tezaurul de la Tilișca. El a fost descoperit în afara așezării într-o groapă care conținea cenușă, cărbune și oase calcinate. În apropiere se afla o platformă arsă, considerată *ustrinum*. Din aceste motive s-a afirmat că este vorba de un mormânt de incinerare⁵¹. Lipsa unei analize antropologice asupra resturilor osteologice, precum și aspectul insolit al complexelor de la Tilișca în ansablul fenomenului funerar dacic din sec. I î.e.n. - I e.n., i-a făcut pe unii cercetători să se îndoiască în legătură cu caracterul funerar al descoperirilor⁵². La obiecțiile formulate până acum se mai adaugă faptul că locul în care s-au aflat complexele de la Tilișca a fost delimitat pe două laturi (dacă nu cumva în întregime) de valuri de pământ⁵³, ceea ce sugerează că este vorba de o incintă sacră⁵⁴, gropile aflate în interior având un caracter ritual. Piesele care compun tezaurul au fost distruse intenționat cu o dală și au fost trecute prin foc înainte de depunerea lor în groapă. Acest lucru indică distrugerea rituală a unui întreg costum din care s-au păstrat doar piesele metalice care formau garnitura de podoabe (incluzând și trei fibule).

La Conțești (jud. Argeș), pe malul Lacului lui Bârcă, a fost descoperit un loc de cult care constituie un unicat în mediul daco-getic (fig. 78). Este vorba de o platformă de cenușă de formă ovală (diametrele de 13,5 X 8,5 m) de pe care au fost recuperate numeroase fragmente de oase incinerate, ceramică, piese de fier (45 vârfuri de săgeți, 12 cuțițe, 5 pinteni, 1 fragment de zăbală, cuie, 5 *fibule fragmentare și bucăți din alte patru exemplare*), de bronz și sticlă, precum și o drahmă dyrrhachiană de argint⁵⁵. Analiza oaselor incinerate a relevat faptul că au fost sacrificate ovicaprine, porci, bovine, cai, capre sălbatice și alte două specii

neidentificate. De asemenea, ofranda de carne a constat în special din membrele animalelor sacrificate⁵⁶.

Autorii descoperirii au presupus că este vorba de o ofrandă colectivă în cinstea unei divinități. Incinerarea unor animale își găsește analogii într-o serie de complexe funerare de la sfârșitul Hallsatt-ului și începutul celei de a doua vârstă a fierului⁵⁷, precum și în gropi rituale din sec. I î.e.n. - I e.n.⁵⁸ Această practică amintește de primul sacrificiu oferit zeilor de către oameni, așa cum este consemnat de Hesiod (*Theogonia*, 556). Astfel, atunci când zeii și oamenii au hotărât să se despartă, Prometeu a sacrificat un bou și l-a împărțit în două. Pentru a-i proteja pe oameni și în același timp pentru a-l înșela pe Zeus, Prometeu a acoperit oasele cu grăsime, învelind carnea și măruntaiele în burta animalului. Zeus a ales oasele, fiind indus în eroare de grăsime și a lăsat oamenilor carnea. Începând de atunci, spune Hesiod, oamenii ard oasele pe altarele zeilor⁵⁹. Acest ritual se reîntâlnește la numeroase comunități indo-europene.

Ceremonia desfășurată la Coșești a constat și în depunerea unor piese de armament și harnașament, a unor podoabe și a fibulelor (poate chiar a costumelor întregi). Toate aceste ofrande au fost oferite unei divinități a apelor sau a unei "dumbrăvi sacre", după cum o sugerează locul de descoperire (pe marginea unui lac, probabil într-o pădure - fig. 78/1)⁶⁰.

Fibulele au constituit obiectul unor depuneri votive și la alte populații europene. În Grecia se cunosc numeroase exemple anterioare epocii lui Pericle⁶¹. De asemenea, la Olimpia au fost descoperite peste 1350 de fibule, majoritatea fiind consacrate unor divinități feminine. Ofrandele au constat probabil în costume întregi care cuprindeau și garniturile de fibule⁶².

Aria celtică oferă, la rândul ei, numeroase exemple de ofrande constând din fibule care au fost consacrate unor divinități. Cel mai cunoscut dintre ele îl constituie "depozitul" descoperit în 1882 la Duchcov în Boemia și datat în Latène-ul timpuriu. Acesta este reprezentat de peste 850 de fibule, 650 de brățări și 100 de inele și obiecte diverse. Întregul inventar se afla într-un cazan de bronz (utilizat probabil în scopuri rituale) care a fost depus într-un izvor de apă termală⁶³. Caracterul ritual al complexului respectiv este evident.

Unele dintre aceste locuri de cult din lumea celtică au fost utilizate o perioadă de timp îndelungată. Astfel, lângă Egesheim (Germania), în punctul Heidentor au fost descoperite fibule date din Hallstatt D până în Latène C, iar la Pymont, tot într-un izvor termal, se aflau 250 de fibule încadrate între Latène-ul D și sec. III e.n.⁶⁴ Amintesc, de asemenea, fibulele de la Mechel, în Tirol, depuse într-un loc de cult consacrat unei divinități feminine și care a fost utilizat din Hallstatt-ul târziu până în epoca romană⁶⁵. În sfârșit, la Pillerhöhe, tot în Tirol, au fost surprinse recent depuneri rituale (constând în special din obiecte de port, inclusiv fibule) practicate din epoca bronzului până după cucerirea romană⁶⁶.

Depunerile votive constând din fibule sunt documentate și în epoca romană în special în provinciile celto-germanice, reflectând perpetuarea unor practici rituale indigene. Unul dintre complexe semnificative îl constituie templul gallo-roman de la Martigny (Elveția) unde au fost descoperite 97 de fibule, majoritatea fiind datate în sec. I-II e.n. Fibulele din sanctuar au fost interpretate ca un mijloc de "atașare" la divinitate cu ajutorul unor obiecte servind la prindere⁶⁷.

Fibulele au avut și puteri magice, simbolizând blestemul, puterea de a lega, de a asigura și a închide și probabil că au fost folosite în practici vrăjitorești. W.Krämer, analizând reprezentările de fibule de pe vase ceramice din epoca Latène (fig. 79), remarcă faptul că acestea au fost zgâriate numai pe fragmente ceramice și nu pe vase întregi. În toate cazurile, fibulele au fost figurate cu acul deschis, fapt care trebuie să fi avut o semnificație precisă⁶⁸. În spațiul nord-balcanic sunt documentate o serie de reprezentări de fibule de tip tracic. Pe urna funerară dintr-un tumul de la Boljarovo (Bulgaria), ornamentată cu motive zoomorfe, sunt ilustrate două fibule de tip tracic dispuse pe unul din animale (fig. 79/2). Relația dintre desene și natura complexului sugerează caracterul magic al reprezentărilor⁶⁹. De asemenea, fibulele de tip tracic imprimate în pasta moale a unor vase, înainte de ardere, provenite de la Zimnicea⁷⁰ (fig. 79/1) și Seuthopolis⁷¹, au probabil, pe lângă semnificația magică, rolul unor embleme. În același fel au fost interpretate reprezentările de fibule de pe unele monede celtice. Fibulele au fost figurate în locul în care la alte emisiuni monetare sunt reprezentate semne sfinte, atribute ale zeilor ori simboluri de războinici⁷².

Reamintesc fibula de argint cu scut rombic de la Kladovo, care a fost prevăzută cu un lanț realizat din același metal. Cândva, în sec. II-III e.n. piesa respectivă a fost "sacralizată", de lanț fiind prinsă o statueta-pendantiv reprezentându-l pe Harpokrates. Nu ar fi exclus ca utilizarea îndelungată a piesei respective să se fi datorat atributelor magice cu care a fost investită probabil încă din perioada anterioară.

Valențele magice și rituale ale unor fibule sunt sugerate și de ornamentica lor. Fibulele cu ornamente zoomorfe pe arc (tip 21) au apărut în zona est-alpină în prima jumătate a sec. I e.n., constituind expresia unei "renașteri" spirituale celto-ilire⁷³. Motivele respective - figurând probabil capete de lupi - au fost preluate pe artefacte dacice (fibulele-linguriță de tip 16d). Acest transfer nu a fost întâmplător, având în vedere simbolistica și semnificația lupului în arta și spiritualitatea dacică din sec. I î.e.n. - I e.n.⁷⁴ De altfel, unele fibule de tip Latène târziu (tip 7b) prezintă ornamente asemănătoare, dar mult mai stilizate, încă din sec. I î.e.n.

Reprezentările de păsări (probabil porumbei) de pe fibulele-linguriță de la Poiana (jud. Galați) își găsesc analogii stilistice pe falera cu divinitatea feminină de la Galiče⁷⁵. În acest caz, este cât se poate de clar faptul că păsările respective constituie atribute ale divinității și, de aceea, motivele oritomorfe de pe fibule nu

au constituit simple ornamente. În sfârșit, amintesc fibula-linguriță de la Mănăstioara-Fitionești (jud. Vrancea) pe arcul căreia sunt asociate un ornament solar cu reprezentarea unei lire⁷⁶. Motivele respective au probabil semnificații rituale sau magice.

În ceea ce privește fibulele cu ornamente antropomorfe, acestea constituie imaginile unor divinități și au fost utilizate, așa cum am mai afirmat, în cadrul unor costume rituale. Asupra semnificației reprezentărilor respective au fost purtate numeroase discuții⁷⁷. Fibulele cu scut antropomorf de la Coada Malului și dintr-o localitate necunoscută din Transilvania prezintă în spatele personajelor câte un ornament "vegetal". Registrul pentru realizarea ornamentului respectiv este prezent și pe exemplarele de la Bălănești, însă în acest caz ornamentul nu a mai fost executat de către meșter. Motivul "vegetal" în discuție este asemănător cu cel de pe marile spirale de argint cu palmete ștanțate. F. Medeleț aprecia că acestea din urmă ar sugera eventualitatea ca "motivul vegetal...să fie o reprezentare stilizată a spicului Persephonei, care, alături de stilizările ofidiene, indică legăturile cu lumea subpământeană"⁷⁸. Această ipoteză este cu atât mai tentantă, cu cât, reprezentările feminine pot fi identificate cu cele ale Marii Zeițe adorate de comunitățile de agricultori, simbolizând renașterea naturii și fertilitatea pământului.

Pe de altă parte, nu ar fi exclus ca ornamentele respective să constituie figurarea foarte stilizată a unor aripi, așa cum este cazul divinităților de pe o fală de la Lupu⁷⁹, de pe alta de la Jakimovo⁸⁰ și de pe kantharos-ul de la Răcățiu⁸¹. În acest caz am avea de a face cu o zeiță înaripată, avându-și originea în reprezentările de tip Marea Zeiță în ipostaza de stăpână a animalelor⁸².

Din punct de vedere stilistic, reprezentările de pe falerele de argint sunt specifice spațiului daco-getic. Temele iconografice sunt prezente în aria nord-balcanică o lungă perioadă de timp. Totuși, nu pot să nu remarc faptul că anumite ipostaze și amănunte stilistice sunt specifice unei arii mai largi est-mediteraneene și pontice. Astfel, zeița înaripată este prezentă în spațiul menționat încă din epoca miceniană, fiind apoi frecventă în lumea elenistică, tracică sau nord-pontică⁸³. De asemenea, personajul feminin de pe falera de la Galiče este asemănător cu reprezentări ale Demetrei de pe unele monumente din zona Mării Negre⁸⁴ unde amprenta artiștilor greci a fost deosebit de puternică.

Fibulele au constituit în primul rând piese utilitare, unele exemplare ridicându-se prin execuție la un nivel artistic remarcabil. În anumite cazuri, obiectele în discuție au avut - așa cum se poate observa - valențe rituale și magice. Ele se adaugă altor aspecte care conturează ansamblul spiritualității comunităților antice.

NOTE

- 1 H. Polenz, în *Bonner Jahrbücher*, 178, 1978, p. 187-188, fig. 5.
- 2 Pentru simbioza dintre populațiile locale și celții din bazinul carpatic vezi, printre altele, studiul lui B. Maráz, în *A Janus Pannonius Muzeum Évkönyve*, 26, 1981, p. 97-119 și I. Némethi, în *SCIVA*, 39, 1988, 2, p. 107; idem, în *Symposia Thracologica*, 8, Satu Mare - Carei, 1990, p. 50-56.
- 3 În legătură cu ceramica locală din necropolele celtice din Transilvania vezi V. Zirra, în *The Celts in Central Europe*, Székesfehérvár, 1974, p. 47-64; I. H. Crișan, *Materiale dacice din necropola de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia Mare, 1966, passim; I. H. Crișan, A. Rustoiu, A. Palkó, în *Ephemeris Napocensis*, V, 1995, p. 35-36 (cu bibliografia). În ceea ce privește ceramica locală descoperită în așezări menționez lucrarea lui K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bukarest, 1979, p. 35-52.
- 4 Inedită. Muzeul Cluj.
- 5 V. Zirra, *op. cit.*, p. 53, pl. II.A/6.
- 6 A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 101, fig. 48/4.
- 7 K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971, fig. 65/19.
- 8 I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1981, p. 34, fig. 43/14.
- 9 A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 174-175; idem, *Influences celtiques dans l'orfèvrerie dacique du Ier siècle av. J.-C.*, Actes du VIIe Congrès Int. de Thracologie, București, 1997 (în curs de apariție).
- 10 C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 17-33; V. Zirra, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 234-237; idem, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 175-182; Z. Woźniak, în *Germania*, 54, 1976, p. 383-402; A. Rustoiu, în *Relations Thraco-Illyro-Helléniques*, Actes du XIVe Symp. Nat. de Thracologie, Bukarest, 1994, p. 296-297.
- 11 A. Rustoiu, în *Thraco-Dacica*, XVI, 1995, p. 211-219.
- 12 Idem, *Metalurgia bronzului*, p. 180-182.
- 13 F. Medeleț, *Au sujet d'une grande spirale dacique en argent du Musée National de Belgique*, Caietele Banatica, Reșița, 1993, p. 17; idem, în *Analele Banatului*, III, 1994, p. 199, 217; V.V. Zirra, D. Spănu, în *SCIVA*, 43, 1992, 4, p. 408-409.
- 14 F. Medeleț, în *Analele Banatului*, III, 1994, p. 217.
- 15 Nu au fost incluse o serie de tezaure asupra cărora nu dețin suficiente informații pentru a identifica modul de asociere al fibulelor.
- 16 I. Némethi, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1992, p. 59-112; M. Szabó, *Sur les traces des Celts en Hongrie*, Budapest, 1971, p. 27, fig. 6; T. Kovács, É. Petres, M. Szabó, *Corpus of Celtic Finds in Hungary*, I, Budapest, 1987, passim.
- 17 J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht in 1. und 2. Jahrhundert*, München, 1965, pl. 1/13, 6, 7, 8/8, 12/2, 4, 13/5, 10, 17, 14/10, 11, 13, 17, 22, 16; idem, în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 11-12, 1985, 3, p. 554-558; M. Szabó, *op. cit.*, p. 29, pl. 75.
- 18 J. Garbsch, *op. cit.*, p. 561, fig. 3/6, 8; cf. F. Medeleț, *op. cit.*, p. 217.
- 19 F. Medeleț, *loc. cit.*

- 20 L. Horváth, *A magyarszerdahelyi kelta és római temető*, Zalaegerszeg, 1979, p. 15, pl. XI/1,7.
- 21 I. Némethi, în *Thraco-Dacica*, IX, 1988, p. 54, fig. 5/1a-c - M. 125.
- 22 W. Krämer, în *Germania*, 49, 1971, p. 111-128.
- 23 T. Völling, în *BerichtRGK*, 75, 1994, p. 176, fig. 11.
- 24 Catalogul expoziției "*Civilizația geto-dacilor din bazinul Siretului*", Galați - Bacău - Roman - Tecuci - Brăila, 1977, p. 19, nr. 230, pl. X.
- 25 *Antique Silver from Serbia*, Beograd, 1994, p. 186, nr. 29; I. Popović, în *Sbornik Narodnog Muzeja*, XV-1, Beograd, 1994, p. 64, pl. II/1; A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 113, fig. 70/1.
- 26 L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976, pl. XLVII/1; A. Rustoiu, *op. cit.*, fig. 62/4; cf. D. Spănu, în *SCIVA*, 47, 1996, 1, p. 46, nota 32.
- 27 F. Medeleț, *op. cit.*, p. 216.
- 28 N. Teodosiev, N. Torbov, în *Izvestija na Muzeite v Severozapadna Bălgaria*, 23, 1995, p. 21, fig. 13.
- 29 C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 22, pl. II/4.
- 30 I. Stângă, în *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 154, nr. 2 și inf. I. Stângă.
- 31 E. Popescu, A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXVI, 1982, p. 74-114.
- 32 A. Vulpe, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 198, 214-215, fig. 5/14.
- 33 Fibulă inedită descoperită în tumulul nr. II.
- 34 V. Ursachi, *Zargidava*, p. 259-260, pl. 359, 361.
- 35 V. Sărbu, *Dava getică de la Grădiștea*, jud. Brăila, I, Brăila, 1996, fig. 32/1.
- 36 Gh. Bichir, în *SCIVA*, 44, 1993, 2, p. 143-145, fig. 6.
- 37 D. Spănu, în *SCIVA*, 47, 1996, 1, p. 45-46.
- 38 *Vezi supra*, nota 17.
- 39 I. Glodariu, V. Moga, în *Ephemeris Napocensis*, IV, 1994, p. 39-41.
- 40 *Idem*, *op. cit.*, p. 46-47.
- 41 Am adoptat numerotarea fixată de I. Glodariu, V. Moga, *op. cit.*, p. 36-42.
- 42 A. Milčev, în *Arheologija-Sofia*, XV, 1973, 1, p. 1-14; I. Marazov, *Sakrovisteto ot Jaki-movo*, Sofia, 1979, *passim*.
- 43 K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 152, fig. 11-12; F. Medeleț, *op. cit.*, p. 200, 220.
- 44 Despre coloniștii din Noricum și Pannonia, vezi A. Husar, în *Marisia*, XXIII-XXIV, 1994, p. 17-30 (cu bibliografia) și S. Cociș, în *Arculiana. Festschrift für H. Bögli*, Avenches, 1995, p. 499-503. Monumentele funerare menționate, precum și altele, au fost studiate în detaliu și fotografiate de S. Cociș, care mi-a confirmat verbal observațiile expuse în continuare.
- 45 A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului*, p. 21.
- 46 *Idem*, *op. cit.*, p. 129.
- 47 F. Medeleț, *op. cit.*, p. 218.
- 48 I. Glodariu, V. Moga, *op. cit.*, p. 33, 46.
- 49 W. Krämer, în *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 61, 1996, p. 140.
- 50 M. Mauss, *Eseu despre dar*, Iași, 1993, p. 61. *Vezi în special p. 57-66.*
- 51 N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățânaș*, București, 1989, p. 33-45.

- ⁵² F. Medeleț, *op. cit.*, p. 220 remarcă faptul că oasele incinerate de la Tilișca sunt foarte puține și că în mormintele tumulare de la Cugir, în condițiile în care a fost recuperată o mare cantitate de oase umane, aproape toate podoabele de argint au devenit simpli stropi de metal topit.
- ⁵³ N. Lupu, *op. cit.*, p. 33.
- ⁵⁴ V. Sîrbu, în *ActaMN*, 32/I, 1995, p. 313-330 argumentează faptul că în spațiul dacic au existat astfel de monumente de cult.
- ⁵⁵ A. Vulpe, E. Popescu, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 217-226.
- ⁵⁶ D. Nicolăescu-Plopșor, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 227-230.
- ⁵⁷ D. Nicolăescu-Plopșor, W. Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 31-111, în special p. 99-101.
- ⁵⁸ V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993, p. 48-57, 101-109; A. Rustoiu, A. Comșa, C. Lisovschi-Cheleşanu, în *Ephemeris Napocensis*, III, 1993, p. 90-92.
- ⁵⁹ M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, I, București, 1991, p. 254.
- ⁶⁰ V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 55.
- ⁶¹ K. Kilian, în *Praehistorische Zeitschrift*, 50, 1975, p. 105-106, pl. 76.
- ⁶² W. Krämer, *op. cit.*, p. 138.
- ⁶³ V. Kruta, *Le trésor de Duchcov dans les collections tchécoslovaques*, Usti nad Labem, 1971, p. 8-11, 71-72.
- ⁶⁴ W. Krämer, *op. cit.*, p. 140.
- ⁶⁵ B. Gehring, în *Archaeologia Austriaca*, 59-60, 1976, p. 162-164.
- ⁶⁶ M. Tschurtschenthaler, U. Wein, în *Archäologie Österreichs*, 7/1, 1996, p. 14-28.
- ⁶⁷ V. Vodoz, în *Archäologie der Schweiz*, 6, 1983, 2, p. 78-79. În legătură cu depunerile votive de fibule în sanctuare din provinciile romane, vezi N. Kyll, în *Trierer Zeitschrift*, 29, 1966, p. 58 și M. Konrad, în *Germania*, 72, 1994, 1, p. 224-229 (cu o bogată bibliografie).
- ⁶⁸ W. Krämer, *op. cit.*, p. 133-142, în special p. 142.
- ⁶⁹ Idem, *op. cit.*, p. 137, 142, fig. 3/3a-b.
- ⁷⁰ Idem, *loc. cit.*, fig. 3/1; A. D. Alexandrescu, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 134, fig. 2/15.
- ⁷¹ M. Čičikova, în *Seuthopolis*, I, 1984, p. 113, pl. XI/II. 79-80.
- ⁷² W. Krämer, *op. cit.*, p. 136-137, 142, pl. 11/1.
- ⁷³ A. Rustoiu, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 138 (cu bibliografia).
- ⁷⁴ G. Florea, în *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea-Cluj, 1996, p. 57-58; V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 67-68; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 141-143; S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași, 1995, p. 155-157.
- ⁷⁵ N. Fettich, în *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.*, III, 1953, p. 135, fig. 5.
- ⁷⁶ Cu altă ocazie remarcam rolul simbolic al celor două ornamente: A. Rustoiu, în *Tibiscum*, VIII, 1993, p. 144, nota 2. S. Sanie, *op. cit.*, p. 162 arată că rozeta are în primul rând un simbolism solar "la care trebuie remarcate unele semnificații proprii cercului și roții, simbol al vieții, lumii, ciclurilor, reînnoirii etc."
- ⁷⁷ Asupra religiei și spiritualității dacice vezi recent S. Sanie, *op. cit.*, *passim*.
- ⁷⁸ F. Medeleț, *op. cit.*, p. 219.

- 79 I. Glodariu, V. Moga, *op. cit.*, p. 41-42, fig. 11.
80 A. Milčev, în *Arheologija-Sofia*, XV, 1973, 1, p. 1-14.
81 V. Căpitanu, în *Carpica*, XVIII-XIX, 1986-1987, p. 73, fig. 1b.
82 G. Florea, *op. cit.*, p. 65.
83 J. Valeva, în *Thracia*, 11, Sofia, 1995, p. 337-352.
84 *Skythische Kunst*, Leningrad, 1986, p. 6; V. F. Gajdukevic, *Das bosporanische Reich*, Berlin-Amsterdam, 1971, p. 435, fig. 129.

LISTE DE FIBULE DIN DACIA PREROMANĂ

1. FIBULE CU NODURI (TIP 1) DIN ARGINT, BRONZ (W) ȘI FIER (X)

1. AGÂRBICIU, jud. Sibiu: tezaur; var. 1c; K. Horedt, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 265, fig. 1.
2. BISTRIȚA, jud. Bistrița-Năsăud: tezaur; var. 1d; N. Fettich, în *Acta Acad. Scient. Hung.*, III, 1953, p. 155, fig. 20/1, 21/1.
3. BUCUREȘTI (W): așezare; var. 1a; M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 148, 197, fig. 23/2.
4. CEHEI, jud. Sălaj: tezaur; var. 1b; E. Chirilă, Al. V. Matei, în *ActaMP*, X, 1986, p. 95, pl. I.
5. CEHEȚEL, jud. Harghita: tezaur; var. 1c-1d; Z. Székely, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 52-53, fig. 4/1-4.
6. CLIPICEȘTI, jud. Vrancea: tezaur; var. 1c; I. Mitrea, în *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 642, fig. 1-2.
7. COJOCNA, jud. Cluj: tezaur; var. 1c-1d; N. Fettich, *op. cit.*, p. 160, pl. XXVI/1-3.
8. CRĂCIUNELUL DE SUS, jud. Alba: ?; var. ?; M. Roska, *ErdRep*, p. 208, nr. 20.
9. DRĂGEȘTI, jud. Bihor: tezaur; var. 1c; N. Chidioșan, Al. Sășianu, N. Beladan, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 27-29.
10. DUNAFEHÉRVAR: ?; var. 1d; E. Iaroslavschi, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 271, fig. 1.
11. GORNI DĂBNIK, Bulgaria: tezaur - mormânt tumular; var. 1d; A. Rus-toiu, *Metalurgia bronzului*, fig. 113/2.
12. KVACANI, Slovacia (X): așezare; var. 1c; K. Pieta, *Die Puchov-Kultur*, Nitra, 1982, p. 27, pl. I/3.
13. ÎNTORSURA, jud. Dolj: tezaur (?); var. 1c; D. Popescu, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 55, fig. 11/3.
14. LJUBICEVAC-Ostrvo, Jugoslavia: mormânt; var. 1d; P. Popović, în *Starinar*, XL-XLI, 1989-1990, p. 172, fig. 6/1.
15. LUPU, jud. Alba: tezaur: var. 1d; I. Glodariu, V. Moga, în *Ephemeris Napocensis*, IV, 1994, p. 36, fig. 2-3.
16. MĂTĂSARU, jud. Dâmbovița (W): așezare; var. 1a; Gh. Bichir, E. Popescu, *Materiale*, IX, 1970, p. 274, fig. 4/1-2.
17. MEDIAȘ, jud. Sibiu: tezaur; var. 1c; L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976, p. 35, nr. 2, pl. X/2.

18. MOIGRAD, jud. Sălaj: tezaur; var. 1c; J. Rosen-Przeworska, în *Swiatowit*, XIX, 1939, p. 168, fig. 38/2; N.Fettich, *op. cit.*, p. 162, fig. 25.
19. MORODA, jud. Arad: tezaur; var. 1c; E. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien*, DissPann, II, 19, Budapest, 1942, pl. III/10.
20. ORADEA II, jud. Bihor: tezaur; var. 1c; N. Fettich, *op. cit.*, p. 160, pl. XXIV/11-12.
21. ORADEA III, jud. Bihor: tezaur; var. 1c; N. Chidioșan, I. Ordentlich, în *Crisia*, III, 1973, p. 97-98, pl. I.
22. OSTROVU CORBULUI, jud. Mehedinți (W): așezare (?); var. 1d; G. Severeanu, în *Bucureștii. Revista Muzeului Municipiului București*, 1935, 2, p. 188-189, fig. 5.
23. POIANA, jud. Galați (W): așezare; var. 1c; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 344, nr. 22, fig. 126/1.
24. POPEȘTI, jud. Giurgiu (W): așezare, var. 1d; M. Turcu, *op. cit.*, p. 146, 197, fig. 23/1; R. Vulpe, în *Materiale*, VII, 1960, p. 331, fig. 6/2.
25. POȘAGA, jud. Alba: tezaur; var. 1c; I. Hunyady, *Die Kelten im Karpatenbecken*, DissPann, II, 18, Budapest, 1942, pl. XXIII/4.
26. PUCHOV, Slovacia (W): așezare; var. ?; K. Pieta, *op. cit.*, p. 27, pl. IV/10.
27. SĂCĂLĂSĂU NOU, jud. Bihor: mai multe tezaure; var. 1c-1d; S. Dumitrașcu, E. Molnar, în *Crisia*, V, 1975, p. 60, fig. 1-3; Al. Sășianu, Șt. Konewalik, în *Crisia*, XI, 1981, p. 229-337, pl. I.
28. SĂRĂCSĂU, jud. Alba: tezaur; var. 1a-1b-1d; O. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurelor de argint dacice*, București, 1956, p. 8-11.
29. SĂRMĂȘAG, jud. Sălaj: tezaur; var. 1d; I. Glodariu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 411, fig. 1/1, 2/7.
30. SĂSCIORI, jud. Alba: tezaur; var. ?; M. Roska, *op. cit.*, p. 257, nr. 55.
31. SIGHIȘOARA-Wietenberg, jud. Mureș: așezare; var. 1c-1d; K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971, p. 81, fig. 64/16; A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, VI, 1996, p. 43-54, fig. 2/1-2.
32. SLOVENSKÉ PRÁVNO, Slovacia (W): așezare; var. ?; K. Pieta, *op. cit.*, p. 27.
33. TĂȘAD, jud. Bihor: atelier; var. 1c-1d; N. Chidioșan, în *Crisia*, VII, 1977, p. 30-31, fig. 2.
34. TILIȘCA, jud. Sibiu: tezaur; var. 1c-1d; N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Căpânaș*, București, 1989, p. 76-77, fig. 9/1-4.
35. ZEMPLIN, Slovacia (X): depozit votiv; var. 1c; V. Budinsky-Krička, M. Lamiova-Schmiedlova, în *SlovArch*, XXXVIII, 1990, 2, p. 256, pl. X/26, 28-29.

36. BANAT: var. 1c-1d; K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, cat. 83 și inf. F. Medeleț.
37. IUGOSLAVIA (W): var. 1d; D. Garașanian, *Katalog metala*, Beograd, 1954, p. 78, pl. XLIX/1.
38. TRANSILVANIA: K. Horedt, *op. cit.*, cat. 82.
39. TRANSILVANIA: Idem, *op. cit.*, cat. 84.
40. TRANSILVANIA: Idem, *op. cit.*, cat. 95.
41. TRANSILVANIA: Idem, *op. cit.*, cat. 104.
42. TRANSILVANIA: Idem, *op. cit.*, cat 106.

2. FIBULE FILIFORME DE TIP LATÈNE C (TIP 2) DIN BRONZ (W), FIER (X) ȘI ARGINT (O)

1. ALTIMIR, Bulgaria (X): mormânt tumular; var. 2b1-2b2; B. Nikolov, în *Izvestija-Sofia*, XXVIII, 1965, p. 177, fig. 18; Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury Latęnskiej*, Wrocław - Warszawa - Krakow - Gdansk, 1974, fig. 12/10-11.
2. BERGHIN, jud. Alba (W): așezare; var. 2d; I. Al. Aldea, în *Apulum*, X, 1972, p. 14, fig. 10/1.
3. BIHARIA, jud. Bihor (W): așezare; var. 2a; S. Dumitrașcu, în *Crisia*, XV, 1985, p. 63, 67, pl. XXVIII.
4. CĂCIULĂTEȘTI, jud. Dolj (X): așezare; var. 2b2; P. Gherghe, *Contribuție la cunoașterea civilizației geto-dacice din Oltenia*, teză de doctorat, București, 1995, mss., p. 302, 360, pl. 117/4.
5. CONȚEȘTI, jud. Argeș (X): loc de cult; var. 2b1; A. Vulpe, E. Popescu, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 219, 222, fig. 5/1-5.
6. CORLATE, jud. Dolj (X): mormânt incineratie; var. 2b1; C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 22, pl. II/4; V. Zirra, în *ArchRozh*, XXIII, 1971, 5, p. 534, pl. 4/7.
7. CUGIR, jud. Alba (O): mormânt tumular; var. 2d (?); inedită.
8. DIVICI, jud. Caraș-Severin (W): cetate; var. 2d; inedită.
9. GURA PADINII, jud. Olt (X): mormânt incineratie (?); var. 2b2; C. S. Nicolaescu-Plopșor, *op. cit.*, p. 30, fig. 4; V. Zirra, *op. cit.*, p. 534, fig. 4/8.
10. OSTROVU ȘIMIAN, jud. Mehedinți (W): ?; var. 2c; P. Gherghe, *op. cit.*, p. 360, pl. 118/3.
11. PANIC, jud. Sălaj (W): așezare; var. 2a; inedită - inf. Al. V. Matei.
12. PAVOLCE, Bulgaria (X): mormânt tumular (?); var. 2b2; B. Nikolov, *op. cit.*, p. 182, fig. 22.
13. PLEVEN, Bulgaria (X): ?; var. 2b2; V. Mikov, în *Materiali za arheologiceska karta na Bălgaria*, VII, Sofia, 1933, p. 158, fig. 115; Z. Woźniak, *op. cit.*, fig. 8/3.

14. RADOVANU, jud. Călărași (W): așezare; var. 2c; D. Șerbănescu, în *Thraco-Dacica*, VI, 1985, p. 27, fig. 4/2.
15. SIGHIȘOARA-Wietenberg, jud. Mureș (W): așezare; var. 2c; K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971, fig. 63/8.
16. SOFRONIEVO, Bulgaria (X): morminte tumulare; var. 2b2; B. Nikolov, în *Arheologija-Sofia*, XXIII, 1981, 3, p. 31-41, fig. 4/a, 6/b.
17. ȘURA MICĂ, jud. Sibiu (W): așezare; var. 2d (?); inedită - inf. I. Glodariu.
18. TILIȘCA, jud. Sibiu (X): cetate; var. 2c; N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățânaș*, București, 1989, p. 76, pl. 27/39.
19. TÎRNAVA, Bulgaria (W): morminte tumulare; var. 2d; N. Teodosiev, N. Torbov, în *Izvestija na Muzeite v Severozapadna Bălgaria*, 23, 1995, p. 21, 30, fig. 13, 30 și inf. N. Teodosiev.
20. BULGARIA, zona Vrača - loc.nec. (X): var. 2b1; inf. N. Torbov.

3. FIBULE DE SCHEMĂ LATÈNE C CU PICIOR LANCEOLAT DIN SPAȚIUL DACO-GETIC (TIP 3)

1. CRAIVA, jud. Alba: I. Miclea, R. Florescu, *Geto-Dacii*, București, 1980, fig. 353.
 2. LILJACE, Bulgaria: I. Venedikov, în *Izvestija-Sofia*, XVIII, 1952, p. 206, fig. 191/2.
 3. OCNIȚA, jud. Vâlcea: D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, pl. 22/8.
 4. PECICA, jud. Arad: P. Popović, în *Balcanica*, XXV-1, 1994, p. 69.
 5. POLANA, jud. Galați: inf. S. Teodor.
 6. POPEȘTI, jud. Giurgiu: A. Vulpe, N. Palincaș, V.V. Zirra, *Șantierul arheologic Popești*, comunicare la Sesiunea Națională de Rapoarte arheologice, Piatra Neamț, 1991.
 7. SMOCAN, Bulgaria: inf. M. Domaradzki.
 8. VLĂDICEASCA, jud. Călărași: G. Trohani, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, III-IV, 1987, p. 56, fig. 2/5.
 9. BANAT - Muzeul Timișoara (col. Pongracz): inf. F. Medeleț.
- Pentru descoperirile din zona vest-balcanică și spațiul scordisc vezi P. Popović, *op. cit.*, p. 68-69 (cu harta de răspândire); descoperiri din aria culturii Poienești-Lukaševka și Zarubinți: M. Babeș, *Die Poienești-Lukaševka Kultur*, Bonn, 1993, p. 95.

4. FIBULE DE TIP ORLEA-MAGLAVIT (TIP 4)

1. CEPARI, jud. Argeş: E. Popescu, A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXVI, 1982, p. 74-114.
2. CETATE, jud. Dolj: P. Popović, în *Sbornik Narodnog Muzeija*, XIV/1, Beograd, 1991, p. 324, nr. 11.
3. IVANSKI-Zlokucen, Bulgaria: Idem, *op. cit.*, p. 324, nr. 9.
4. KOSTOLAC, Iugoslavia: informații F. Medeleț.
5. LIȘTEAVA, jud. Dolj: P. Popović, *op. cit.*, p. 323, nr. 6.
6. MAGLAVIT, jud. Dolj: P. Popović, *op. cit.*, p. 324, nr. 8.
7. MALA VRBICA - Ajmana, Iugoslavia: Idem, *op. cit.*, p. 323, nr. 5.
8. MALOMIR, Bulgaria: Idem, *op. cit.*, p. 324, nr. 12.
9. ORLEA, jud. Olt: Idem, *op. cit.*, p. 324, nr. 10.
10. SALCIA, jud. Dolj: Idem, *op. cit.*, p. 323, nr. 7.

5. FIBULE DE SCHEMĂ LATÈNE C CU PLACĂ EMAILATĂ PE PICIOR (TIP 5)

1. ALBA IULIA, jud. Alba: oraş roman; var. 5a; C. Beldiman, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 181, fig. 2/1.
2. BERINDIA, jud. Arad: aşezare dacică; var. 5b; idem, *op. cit.*, p. 181-183, fig. 2/2.
3. CĂPUȘU MARE, jud. Cluj: necropolă sec. VI-VII e.n.; var. 5a; idem, *op. cit.*, p. 183, fig. 2/3.
4. CONSTANȚA, jud. Constanța: ?; var. 5a; G. Severeanu, *Bucureștii. Revista Muzeului Municipiului București*, 1935, 2, p. 217, fig. 87.
5. ILIȘUA, jud. Bistrița-Năsăud: castru roman; var. 5a; D. Protase, S. Co-ciș, C. Gaiu, în *Revista Bistriței*, VII, 1993, p. 51-52, fig. 1/2.
6. ORȘOVA, jud. Mehedinți: aşezare dacică (?); var. 5a; inf. F. Medeleț.
7. OSTROVU ȘIMIAN, jud. Mehedinți: aşezare dacică; 5b; C. Beldiman, *op. cit.*, p. 183-184, fig. 2/4.
8. UILAC, jud. Harghita: aşezare sec. IV e.n.; var. 5a; idem, *op. cit.*, p. 184, fig. 2/6.
9. BANAT, Muzeul Timișoara (col. Pongracz): var. 5a; inf. F. Medeleț.

6. FIBULE CU PORT-AGRAFA ÎN FORMĂ DE CADRU (TIP 6)

1. BĂZDÂNA, jud. Dolj: var. 6b; C. M. Tătulea, în *Oltenia. Studii și comunicări*, VII-VIII, Craiova, 1988-1989, p. 17, fig. 1/5.
2. BRAD, jud. Bacău: var. 6a; V. Ursachi, *Zargidava*, pl. 203/3-4, 16.

3. CĂPĂLNA, jud. Alba: var. 6a; I. Glodariu, V. Moga, *Cetea dacică de la Căpălna*, București, 1989, p. 110, fig. 95/1-2.
4. CĂȚELU NOU, București: var. 6a; V. Leahu, în *CAB*, II, 1965, p. 61, fig. 39/4.
5. CÂRLOMĂNEȘTI, jud. Buzău: var. 6a; M. Babeș, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 133-134, fig. 2/2,4.
6. CERNAT, jud. Covasna: var. 6a; K. Z. Székely, în *Materiale-Brașov*, București, 1983, p. 147, fig. 3/1.
7. CRAIVA, jud. Alba: var. 6a; I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, p. 138, fig. 33C/21, 28.
8. CRĂSANI, jud. Ialomița: var. ?; M. Babeș, *op. cit.*, p. 134, n. 35.
9. DEVA, jud. Hunedoara: var. 6a; I. Andrișoiu, în *Sargetia*, X, 1973, p. 21, fig. 10/2.
10. GRĂDIȘTEA, jud. Brăila: var. 6a; V. Sârbu, *Dava getică de la Grădiștea*, jud. Brăila, I, 1996, p. 35, fig. 123/31,34.
11. OCNIȚA, jud. Vâlcea: var. 6a; D. Berciu și colab., în *Thraco-Dacica*, IX, 1988, p. 178, nr. 10, fig. 3/15; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 143, fig. 28/4.
12. ORLEA, jud. Olt: var. 6a; C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 30, fig. 3.
13. OSTROVU ȘIMIAN, jud. Mehedinți: var. 6a; P. Gherghe, *Contribuție la cunoașterea civilizației geto-dacice din Oltenia*, teză de doctorat, mss., București, 1995, p. 360, pl. 118/1.
14. PIATRA NEAMȚ - Bâta Doamnei, jud. Neamț: var. 6b; C. Mătasă, I. Zamoșteanu, M. Zamoșteanu, în *Materiale*, VII, 1960, p. 342, fig. 3/1; N. Gostar, în *Omagiul lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 84, fig. 5/1.
15. PIATRA NEAMȚ - Cozla, jud. Neamț: var. 6a; A. Nițu, I. Zamoșteanu, M. Zamoșteanu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 364, fig. 4/7.
16. POIANA, jud. Galați: var. 6a; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, fig. 108/2.
17. POPEȘTI, jud. Giurgiu: var. ?; M. Babeș, *op. cit.*, p. 134, n. 35.
18. RACOȘ, jud. Brașov: var. 6b; inf. F. Costea.
19. SATU NOU - Valea lui Voicu, jud. Constanța: var. 6a; M. Irimia, N. Conovici, în *Thraco-Dacica*, X, 1989, p. 148, fig. 31/10.
20. SIGHIȘOARA - Wietenberg, jud. Mureș: var. 6a; K. Horedt, C. Seraphin *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara - Schässburg*, Bonn, 1971, fig. 68/3-4.
21. SPRÂNCENATA, jud. Olt: var. 6a; C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986, p. 65, pl. LI/7, LII/7.

22. TILIȘCA, jud. Sibiu: var. 6a; N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățânaș*, București, 1989, pl. 27/30,37.
23. VLĂDICEASCA - Ghergălăul Mare, jud. Călărași: var. 6a-6b; G. Trohani, în *Cercetări arheologice*, I, 1975, p. 159, fig. 4/3; idem, *Cercetări arheologice*, II, 1976, p. 96, fig. 5/8.
24. ZIMNICEA, jud. Giurgiu: var. 6a; V. Zirra, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 224-225, fig. 23/67.
25. MUNTENIA - Loc. nec. (Muzeul Mun. București): var. 6b; M. Turcu, în *București*, 5, 1967, p. 172, pl. II/9.

7. FIBULE FILIFORME DE TIP LATÈNE D CU COARDĂ EXTERIOARĂ DIN ARGINT (O), BRONZ (W) ȘI FIER (X)

1. BĂNIȚA, jud. Hunedoara (X): cetate; var. 7a2; O. Floca, în M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966, p. 31, fig. 12.
2. BISTRIȚA, jud. Bistrița-Năsăud (O): tezaur; var. 7b; N. Fettich, în *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.*, III, 1953, p. 155, fig. 20/2; D. Popescu, în *BMI*, XL, 1971, 4, p. 26, fig. 10; A. Rustoiu, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 136, nr. 1.
3. BUCUREȘTI (X): așezare (?); var. 7a2; M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 148, 197, fig. 23/3.
4. CĂPĂLNA, jud. Alba (W): cetate; var. 7c; I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpălna*, București, 1989, p. 111-112, pl. 96/7.
- CĂSCIOARELE - Suharna, jud. Călărași (X) - ?: așezare; var. ?; V. Sîrbu și colab, *Așezări din zona Căscioarele - Greaca - Prundu*, Brăila, 1996, p. 91, fig. 88/11.
5. CĂȚELU NOU, București (W,X): așezare; var. 7a1; V. Leahu, în *CAB*, I, f.a., p. 30, fig. 21/6; idem, în *CAB*, II, 1965, p. 61, fig. 39/6.
6. CÂNDEȘTI, jud. Vrancea (W): așezare; var. 7c; A. Florescu, M. Florescu, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, 1983, fig. 5/8.
7. CEHEȚEL, jud. Harghita (O): tezaur; var. 7b; Z. Székely, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 53-55, fig. 3/1-2, 4/5-6; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 136, nr. 2.
8. CETEA, jud. Alba (X): așezare; var. 7a2 (?); M. Takács, S. Cociș, A. Rustoiu, în *ActaMN*, 32/1, 1995, p. 452-453, pl. I/1-3.
9. COLDĂU, jud. Bistrița-Năsăud (O): tezaur; var. 7b; N. Fettich, *op. cit.*, p. 160, fig. 23/1; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 137, nr. 4.
10. COPĂCEL, jud. Brașov (W ?): așezare; var. 7a2; F. Costea, în *Materiale-Ploiești (1983)*, București, 1992, p. 141, fig. 1/2.
11. CRAIVA, jud. Alba (O,W): cetate; var. 7a1 (?); I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, fig. 33C/29-30.

12. GHELINȚA, jud. Covasna (O): tezaur; var. 7a1; N. Fettich, *op. cit.*, pl. XXVIII/4-7.
13. GRĂDIȘTEA, jud. Brăila (W,X): așezare; var. 7a1; V. Sârbu, *Dava getică de la Grădiștea, jud. Brăila*, I, 1996, p. 35, fig. 123/14-15, 32-33, 35, 124/1.
14. MĂRGĂRITEȘTI, jud. Olt (W): așezare; var. 7a1; C. Preda, *Getodacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986, p. 106, pl. LXVI/2, LXVII/3.
15. MEDIAȘ, jud. Sibiu (O): tezaur; var. 7a1; L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976, p. 36, nr. 3, pl. X/3.
16. PIATRA NEAMȚ - Bâtca Doamnei, jud. Neamț: cetate; var. 7a1; N. Gostar, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 84, fig. 5/5.
17. POIANA, jud. Galați (W): așezare; var. 7a1; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 344, fig. 126/2.
18. POPEȘTI, jud. Giurgiu (W,X): așezare; var. 7a1-7a2; R. Vulpe și colab., în *Materiale*, III, 1957, p. 240, fig. 22/2; M. Turcu, în *București*, 5, 1967, p. 167-176, pl. II/4.
19. RACOȘ, jud. Brașov (X): cetate; var. 7a1; I. Glodariu, F. Costea, în *Ephemeris Napocensis*, I, 1991, p. 34, fig. 12.
20. RADOVANU, jud. Călărași (W): așezare; var. 7a2; D. Șerbănescu, în *Thraco-Dacica*, VI, 1985, p. 27, fig. 4/4.
21. SĂLIȘTEA, jud. Alba (O): tezaur; var. 7c; L. Mărghitan, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 317-318, fig. 1.
22. SĂRMĂȘAG, jud. Sălaj (O): tezaur; var. 7a1; I. Glodariu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 411, nr. 11, fig. 2/8, 4/6.
23. SÂNCRĂIENI, jud. Harghita (O): tezaur; var. 7a1; D. Popescu, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 181, fig. 23/3, 24/3; L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 51, nr. 18, pl. XXXV/2.
24. SIGHIȘOARA-Wietenberg, jud. Mureș (O,X): așezare; var. 7a1-7a2; K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971, fig. 63/11, 68/3.
25. TILIȘCA, jud. Sibiu (X): cetate; var. 7a2; N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Căpânaș*, București, 1989, p. 76, pl. 26/18, 27/36.
26. ROMÂNIA - Loc. nec. (W): var. 7a2; D. Popescu, în *Dacia*, V-VI, 1935-1936, p. 241, fig. 1/6.

8. FIBULE DE TIP LATÈNE D CU COARDĂ INTERIOARĂ (TIP 8)

1. CETEA, jud. Alba: var. 8b; M. Takács, S. Cociș, A. Rustoiu, în *ActaMN*, 32/I, 1995, p. 451, 453, nr. 4, pl. I/4.
2. CRAIVA, jud. Alba: var. 8b; inf. V. Moga.

GREACA - PRUNDU-Canalul Popii, jud. Călărași - ?; var. 8b (?) - exemplar din fier (!); V. Sîrbu și colab, *Așezări din zona Căscioarele - Greaca - Prundu*, Brăila, 1996, p. 96, fig. 96/9.

3. LIUBCOVA, jud. Caraș-Severin: var. 8b; inf. M. Gumă.

4. OCNIȚA, jud. Vâlcea: var. 8a; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 88, fig. 20/5.

5. POIANA, jud. Galați: var. 8a; *Catalogul expoziției "Civilizația geto-dacilor din bazinul Siretului"*, Galați - Bacău - Roman - Tecuci - Brăila, 1977, nr. 230, pl. X.

6. SPRÂNCENATA, jud. Olt: var. 8b; C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986, p. 65, pl. LI/6, LII/9.

7. RĂCĂTĂU, jud. Bacău: var. 8a-8b; V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 66, fig. 5/4,9-10, 8/10.

8. ȘIMLEU SILVANIEI - Observator (jud. Sălaj): var. 8b; inf. H. Pop.

9. FIBULE FILIFORME CU RESORT BILATERAL SCURT ȘI COARDĂ INTERIOARĂ (TIP 9)

1. BRAD, jud. Bacău: var. 9a; V. Ursachi, *Zargidava*, p. 231-232, pl. 205/4,7,9-10, 12.

2. CĂPĂLNA, jud. Alba: var. 9a; I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p. 112-113, fig. 95/4-8,12,15.

3. CĂȚELU NOU, București: var. 9a; V. Leahu, în *CAB*, II, 1965, p. 61, fig. 39/3,6.

4. CÂRLOMĂNEȘTI, jud. Buzău: var. 9a; M. Babeș, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 133-134, fig. 2/3.

5. CONSTANȚA, jud. Constanța: var. 9a; M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1967, p. 100, fig. 61/C.

6. COPĂCEL, jud. Brașov: var. 9a; F. Costea, în *Materiale-Ploiești (1983)*, București, 1992, p. 141, fig. 1/1,5.

7. CRAIVA, jud. Alba: var. 9a-9b; I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, p. 138, fig. 33C/25,29-30.

8. CRĂSANI, jud. Ialomița: var. 9a; I. Andrieșescu, *Piscul Crășani*, București, 1924, p. 83, fig. 274.

9. DIVICI, jud. Caraș-Severin: var. 9a; inedit.

10. DROBETA-Tr.SEVERIN, jud. Mehedinți: var. 9a; D. Tudor, în *Drobeta*, 1976, p. 120, nr. 3, pl. III/3.

11. GRĂDIȘTEA, jud. Brăila: var. 9a; V. Sîrbu, *Dava getică de la Grădiștea, jud. Brăila*, I, Brăila, 1996, fig. 124/13.

12. LUNCANI-Piatra Roşie, jud. Hunedoara: var. 9a; C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, Bucureşti, 1954, p. 94, pl. XV/9.
13. MEDIAŞ, jud. Sibiu: var. 9a; M. Blăjan, G. Togan, în *ActaMP*, II, 1978, p. 44, pl. XIV/3.
14. MEREŞTI, jud. Harghita: var. 9a; V. Crişan, Şt. Ferenczi, în *ActaMN*, 31/I, 1994, p. 386, pl. IV/6.
15. MOIGRAD, jud. Sălaj: var. 9a; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 369, fig. 8/13, 9/1.
16. OCNIŢA, jud. Vâlcea: var. 9a; D. Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti, 1981, pl. 71/2.
17. ORLEA, jud. Olt: var. 9b; inedit - Muzeul Orlea.
18. OSTROVU ŞIMIAN, jud. Mehedinţi: var. 9a; P. Gherghe, *Contribuţie la cunoaşterea civilizaţiei geto-dacice în Oltenia*, teză de doctorat, mss., Bucureşti, 1995, p. 360, pl. 118/2.
19. PIATRA NEAMŢ - Bâţca Doamnei, jud. Neamţ: var. 9b; N. Gostar, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, Bucureşti, 1965, p. 84, fig. 5/4.
20. POIANA, jud. Galaţi: var. 9a-9b; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 326, fig. 106/3-4,6-7,26,30; R. Vulpe şi colab., în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 206, fig. 24/7; idem, în *SCIV*, III, 1952, p. 202, fig. 25/3.
21. POPEŞTI, jud. Giurgiu: var. 9a; R. Vulpe, în *Materiale*, V, 1958, p. 342, fig. 11/4; idem, în *Materiale*, VI, 1959, p. 314, fig. 13/1-2.
22. RĂCĂTĂU, jud. Bacău: var. 9a; V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 66, fig. 5/1-3.
23. SĂLAŞURI, jud. Mureş: var. 9a; Z. Székely, în *Marisia*, V, 1975, p. 77, pl. XLVI/1.
24. ŞIMLEU SILVANIEI, jud. Sălaj: var. 9a; Z. Székely, în *Materiale şi cercetări de istorie veche a României*, Bucureşti, 1951, p. 48, fig. 4/13.
25. TILIŞCA, jud. Sibiu: var. 9a; N. Lupu, *Tilişca. Aşezările arheologice de pe Căţănaş*, Bucureşti, 1989, pl. 26/1.
26. TINOSU, jud. Prahova: var. 9a; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, I, 1924, p. 214, fig. 44/3.
27. OLTENIA - Loc. nec.: var. 9a; G. Severeanu, în *Bucureştii. Revista Muzeului Municipiului Bucureşti*, 1935, 2, p. 198-199, fig. 33 (exemplar de argint !)
28. ROMÂNIA - Loc. nec.: var. 9a; D. Popescu, în *Dacia*, V-VI, 1935-1936, p. 241, fig. 1/7.

10. FIBULE CU RESORT BILATERAL MARE ȘI COARDA ÎNFĂȘURATĂ DE ARC (TIP 10) DIN BRONZ (W), FIER (X) ȘI ARGINT (O)

1. ARPAȘU DE SUS, jud. Sibiu: var. 10b; M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976, p. 77, fig. 45/1.
2. BRAD, jud. Bacău (W,X): var. 10b-10c; V. Ursachi, *Zargidava*, p. 230-231, tip g,h,i, pl. 205/3,11, 329/10-12,14.
3. CAREVEC, Bulgaria (W): var. 10a; inf. N. Torbov.
4. CRAIVA, jud. Alba (W,X,O): var. 10a-10b; I. Berciu, Al. Popa, H. Dai-coviciu, în *Celticum*, XII, 1965, p. 138, fig. 33C/19-24; V. Moga, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 513-514, pl. I/1; inf. V.Moga.
5. DUMBRAVA, jud. Iași (W): var. 10c; S. Sanie, Ș. Sanie, în *Cercetări istorice*, IV, 1973, p. 80, fig. 16/4.
6. GALLBERG bei Fohrde, Germania (W): var. 10a; O. Almgren, *Studien über Nordeuropäische Fibelformen*, Mannus Bibliothek, 32, Leipzig, 1923, p. 249-250, fig. D.
7. IAȘI, jud. Iași (O): var. 10b; G. Severeanu, în *Bucureștii. Revista Muzeului Municipiului București*, 1935, 2, p. 199, fig. 36.
8. LOCUSTENI, jud. Dolj (W): var. 10c; G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980, p. 89-90.
9. OBREJA, jud. Alba (W): var. 10c; inf. D. Protase.
10. OCNIȚA, jud. Vâlcea (W): var. 10a-10b; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 89, 125, fig. 20/4, pl. 102/17.
11. POIANA, jud. Galați (W,X,O): var. 10a-10b; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 326, fig. 106/11-12,25,28; L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976, p. 39, nr. 17, pl. XIII/5.
12. POPEȘTI, jud. Giurgiu (X): var. 10a; M. Turcu, *București*, 5, 1967, p. 169, 171, pl. II/1, III/2.
13. RĂCĂTĂU, jud. Bacău (W,X): var. 10b-10c; V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 66, 69-70, fig. 4/6, 6/12, 7/1-3,7-8, 9/4,6,8.
14. REMETEA MARE, jud. Timiș (O): var. 10a-10b; I. Bleyer, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 363-364, fig. 1/1-3, 2/1-3.
15. SIGHIȘOARA-Wietenberg, jud. Mureș (W,X,O): var. 10a-10b; K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässsburg*, Bonn, 1971, fig. 63/12-13, 64/14.
16. TG. MUREȘ, jud. Mureș (O): var. 10b; N. Fettich, în *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.*, III, 1953, p. 157, fig. 22/4.
17. ZEMPLIN, Slovacia (W): var. 10b; V. Budinsky-Krička, M.Lamiova-Schmiedlova, în *SlovArch*, XXXVIII, 1990, 2, p. 249, 289, pl. II/13.

18. ZIDOVAR, Jugoslavia (X): var. 10a; A. Jovanović, în J. Uželac, M. Lazić, M. Jevtić, M. Sladić, A. Jovanović, *Zidovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Beograd - Vršač, 1997, p. 74, fig. 59.
19. MUNTENIA - Loc. nec., Muz. Mun. București (X): var. 10a; M. Turcu, *op. cit.*, p. 171, pl. III/1.

11. FIBULE CU SCUT ROMBIC (TIP 11) DIN ARGINT, BRONZ (W) ȘI FIER (X)

1. CADEA, jud. Bihor: tezaur; N. Fettich, în *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.*, III, 1953, p. 161, pl. XXXVII/1-3, XXXVIII/1-3; K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, cat. 11.
2. CERBĂL, jud. Hunedoara: tezaur; N. Fettich, *op. cit.*, p. 155-156, pl. XXVI/6-7, XVII/6.
3. IZVORU FRUMOS, jud. Mehedinți: tezaur; I. Stângă, în *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 154, fig. 2.
4. KLADOVO, Iugoslavia: ?; I. Popović, în *Sbornik Narodnog Muzeija*, XV-1, 1994, p. 64, pl. II/1, IV/1-2.
5. MALA VRBICA - Konopiste, Iugoslavia: mormânt; P. Popović, în *Starinar*, XL-XLI, 1989-1990, p. 173, fig. 6/2; idem, în *Sbornik Narodnog Muzeija*, XIV-1, Beograd, 1991, p. 324, pl. I/12.
6. MILCOV VALE, jud. Olt (X): așezare; Fl. Preda, în *Analele Univ. București. Istorie*, XXXI, 1982, p. 127.
7. POIANA, jud. Galați (W): așezare; R. Vulpe și colab., în *SCIV*, III, 1952, p. 202, fig. 25/4, 26/1-4.
8. POPEȘTI, jud. Giurgiu (W,X): așezare; A. Vulpe, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 214; R. Vulpe, în *Materiale*, VII, 1960, p. 333.
9. POPEȘTI, jud. Giurgiu (X): mormânt tumular; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 198, 214-215, fig. 5/14.
10. REMETEA MARE, jud. Timiș: tezaur; I. Bleyer, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 364, fig. 1/4, 2/4.
11. ROCIU, jud. Argeș: tezaur; V. Teodorescu, I. Rizea, V. Dupoi, în *StComPitești*, II, 1969, p. 106-107, fig. 2/d.
12. SĂLIȘTEA, jud. Alba: tezaur; L. Mărghitan, în *SCIV*, XX, 1969, 2, p. 317-318, fig. 1.
13. SĂRĂCSĂU, jud. Alba: tezaur; O. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurilor de argint dacice*, București, 1956, p. 11, nr. 9, fig. 7, pl. XXVII/4.
14. SIGHIȘOARA-Wietenberg, jud. Mureș: așezare; K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971, p. 81, fig. 64/15.

15. ȘAEȘ, jud. Sibiu: tezaur; L. Mărghitan, *Tezaur de argint dacice. Catalog*, București, 1976, p. 56-57, nr. 1, 5-8, pl. XLIII/1, XLIV/1-4.
16. TILIȘCA, jud. Sibiu: cetate; N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Căjânaș*, București, 1989, p. 76, pl. 26/14.
17. VEDEA, jud. Teleorman: tezaur; L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 58, nr. 1-2, pl. XLV/1-2.
18. ZIDOVAR, Jugoslavia (W-?): A. Jovanović, în J. Uželac, M. Lazić, M. Jevtić, M. Sladić, A. Jovanović, *Zidovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Beograd - Vršač, 1997, p. 75, fig. 57.
19. BULGARIA - Loc. nec.: P. Popović, în *Sbornik Narodnog Muzeija*, XIV-1, Beograd, 1991, p. 324, pl. I/13.
20. TRANSILVANIA - Loc. nec.: E. Iaroslavschi, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 271, fig. 2.

12. FIBULE CU ORNAMENTE ANTROPOMORFE (TIP 12) ȘI FALERE DE ARGINT (X)

1. BĂLĂNEȘTI, jud. Olt: var. 12b; E. Popescu, în *StComPitești*, II, 1969, p. 110, fig. 1a-b; A. Rustoiu, în *Apulum*, XXXII, 1995, p. 113-114, fig. 2/1-2.
2. BUCUREȘTI-Herăstrău: var. 12a; D. Popescu, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 36, fig. 1/3-4, 5, 1/4, 7/4; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 113-114, fig. 1/1-2.
3. COADA MALULUI, jud. Prahova: var. 12b; D. Popescu, în *Studii și referate privind istoria României*, I, București, 1954, p. 91-92, fig. 1/5,7; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 114-115, fig. 2/3-4.
4. GALICE, Bulgaria (X): N. Fettich, în *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.*, III, 1953, fig. 5-6.
5. JAKIMOVO, Bulgaria (X): A. Milčev, în *Arheologija-Sofia*, XV, 1973, 1, p. 14.
6. LUPU, jud. Alba (X): I. Glodariu, V. Moga, în *Ephemeris Napocensis*, IV, 1994, p. 33-48.
7. SURCEA, jud. Covasna (X): N. Fettich, *op. cit.*, fig. 1-2.
8. TRANSILVANIA - Muz. Naț. Budapesta: var. 12b; *ArchÉrt*, XI, 1891, p. 449, fig. 438; N. Fettich, *op. cit.*, fig. 17; A. Rustoiu, *op. cit.*, fig. 1/4c.

13. FIBULE "UNGUIFORME" (TIP 15)

1. BRAD, jud. Bacău: var. 15b; V. Ursachi, *Zargidava*, p. 232-233, fig. 205/13.
2. OCNIȚA, jud. Vâlcea: var. 15a; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 78, pl. 71/3; A. Rustoiu, în *Studii de istorie a Banatului*, XVI, 1992, p. 72, fig. 1/1.

3. POPEȘTI, jud. Giurgiu: var. 15a; M. Turcu, în *București*, 5, 1967, p. 173-174, pl. II/11; eadem, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 149; R. Vulpe, în *Materiale*, VI, 1959, p. 314; A. Rustoiu, *op. cit.*, fig. 1/2.

4. RADOVANU, jud. Călărași: var. 15a; D.Șerbănescu, *Muzeul de arheologie Oltenița*, București, 1979, p. 149; M. Turcu, *op. cit.*, p. 149, 198, fig. 24/2; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 72, fig. 1/3.

5. SIGHIȘOARA-Wietenberg, jud. Mureș: var. 15a; K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971, fig. 64/13.

14. FIBULE DE TIP "LINGURIȚĂ" (TIP 16) DIN ARGINT (O), BRONZ (W) ȘI FIER (X)

1. BARBOȘI, jud. Galați (W): așezare; var. 16c; S. Sanie, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, Iași, 1983, p. 145; idem, în *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, p. 53.

2. BĂNIȚA, jud. Hunedoara (W ?): cetate; var. 16c (?); O. Floca, în M. Măcrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966, p. 31, fig. 12.

3. BĂZDÂNA, jud. Dolj (O): așezare; var. 16c; C. M. Tătulea, în *Materiale-Brașov (1981)*, București, 1983, p. 221, fig. 7/2; idem, în *Thraco-Dacica*, V, 1984, p. 94, fig. 7/5.

4. BRAD, jud. Bacău (O,W): așezare; var. 16c; V. Ursachi, *Zargidava*, p. 227-228, pl. 203/6-15.

5. CĂPĂLNA, jud. Alba (O,W): cetate; var. 16b-16c; I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpălna*, București, 1989, p. 110-111, fig. 96/1-4.

6. CÂNDEȘTI, jud. Vrancea (W): așezare; var. ?; A. Florescu, M. Florescu, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, Iași 1983, fig. 5/9.

7. CONSTANȚA, jud. Constanța (W): mormânt; var. 16c (?); M. Bucuvală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1967, p. 115, nr. 72/C.

8. COPĂCEL, jud. Brașov (W ?): așezare; var. ?; F. Costea, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p. 107.

9. COSTEȘTI, jud. Hunedoara (O): tezaur; var. ?; K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, cat. 19.

10. COȚOFENII DIN DOS, jud. Dolj (W): așezare; var. ?; V. V. Zirra, în V. Zirra și colab., în *Dacia*, N.S., XXXVII, 1993, p. 137, fig. 41/8; V. V. Zirra, în *Mousaios*, IV/I, Buzău, 1994, p. 76, fig. 4/8.

11. CRAIVA, jud. Alba (O, W): cetate; var. 16b-16c-16d; I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, p. 138, fig. 33C/26-27,31,34-36; V. Moga, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 514-515, pl. 1/2-4; A. Rustoiu, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 137, nr. 5, fig. 2/5.

12. HETIUR, jud. Mureș (O): tezaur; var. 16b; I. Huniady, *Die kelten im Karpatenbecken*, DissPann, II, 18, Budapeșt, 1942, pl. XXIII/10-11; R. Florescu, I. Miclea, *Tezaurule transilvane la Kunshistorisches Museum din Viena*, București, 1979, p. 22, nr. 31-32.

13. LIUBCOVA, jud. Caraș-Severin (W): așezare; var. 16c; inf. M. Gurnă.

14. LUNCANI-Piatra Roșie, jud. Hunedoara (O): cetate; var. 16c; C. Dai-coviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 94, pl. XV/8.

15. MĂNĂSTIOARA-Fitionești, jud. Vrancea (O): așezare; var. 16d; V. Bobi, în *St.ComFocșani*, IV, 1981, p. 507, fig. 1; A. Rustoiu, în *Tibiscum*, VIII, 1993, p. 141, fig. 1/5.

16. MILCOV VALE, jud. Olt (O): așezare; var. ?; Fl. Preda, în *Analele Univ. București. Istorie*, XXXI, 1982, p. 126.

17. OCNIȚA, jud. Vâlcea (O,W): așezare; var. 16c-16d; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 87-89, fig. 20/1-3, 28/5, pl. 36/5, 48/6-8, 102/14.

18. PECICA, jud. Arad (O): așezare; var. 16c (?); I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 88-89, pl. 124/24.

19. PETENI, jud. Covasna (O): tezaur; var. 16c; Z. Székely, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 60-61, fig. 3/3, 6/10-11.

20. POIANA, jud. Galați (O,W): așezare; var. 16a-16c-16d; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 326-327, 344, fig. 106/15-17, 127; R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 190, fig. 24/5; idem, în *SCIV*, III, 1952, p. 207, 209, fig. 28; L. Mărghitan, *Tezaurule de argint dacice. Catalog*, București, 1976, pl. XIII/7; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981, pl. 11/6.

21. POIANA, jud. Galați (W): mormânt tumular; var. ?; A. Vulpe, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 208.

22. POPEȘTI, jud. Giurgiu (O,W,X): așezare; var. 16b-16c; R. Vulpe și colab., în *Materiale*, III, 1957, p. 234, fig. 21/2, 22/3; idem, în *Materiale*, VII, 1960, p. 333; M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 149, 198, fig. 25/2-4.

23. RĂCĂTĂU, jud. Bacău (O,W): așezare; var. 16a-16c-16d; V. Căpi-tanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 64-66, fig. 1/4-13, 2/1-6, 3/1-6, 10/11.

24. REMETEA MARE, jud. Timiș (O ?): tezaur; var. 16c; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 235, fig. 146.

25. SENEREUȘ, jud. Mureș (O): tezaur; var. 16b; L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 47, nr. 7, p. XXII/4.

26. SIGHIȘOARA-Wietenberg (O,W): așezare; var. 16b-16c; K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971, p. 80-81, fig. 63/19-21, 64/25.

27. SPRÂNCENATA, jud. Olt (O,W): așezare; var. 16c; C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986, p. 63-64, pl. LI/1-4, LII/1-2,4-5.
28. ȘEICA MICĂ, jud. Sibiu (O): tezaur; var. 16a; O. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurilor de argint dacice*, București, 1956, p. 29, fig. 21, pl. XXXII/2.
29. TILIȘCA, jud. Sibiu (W): cetate; var. 16c; N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Căfănaș*, București, 1989, p. 53, 100, pl. 26/16.
30. TINOSU, jud. Prahova (O): așezare; var. 16c; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, I, 1924, p. 211-212, fig. 43, 48/11.
31. VEDEA, jud. Teleorman (O): tezaur; var. 16a; L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 58-59, nr. 3-4, pl. XLV/3-4.
32. ZIDOVAR, Jugoslavia (W): așezare; var. 16a; A. Jovanović, în J. Uželać, M. Lazić, M. Jevtić, M. Sladić, A. Jovanović, *Zidovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Beograd - Vršač, 1997, p. 75, fig. 55.
33. ZIMNICEA, jud. Giurgiu (W): mormânt; var. 16c; A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 26, 50, fig. 49/13, 76/16.
34. TRANSILVANIA - Loc. nec. (O): var. ? K. Horedt, *op. cit.*, cat 97.
35. TRANSILVANIA - Loc. nec. (O): var. 16c; N. Fettich, în *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.*, III, 1953, p. 157; fig. 22/5.

15. FIBULE DE TIP JEZERINE (TIP 17)

1. GRĂDIȘTEA, jud. Brăila: V. Sîrbu, în *Dacia*, N.S., XXX, 1986, p. 91-92, fig. 4/14.
2. OCNIȚA, jud. Vâlcea: D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 270, pl. 96/2.
3. POPEȘTI, jud. Giurgiu: M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 147, fig. 23/4.
4. STRAJA, jud. Constanța: M. Tzony, în *Pontica*, XII, 1979, p. 195-196, fig. 2/2.
5. ROMÂNIA - Loc. nec.: D. Popescu, în *Dacia*, V-VI, 1935-1936, p. 241, fig. 1/8.

16. FIBULE DE TIP PUTERNIC PROFILAT (TIP 19)

1. ARDEU, jud. Hunedoara: var. 19a; I. Andrițoiu, L. Mărghitan, *Muzeul arheologic din Deva*, București, 1972, fig. 27.
2. ARIUȘD, jud. Covasna: var. 19c; K. Z. Székely, în *SCIIVA*, 33, 1982, 1, p. 136, fig. 1/3.

3. BRAD, jud. Bacău: var. 19c; V. Ursachi, *Zargidava*, p. 228, pl. 204/1, 3-4, 9, 16.
4. CÂNDEȘTI, jud. Vrancea: var. 19c; A. Florescu, M. Florecu, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, Iași, 1983, fig. 5/7.
3. CETEA, jud. Alba: var. 19a-19b-19c; M. Takács, S. Cociș, A. Rustoiu, în *ActaMN*, 32/1, 1995, p. 452-453, fig. II/9-13.
6. CUCIULATA, jud. Brașov: var. 19c; Gh. Bichir, în *StComSibiu*, 14, 1969, p. 129, fig. 4/1, 5/4.
7. DIVICI, jud. Caraș-Severin: var. 19b-19d; M. Gumă, A. S. Luca, C. Săcărin, în *Banatica*, IX, 1987, p. 215-216, pl. XXI/2 și exemplar inedit.
8. FLOREȘTI, jud. Bacău: var. 19c; I. Mitrea, în *Carpica*, XV, 1983, p. 132, fig. 1/1.
9. MEREȘTI, jud. Harghita: var. 19c; V. Crișan, Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, 31/1, 1994, p. 386, pl. IV/7, V/5.
10. OCNIȚA, jud. Vâlcea: var. 19a-19c-19d; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, pl. 20/5,7, 36/4,22,26, 95/7.
11. OSTROVU CORBULUI, jud. Mehedinți: var. 19a; G. Severeanu, *Bucureștii. Revista Muzeului Municipiului București*, 1935, 2, p. 200-201, fig. 41.
12. PIATRA NEAMȚ - Bâtca Doamnei, jud. Neamț: var. 19c; N. Gostar, *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 84, fig. 5/2.
13. POIANA, jud. Galați: var. 19a-19c; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 326, fig. 106/5,8; E. Dunăreanu-Vulpe, în *Dacia*, V-VI, 1935-1936, p. 164, fig. 15/4,6; R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 190, fig. 24/4.
14. RĂCĂTAU, jud. Bacău: var. 19a-19b-19c; V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, fig. 4/1-5,8-9, 6/1-2.
15. ȘIMLEU SILVANIEI, jud. Sălaj: var. 19a-19c; Z. Székely, în *Materiale și cercetări de istorie veche a României*, București, 1951, p. 48, fig. 4/16; Al. V. Matei, în *ActaMP*, III, 1979, p. 17, pl. VI/1-2; inf. H. Pop.
16. TINOSU, jud. Prahova: var. 19c; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, I, 1924, p. 214, fig. 44/1.
17. ZIDOVAR, Jugoslavia: var. 19c; A. Jovanovic, în J. Uželać, M. Lazić, M. Jevtić, M. Sladić, A. Jovanović, *Zidovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Beograd - Vršač, 1997, p. 76, fig. 56.
18. PORȚILE DE FIER - Loc. nec.: var. 19b; G. Severeanu, *op. cit.*, p. 203, fig. 46.
19. ROMÂNIA - Loc. nec.: var. 19a-19c; D. Popescu, în *Dacia*, V-VI, 1935-1936, p. 241, fig. 2/1-3.

17. FIBULE PUTERNIC PROFILATE DE TIP RĂSĂRITEAN (TIP 20)

1. BARBOȘI, jud. Galați: var. 20b; I. T. Dragomir, în *Peuce*, IX, 1984, p. 178, pl. XIII/67.
2. BRAD, jud. Bacău: var. 20a-20b-20c-20f; V. Ursachi, în *Zargidava*, p. 229-231, fig. 204/10-14, 205/2,15, 359/11, 361/3; idem, în *MemAnt*, XII-XIV, 1980-1982, p. 113-114, pl. XVI/19,22, XVII/11, XXI/3.
3. CÂNDEȘTI, jud. Vrancea: var. 20a-20b; Gh. Bichir, în *SCIVA*, 44, 1993, 2, p. 143-145, fig. 6/1-3.
4. DIVICI, jud. Caraș-Severin: var. 20b; M. Gumă, A. S. Luca, C. Săcărin, în *Banatica*, IX, 1987, p. 215-216, pl. XXI/1.
5. DUMBRAVA, jud. Iași: var. 20b; S. Sanie, Ș. Sanie, în *Cercetări istorice*, IV, 1973, p. 80, fig. 16/1.
6. GRĂDIȘTEA DE MUNTE, jud. Hunedoara: var. 20e; inf. A. Rusu și G. Gheorghiu.
7. JIGODIN, jud. Harghita: var. 20b; inf. V. Crișan și G. Florea.
8. MEREȘTI, jud. Harghita: var. 20b; inf. V. Crișan.
9. MOIGRAD, jud. Sălaj: var. 20b; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 488, fig. 8/20.
10. OCNIȚA, jud. Vâlcea: var. 20a-20b; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, pl. 20/1-4,13, 23/5, 31/12, 37/5, 71/5, 81/6, 82/7, 91/11, 102/10-11,16.
11. POLAN, jud. Covasna: var. 20b (?); Z. Székely, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 235, fig. 6/1; idem, în *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 528, pl. 1/6.
12. POIANA, jud. Galați: var. 20a-20b-20d; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 326, fig. 106/9-10,13-14; R. Vulpe și colab., în *SCIV*, III, 1952, p. 202, fig. 26/6-7; L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976, p. 39, nr. 13-16, pl. XIII/1-4; inf. S. Teodor.
13. RĂCĂTĂU, jud. Bacău: var. 20a-20b; V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 67-70, fig. 4/7, 6/2-11, 8/1-9, 9/1-2; inf. V. Căpitanu.
14. RĂȘNOV, jud. Brașov: var. 20b; F. Costea, în *Cumidava*, IV, 1970, p. 25, fig. 26; idem, în *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 279, fig. 3/2.
15. SIGHIȘOARA-Wietenberg, jud. Mureș: var. ?; A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, IV, 1994, p. 27-29, fig. 2-4.
16. STRAJA, jud. Constanța: var. 20a; M. Tzony, în *Pontica*, XII, 1979, p. 195, fig. 2/1.
17. TINOSU, jud. Prahova: var. 20b; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, I, 1924, p. 214, fig. 44/2.

18. FIBULE CU ORNAMENTE ZOOMORFE PE ARC (TIP 21)

1. BRAD, jud. Bacău: V. Ursachi, *Zargidava*, pl. 204/2.
2. CÂNDEȘTI, jud. Vrancea: V. Bobi, în *StComFocșani*, IV, 1981, p. 507, fig. 2; A. Rustoiu, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 136, nr. 3, fig. 2/9.
3. POIANA, jud. Galați: E. Vulpe, în *Dacia*, V-VI, 1935-1936, p. 164, fig. 15/3 și inf. S. Teodor.
4. RĂCĂȚĂU, jud. Bacău: V. Căpitanu, în *Carpica*, XX, 1989, p. 120, fig. 10/4.

19. FIBULE CU "ARCUL FRÂNT" (TIP 22)

1. BRAD, jud. Bacău: var. 22a-22b; V. Ursachi, *Zargidava*, pl. 204/5-8.
2. RĂCĂȚĂU, jud. Bacău: var. 22a; *Catalogul expoziției "Civilizația geto-dacilor din bazinul Siretului"*, Galați - Bacău - Roman - Tecuci - Brăila, 1977, nr. 196.
3. SIGHIȘOARA-Wietenberg, jud. Mureș: var. 22b; K. Horedt, C. Seraphin *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971, fig. 63/10.
4. ȘIMLEU SILVANIEI, jud. Sălaj: var. 22b; Z. Székely și colab., în *Materiale și cecetări de Istorie veche a României*, București, 1951, p. 48, fig. 4/15.

20. FIBULE CU "OCHI" (TIP 23)

1. BRAD, jud. Bacău: var. 23b; V. Căpitanu, *Zargidava*, p. 230, fig. 205/1.
2. POIANA, jud. Galați: var. 23a; R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 191-192, fig. 24/9.
3. OCNIȚA, jud. Vâlcea: var. 23a-23b; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, fig. 22/5, pl. 36/2-3, 8, 11.
4. RĂCĂȚĂU, jud. Bacău: var. 23a; V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 71, fig. 9/7.

21. FIBULE DE TIP NORICO-PANNONIC CU DOUĂ NODURI PE ARC (Garbsch A 236a-c) - TIP 24

1. BARBOȘI, jud. Galați: var. 24c; S. Sanie, în *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 429, pl. 11/2, 13/2; idem, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. - III e.n.)*, Iași, 1981, p. 62, pl. 9/2.

2. BRAD, jud. Bacău: var. 24a; V. Ursachi, *Zargidava*, p. 230, tip e6, pl. 204/15.
3. OCNIȚA, jud. Vâlcea: var. 24a-24b; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, pl. 4/16, 36/6, fig. 22/6; S. Cociș, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 151, pl. II/8.
4. SOCU-Bărbătești, jud. Gorj: var. 24a; P. Gherghe, *Contribuție la cunoașterea civilizației geto-dacice din Oltenia*, teză de doctorat, mss., București, 1985, pl. 115/4.
5. SPRÂNCENATA, jud. Olt: var. 24a; C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986, p. 64-65, pl. LI/8, LII/3.
6. ȘIMLEU SILVANIEI, jud. Sălaj: var. 24c; inf. H.Pop.

22. FIBULE DE TIP LANGTON-DOWN (TIP 26)

1. CETEA, jud. Alba: M. Takács, S. Cociș, A. Rustoiu, în *ActaMN*, 32/I, 1995, p. 452-453, pl. I/5-6.
2. OCNIȚA, jud. Vâlcea: D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, pl. 4/7, 36/1, 67/7.
3. POIANA, jud. Galați: R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 327, fig. 106/18, 108/14, R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1951, p. 190, fig. 24/6.
4. ZIDOVAR, Jugoslavia: A. Jovanović, în J.Uželać, M.Lazić, M. Jevtić, M. Sladić, A. Jovanović, *Zidovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Beograd - Vršač, 1997, p. 75-76, fig. 61.

23. FIBULE DE TIP "ALESIA" (TIP 28)

1. CĂPĂLNA, jud. Alba: var. 28a-28b; I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpălna*, București, 1989, p. 111, fig. 96/8,11.
2. GRĂDIȘTEA, jud. Brăila: var. 28a; inf. V. Sîrbu.
3. POPEȘTI, jud. Giurgiu: var. 28a; R. Vulpe, în *Materiale*, VII, 1961, p. 333, fig. 9/3; S. Cociș, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 152, pl. II/10; variantă - A. Vulpe, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 214, fig. 10/3.
4. SPRÂNCENATA, jud. Olt: var. 28b; C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986, p. 65, 98, pl. LI/5, LII/6.

24. FIBULE DE TIP AUCISSA (TIP 29)

1. CĂPĂLNA, jud. Alba: M. Macrea, în M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966, p. 20, fig. 5; I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpălna*, București, 1989, p. 113.

2. DIVICI, jud. Caraș-Severin: inedit.
3. POIANA, jud. Galați: R. Vulpe și colab, în *SCIV*, II, 1951, fig. 24/8.
4. POPEȘTI, jud. Giurgiu: S. Cociș, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 152.
5. RĂCĂTĂU, jud. Bacău: V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 70, fig. 9/10.
6. BUCUREȘTI-Tei: M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 198, fig. 25/5.

25. FIBULE CU ARIPIOARE (TIP 30)

1. MEREȘTI, jud. Harghita: var. 30a; inf. V. Crișan.
2. OCNIȚA, jud. Vâlcea: var. 30b; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 114, pl. 92/12.
3. POIANA, jud. Galați: var. 30a; *Catalogul expoziției "Civilizația geto-dacilor din bazinul Siretului"*, Galați - Bacău - Roman - Tecuci - Brăila, 1977, nr. 237.
4. RĂCĂTĂU, jud. Bacău: var. 30a; V. Căpitanu, în *Carpica*, XVI, 1984, fig. 8/5; idem, în *Carpica*, XX, 1989, fig. 9/13.

26. FIBULE PLATE ȘI ÎN FORMĂ DE DISC (TIP 31)

1. BRAD, jud. Bacău: var. 31f; V. Ursachi, *Zargidava*, p. 233, pl. 205/14.
2. CĂPĂLNA, jud. Alba: var. 31d; I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p. 112, fig. 96/12, pl. IX.
3. DIVICI, jud. Caraș-Severin: var. 31d; inedită.
4. GRĂDIȘTEA DE MUNTE, jud. Hunedoara: var. ?; inf G.Florea.
5. OCNIȚA, jud. Vâlcea: var. 31b-31c-31d-31e; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 112, 126, pl. 20/10, 36/14, 16, 96/23, 107/3, 120/1.
6. POIANA, jud. Galați: var. 31a-31b; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 327, fig. 106/22-23; S. Cociș, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 153, pl. III/13.
7. RĂCĂTĂU, jud. Bacău: var. 31g; inf V.Căpitanu.
8. TINOSU, jud. Prahova: var. 31d; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, I, 1924, p. 213, fig. 43, 48/6, 49/1.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- AIIA - *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj.
Alba Regia - *Alba Regia. Az Istvan Kiraly Museum Közleményei*, Székesfehérvár.
ActaMN - *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca.
ActaMP - *Acta Musei Porolissensis*, Zaláu.
Analele Banatului - *Analele Banatului*, Timișoara.
Apulum - *Apulum. Acta Musei Apulensis*, Alba Iulia.
ArchÉrt - *Archaeologiai Értesítő*, Budapest
ArchRozh - *Arheologicky Rozhledy*, Praga.
Arheologia Moldovei - *Arheologia Moldovei. Institutul de arheologie Iași*, București.
Arheologija-Sofia - *Arheologija. Organ na Arheologiceskija Institut I Muzei*, Sofia.
Archäologisches Korrespondenzblatt - *Archäologisches Korrespondenzblatt*, Mainz
AUB - *Analele Universității București*.
AVSL - *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Sibiu.
Banatica - *Banatica*. Muzeul județean Reșița.
BerRGK - *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutsche Archäologischen Instituts*, Frankfurt am Main.
BKL - *Bányászati és Kohászati Lapok*, Budapest.
BMI - *Buletinul Monumentelor Istorice*, București.
București - *București. Materiale de istorie și muzeografie*, București.
CAB - *Cercetări arheologice în București*, București.
Carpica - *Carpica*. Muzeul de istorie Bacău.
Celticum - *Celticum. Supplement a l'Ogam. Tradition celtique*, Rennes.
Cercetări arheologice - *Cercetări arheologice*, București.
Cercetări istorice - *Cercetări istorice*, Iași.
Crisia - *Crisia. Muzeul Țării Crișului*, Oradea.
Cumidava - *Cumidava*. Muzeul județean Brașov.
DA - *Ch.Daremborg, Edm.Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris.
Dacia - *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, I (1924) - XII (1947); *Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, N.S., I (1957) -, București.
DissPann - *Dissertationes Pannonicae*, Budapest.
Ephemeris Napocensis - *Ephemeris Napocensis*. Institutul de arheologie și istoria artei, Cluj.
ErdRep - *M.Roska, Erdélyi Régészeti Repertoriuma*, Cluj, 1942.
File de istorie - *File de istorie*. Muzeul de istorie Bistrița.
Germania - *Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institut*, Berlin - Frankfurt am Main.

- Glasnik-Sarajevo - *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- Istros - *Istros. Muzeul județean Brăila*.
- Isvestija-Sofia - *Izvestija. Bulletin de l'Institut Archeologique Bulgare*, Sofia.
- Közlemények - *Közlemények az Erdély Nemzeti Muzeum*, Cluj.
- Marisia - *Marisia. Muzeul județean Tg.Mureș*.
- Materiale - *Materiale și cercetări arheologice*, București.
- MemAnt - *Memoria Antiquitatis. Muzeul arheologic Piatra Neamț*.
- PamArch - *Pamjátky archeologické*, Praha.
- PBF - *Prähistorische Bronzefunde Europas*, München.
- Pontica - *Pontica. Muzeul de arheologie Constanța*.
- A.Rustoiu, Metalurgia bronzului - *A.Rustoiu, Metalurgia bronzului la daci (sec. II î.Chr. - sec. I d.Chr.). Tehnici, ateliere și produse de bronz*, Bibliotheca Thracologica, XV, București, 1996.
- SA - *Sovetskaja Arheologija*, Moskva.
- SaalbJahrb - *Saalburg Jahrbuch*, Berlin.
- Sargetia - *Sargetia. Muzeul județean Hunedoara, Deva*.
- SCIV(A) - *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, Institutul de Arheologie, București.
- SlovArch - *Slovenska Arheologia*, Bratislava.
- Starinar - *Starinar*, Beograd.
- StComCaransebeș - *Studii și comunicări*, Caransebeș.
- StComFocșani - *Vrancea. Studii și comunicări*, Focșani.
- StComPitești - *Studii și comunicări*, Pitești.
- StComSibiu - *Studii și comunicări. Muzeul Bruckental*, Sibiu.
- Studii - *Studii. Revistă de știință, filosofie, arte*, București.
- Thracia - *Thracia. Academia Litterarum Bulgarica*, Sofia.
- Thraco-Dacica - *Thraco-Dacica. Institutul de Thracologie*, București.
- V.Ursachi, Zargidava - *V.Ursachi, Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București, 1995.

LES FIBULES DE LA DACE PRÉROMAINE (IIe s. av. J.-C. - Ier s. ap. J.-C.)

Résumé

I. Introduction

I.1. Considérations préliminaires

Dans cet ouvrage ont été analysées les fibules découvertes sur le territoire habité par les daco-gètes, qui correspond - en général - au territoire actuel de la Roumanie et à certaines zones des pays avoisinants. D'un point de vue chronologique, les recherches se limitent à une période allant de la première moitié / deuxième moitié du IIe s. av. J.-C. au début du IIe s. ap. J.-C., du temps des guerres de conquête de la Dace.

Cette période s'est caractérisée par une "uniformisation" de la culture matérielle, à l'échelle de la Dace entière, une série de particularités régionales pouvant pourtant être mises en relief. L'intervalle de temps rappelé correspond aussi à l'apogée du développement de la civilisation daco-gète.

I.2. Bref historique des recherches

L'importance des fibules a été saisie depuis longtemps, ce qui résulte dans la publication de certains ouvrages de synthèse ou dans leur abordage dans le cadre d'études spéciales des artefacts en discussion. Du début du siècle, lorsque R. Beltz et O. Almgren publiaient les ouvrages consacrés aux fibules de l'époque Latène et de l'époque romaine, et jusqu'à aujourd'hui, de nombreuses études, visant les fibules de diverses périodes et régions européennes, ont été réalisées. Les pièces de la Dace préromaine n'ont pas été analysées dans un ouvrage d'ensemble, mais les lots de fibules provenant d'une série de forteresses et d'emplacements daciques, constituent un repère important dans cette tentative.

I.3. Problèmes de terminologie

Dans la littérature spécialisée roumaine, persistent certaines confusions en ce qui concerne la dénomination des parties composantes de certaines fibules. C'est pourquoi, l'auteur précise les termes utilisés dans cet ouvrage. Dans la fig. 2 sont illustrés les principaux types de ressorts spécifiques des fibules qui ont été utilisées en Dace, de même que leur extension chronologique. La fig. 3 illustre, de la même manière, les principaux types de porte-agrafes.

I. 4. Problèmes de typologie et de chronologie

Les critères typologiques d'analyse des pièces vestimentaires et d'ornementation, de même que la valeur chronologique de ces artefacts, ont été récemment mises en évidence dans l'ouvrage consacré à *La métallurgie du bronze chez les Daces* (Bucarest, 1996). Considérant ces critères, ainsi que ceux existant dans la littérature de spécialité européenne, la typologie a été intégralement structurée en fonction des groupes suivants:

Gr. I: fibules de schéma Latène C. Il s'agit de fibules qui ont été utilisées dans le Latène tardif, même si du point de vue de la technologie de réalisation et d'aspect, elles nous rappellent les fibules d'une étape antérieure.

Gr. II: fibules de schéma Latène D. Ce groupe comprend tant les fibules spécifiques du Latène tardif, que des types utilisés dans l'Empire Romain, mais dont l'apparition a eu lieu sous l'influence des artefacts du monde "barbare" et qui définissent la période finale du deuxième âge de fer.

Gr. III: fibules de type romain avec un ressort bilatéral. Il s'agit de fibules apparues dans le cadre de l'Empire Romain et qui se sont imposées dans la mode de régions étendues, dépassant dans la plupart des cas les frontières de l'Empire, étant quelquefois imitées et dans le monde "barbare".

Gr. IV: fibules de type romain à charnière.

Gr. V: fibules plates et en forme de disque.

Les deux groupes comportent des fibules exclusivement réalisées dans le monde romain.

Gr. VI: comporte des fibules non-encadrables dans les groupes ci-dessus mentionnés, ayant une circulation et une pondération quantitative particulièrement réduites.

II. Ateliers et technologies

II. 1. Ateliers de production des fibules

Les inventaires des ateliers dans lesquels ont été produites les fibules, ainsi que les exemplaires en cours d'usinage, permettent de contourner les procédés technologiques auxquels ont fait appel les maîtres de la Dace préromaine. Les découvertes se succèdent sur toute la période étudiée.

Sur l'emplacement dacique de *Tășad* (*département Bihor*) a été découverte une construction-atelier, creusée dans la terre (fig.4/1). De son inventaire font partie des ornements d'argent et des lingots du même métal (fig. 4/2-3, 16/1-2). Datation: fin IIe s. av. J.-C. - première moitié du Ier s. av. J.-C. L'atelier a appartenu à un orfèvre qui réalisait, parmi d'autres ornements, des fibules à noeuds en argent.

Un autre atelier a été découvert à *Pecica* (département *Arad*). Parmi les objets découverts, on trouve un vase-bocal de petite dimension et un verre romain dans lequel il y avait de nombreuses fibules en bronze et en fer, ainsi qu'un exemplaire en argent. À cause de l'incendie qui a consommé l'édifice, toutes ces fibules ont fondu, formant des boules métalliques. Dans l'atelier respectif étaient réalisées des fibules-cuillères en argent (fig. 7/9) et des fibules filiformes de type Latène tardif, à ressort bilatéral formé de quatre spires ou à grand ressort bilatéral (fig. 7/1-8, 10).

Sur la Ve terrasse de la forteresse de *Craiva* (départ. *Alba*) ont été découvertes plusieurs fibules en cours de confection. Il s'agit de fibules de type 8 et de type 9 (fig. 5/1-2), ainsi que de nombreux ressorts et épingles, destinés à des fibules-cuillères (fig. 5/3-8, 10-14).

L'emplacement dacique de *Poiana* (départ. *Galaji*) a fourni de nombreux matériels illustrant l'activité de plusieurs ateliers. À l'occasion des excavations des dernières années, S. Teodor a découvert plusieurs pièces en cours de préparation. Il s'agit d'une fibule de schéma Latène C - type 2c? (fig. 7/11), de plusieurs fibules de type à profil fortement accentué - type 19 (fig. 7/12-16) et d'un exemplaire (fig. 7/19) appartenant à la variante orientale des fibules fortement profilées (type 20).

Du site dacique de *Brad* (départ. *Bacău*) provient une fibule en cours d'usage (fig. 7/20) appartenant à la variante orientale des fibules fortement profilées (type 20).

Dans la localité de *Malaja Kopanja* (Ukraine Transcarpatique) a été découverte une fibule fortement profilée en cours d'usage (fig. 7/21).

La présentation des ateliers dans lesquels ont été produites les fibules montre que ceux-ci ont eu un caractère mixte. Les maîtres respectifs ont travaillé aussi bien des métaux précieux, que le bronze et le fer. Les pièces en cours de fabrication, les analogies avec les autres espaces européens, ainsi que l'étude des exemplaires finis rendent compte des processus technologiques utilisés dans la réalisation des fibules par les maîtres de la Dace préromaine.

II.2. Aspects technologiques

La matière première pour la réalisation des fibules d'argent avait la forme de lingots, qui étaient ensuite usinés dans des ateliers. Les fibules filiformes étaient usinées par martèlement. Quelques exemplaires étaient quand même réalisés par des procédés techniques complexes. Dans le cas des fibules à noeuds (type 1), l'arc, le ressort, l'aiguille et le porte-agrafe étaient réalisés par martèlement, tandis que le pied à noeuds était probablement coulé selon la "méthode à cire perdue". Les deux parties étaient assemblées par soudure à chaud. Par soudure à chaud étaient aussi attachés les ressorts et les aiguilles des fibules-cuillères.

Les ornements en relief de certaines fibules en argent étaient exécutés à l'aide de supports en bois, représentant les respectives décorations en relief. Celles-ci étaient imprimées dans le métal par martèlement. Le même genre de matrice a aussi été utilisée pour réaliser des fibules à ornements anthropomorphes (type 12). De nombreux ornements incisés ont été réalisés à l'aide de ciseaux de petite dimension, en bronze, dans le genre de ceux découverts dans l'atelier de Pecica. Une série de fibules en argent, dans des cas plus rares, en bronze, a été dorée par amalgamation avec du mercure.

Certaines fibules en argent, ainsi que d'autres parures réalisées avec le même métal, ont été réalisées à l'aide d'un alliage ayant un contenu élevé en cuivre, sur lequel on a appliqué une fine couche d'argent de bonne qualité. Les analyses métallographiques ont relevé le fait que ces objets ont été confectionnés par forgeage, à chaud, de la couche d'argent par-dessus le cœur de cuivre. La technique respective a été utilisée dans les situations dans lesquelles les maîtres n'avaient pas à leur disposition du métal en quantités suffisantes, de bonne qualité.

Les fibules en bronze et en fer ont été réalisées par au moins trois technologies différentes.

La première était appliquée pour confectionner certaines fibules en bronze et toutes les fibules en fer. Elle consistait en le martèlement d'un lingot en bronze ou en fer, duquel on obtenait ainsi les parties composantes de la pièce. Les opérations de forgeage étaient accompagnées par des processus successifs de chauffage et de refroidissement du métal, pour conférer à la structure de l'élasticité. Ce procédé est attesté pour l'atelier de Craiva (dép. Alba) et probablement il a aussi été utilisé à Pecica (dép. Alba).

La deuxième technologie pour confectionner les fibules est représentée par le coulage selon la méthode *à cire perdue*. Celle-ci s'effectuait en plusieurs étapes. La première étape consistait en la confection des modèles en cire. Ils étaient réalisés dans des "moules étalon" confectionnés en bronze (comme c'est le cas du moule de Szalacska - fig. 9/2 et de celui de Budapest - Gellértheagy), en plomb (Haltem), en pierre, en bois, etc. Les moules en cire obtenus étaient ensuite couverts d'argile fine, réalisant ainsi les moules proprement-dits, comme le démontre une pièce de Bibracte (fig. 9/1). Les moules respectifs étaient chauffés et la cire coulait de l'intérieur. L'opération suivante consistait en le coulement du métal fondu dans les moules, ceux-ci étant ensuite cassés et les pièces récupérées. Finalement, celles-ci étaient finies et usinées par martèlement pour recevoir la forme finale. La méthode décrite a connu une large diffusion dans l'antiquité, étant utilisée fréquemment dans la Dace préromaine aussi.

La troisième technologie de fabrication des fibules a été reconstituée, en prenant comme fondement les découvertes de Noricum et Pannonia, par H. Drescher et confirmée par l'investigation récente de l'atelier romain de Napoca. Elle se base sur la confection de "modèles étalon" en bronze, plomb, zinc, fer, os ou bois. Elles étaient

imprimées dans deux plaques en argile, formant ainsi une paire de moules. Après que le modèle ait été récupéré, les deux plaques étaient assemblées par collage grâce à l'argile moelleuse. Suivait le coulage de l'objet désiré, selon lequel le moule était cassé pour récupérer la pièce. Les fibules de type fortement profilé de Poiana (dép. Galați), ainsi que celles en cours d'usinage de Malaja Kopanja, ont été exécutées selon cette méthode, ce qui démontre le fait que dans les ateliers respectifs ont travaillé des maîtres romains venus de Noricum ou de Pannonia.

II.3. Des fibules réparées

Parmi les fibules étudiées il y a une série de pièces réparées. Au trésor de parures daciennes de Mediaș (dép. Sibiu) appartenait ainsi une fibule à noeuds (fig. 13/5, 80/3). À un certain moment, l'arc de la fibule s'est rompu, étant rassemblé par l'application d'un rivet. Le rivet respectif est semblable à ceux utilisés pour rapiécer des vases en bronze, une opération fréquemment pratiquée dans une série d'ateliers de Dace.

Les fibules étudiées démontrent que les réparations de certaines d'entre elles sont visibles surtout dans les cas dans lesquels elles étaient exécutées par des maîtres qui ne s'occupaient pas de la fabrication de tels artefacts. Mais les artisans qui produisaient des fibules exécutaient sûrement aussi des réparations. En tant que bons connaisseurs des technologies de fabrication, les respectifs maîtres ont probablement réalisé des reconditionnements de haute qualité, plus difficiles à surprendre à l'oeil nu.

III. Typologie et chronologie des fibules de la Dace préromaine

Gr.I : Fibules de schéma Latène C

Type 1: fibules à noeuds

Les fibules de type 1 sont réalisées d'une seule pièce en métal, ayant le ressort bilatéral formé d'un grand nombre de spirales et une corde extérieure. Le pied est tourné par-dessus l'arc, étant orné de 2 à 4 noeuds. Elles sont réalisées en argent, très rarement en bronze ou en fer.

Typologie:

1a - fibules ayant deux noeuds sur le pied; la tête de l'arc est circulaire en section ou légèrement aplatie (fig. 12/1, 7);

1b - fibules ayant les mêmes caractéristiques que la variante précédente, mais le nombre de noeuds sur le pied est de trois (fig. 12 / 2-5, 9);

1c - fibules ayant les mêmes caractéristiques, mais présentant quatre noeuds sur le pied et, quelque fois, en supplément, un noeud intermédiaire (fig. 12/6, 8; 13/2-3, 5; 14/1, 4; 15/1, 3; 16/1);

1d - fibules présentant quatre noeuds sur le pied et trois noeuds intermédiaires en plus; la tête de l'arc est aplatie et ornée (fig. 13/1, 4; 14/2-3; 15/2, 4/6; 16/2; 17/1-2).

Les fibules de type 1 en argent sont surtout spécifiques de la zone intra-carpatique (Transylvanie, Crișana). Les exemplaires en bronze et en fer sont présents seulement dans les zones limitrophes de l'espace principal de production et d'utilisation des fibules à noeuds (fig. 11).

La datation des fibules à noeuds a été établie selon des associations avec d'autres types de pièces provenant de l'inventaire des trésors en argent daciques. Ces associations suggèrent une période d'intense utilisation pendant le dernier quart du IIe s. av. J.-C. et dans la première moitié du Ier s. ap. J.-C.

Type 2: fibules filiformes de schéma Latène moyen

Ces fibules sont réalisées d'un seul fil en métal, ayant le ressort bilatéral formé d'un nombre variable de spirales et d'une corde extérieure. Le pied est retourné par-dessus l'arc, étant attaché à celui-ci. La majorité des exemplaires sont réalisés en bronze ou en fer, mais il ne manque pas les fibules exécutées en bronze doré ou en argent.

Typologie:

2a - fibules de type Mötschwil (fig. 19/1);

2b - fibules spécifiques de la zone du groupe Padea - Panaghiurski Kolonii;

2b1 - fibules ayant le ressort formé de 4 à 6 spirales. L'arc est bas et courbé près du ressort. Elles sont réalisées en fer, plus rarement en bronze (fig. 19/5, 7-9; 20/1);

2b2 - fibules de type Gura Padinii (fig. 20/2-5);

2c - fibules de type H. Kostrzewski (fig. 19/6);

2d - fibules à grand ressort bilatéral. Le pied est orné fréquemment d'un ou plusieurs noeuds de petite dimension. Elles sont réalisées en argent, en bronze, en fer et en bronze doré (fig. 19/2-4).

Les fibules de type 2 constituent, généralement, des pièces importées dans l'environnement dacique. Ceci est suggéré aussi par la diffusion des pièces respectives dans la Dace (fig. 18).

Les fibules de type Mötschwil (type 2a) sont spécifiques pour le Latène C2. Les exemplaires de Dace peuvent être datés de la deuxième moitié du IIe s. av. J.-C. Les fibules de type 2b ont été découvertes dans des contextes funéraires datables de la deuxième moitié du IIe s. av. J.-C. et de la première moitié du Ier s. av. J.-C. Les fibules de type 2c ont été datées généralement du Latène D1. La même datation est attribuée aussi aux fibules de type 2d, celles-ci étant découvertes dans des contextes archéologiques précis.

Type 3: fibules de schéma Latène C à pied lamellé ou lancéolé

Les fibules de ce type sont réalisées d'une seule pièce en métal, ayant le ressort bilatéral et une corde extérieure. Le pied est aplati (de forme lamellé ou lancéolé), ayant une largeur maximale dans la zone d'attachement sur l'arc. Elles sont réalisées en argent, en bronze et en fer.

Les fibules en discussion s'encadrent dans le III-ème groupe des fibules lancéolées analysées par P. Popović (fig. 22). Elles sont spécifiques de la zone nord-ouest-balcanique et de l'espace scordisque. Dans l'aire daco-gète, elles se rencontrent dans la zone d'entre les Carpates et les Balkans, arrivant aussi de manière sporadique en Transylvanie. Des pièces semblables sont présentes encore dans l'aire de la culture Zarubinfi du bassin du Nipper supérieur.

P. Popović date les fibules de ce type entre la fin du IIe s. av. J.-C. et la fin du Ier s. av. J.-C. Cette datation est confirmée par les découvertes dans l'espace dacique.

Type 4: fibules de type Orlea - Maglavit

Le type 4 est représenté par des fibules ayant le ressort formé par 6 spirales et une corde extérieure. L'arc a une forme de rhombe, et le pied est retourné par-dessus de l'arc. Elles sont réalisées en bronze.

Les fibules de types Orlea - Maglavit sont spécifiques pour l'aire du groupe Padea - Panaghiurski Kolonii (fig. 23). V. Zirra et P. Popović les datent de la première moitié du Ier s. av. J.-C. Elles forment la liaison entre les fibules de type Latène B2-C et les fibules à bouclier rhombique (type 11).

Type 5: fibules de schéma Latène C à plaque émaillée sur le pied

Les fibules de ce type ont un ressort bilatéral formé - d'habitude - par 6 spirales et une corde extérieure. Le pied est retourné par-dessus l'arc et se développe sous la forme d'une plaque. Celle-ci présente une ou plusieurs alvéoles remplies d'émail. Elles sont réalisées en bronze.

Les pièces encadrées dans ce type ont une fréquence modeste en Dace (fig. 24) et ont été importées, probablement, du monde scordisque. Il y a seulement deux fibules découvertes avec certitude dans des contextes daciques (Brindia, Ostrovul Şimian) et elles sont datées du Ier s. av. J.-C. Le reste d'exemplaires provient de contextes archéologiques plus tardifs (l'époque romaine) et constituent "des antiquités" dans le milieu respectif.

*Gr. II: Des fibules de schéma Latène D.**Type 6: fibules avec le porte-agrafe en forme de cadre*

Ces fibules ont un ressort bilatéral et une corde extérieure ou intérieure.

L'arc est courbé et le porte-agrafe est en forme de cadre. Elles sont réalisées en bronze et en fer.

6a - fibules ayant la corde extérieure et l'arc simple (fig. 27/1/11; 28/1/10);

6b - fibules ayant la corde intérieure et l'arc parfois orné d'un noeud (fig. 28/11/12).

Les fibules de ce type sont spécifiques de zones étendues d'Europe. En Dace, elles sont présentes dans de nombreuses localités et cités (fig. 26). En fonction des contextes archéologiques dans lesquelles on les a découvert, les fibules de type 6 peuvent être datées de toute la période du Ier s. av. J.-C. Pour la variante 6b, plus évoluée, on propose une datation plus étroite (deuxième moitié du Ier s. av. J.-C.). L'exemplaire de la cité dacique de Racoș semble confirmer cette hypothèse.

Type 7: fibules filiformes de type Latène tardif, à corde extérieure

Les fibules de type 7 ont le ressort bilatéral et une corde extérieure. L'arc est courbé vers le ressort, étant circulaire ou polygonal en section. Le porte-agrafe est plein et il a, d'habitude, une forme rectangulaire. Elles sont exécutées en argent, en bronze et en fer.

Typologie:

7a - fibules à arc simple:

7a1 - fibules à grand ressort bilatéral (fig. 31/1-6; 32/6-7);

7a2 - fibules réalisées en bronze ou en fer, ayant le ressort bilatéral court (fig. 30/7/11; 32/1-5);

7b - fibules ornées par des motifs géométriques ou zoomorphes (fig. 32/8-10);

7c - fibules ayant la corde roulée sur l'arc (fig. 30/3-4).

Les fibules de type 7 se rencontrent spécialement en Transylvanie (fig. 29) dans le cadre des trésors en argent, mais elles ne manquent pas des habitats et cités daciques de l'Est et du Sud de Carpathes.

Les fibules de type 7a-b s'associent dans les trésors en argent daciques avec des fibules à noeuds (type 1) et des fibules à bouclier rhombique (type 11). Dans une chronologie absolue, les limites temporaires peuvent être fixées entre 75 et 25 av. J.-C. Leur mode disparaît avant l'apparition des fibules-cuillères (type 16), à la fin du Ier s. av. J.-C. Les fibules de type 7c font la transition vers le type 10, étant datées de la deuxième moitié du Ier s. av. J.-C. et le début du Ier s. ap. J.-C.

Type 8: fibules filiformes de type Latène tardif à corde intérieure

Ces fibules ont un ressort bilatéral et une corde intérieure. L'arc est filiforme ou aplati. Le porte-agrafe est plein, en forme de triangle. Elles sont réalisées en bronze et sont parfois dorées.

Typologie:

8a - l'arc est circulaire en section (fig. 34/1-2, 4, 11);

8b - l'arc est aplati (fig. 34/3, 5 -10).

Les fibules de type 8 sont, pour le moment, peu nombreuses. Elles apparaissent dans toutes les zones habités par les Daces (fig.33). L'exemplaire découvert à Sprâncenata provient d'un niveau daté de la deuxième moitié du Ier s. ap. J.-C., et les pièces d'Ocnița et Liubcova ont été découvertes dans des contextes datables de la fin du Ier s. av. J.-C. et la première moitié du Ier s. ap. J.-C.

Type 9: fibules filiformes à ressort bilatéral court et corde intérieure

Les fibules incluses dans ce type ont un ressort bilatéral formé par quatre spirales et une corde intérieure. L'arc est simple. Le porte-agrafe a une forme triangulaire ou trapézoïdale. Elles sont réalisées en bronze, plus rarement en fer (fig. 36/1-13), 37/1-14).

Les fibules de type 9 sont fréquentes en Dace. Elles ont aussi été produites dans des ateliers locaux, comme dans celui de Craiva (dép. Alba).

En fonction des contextes de leur découverte, les fibules de type 9 peuvent être datées de la deuxième moitié du Ier s. av. J.-C. jusqu'à la fin du Ier s. ap. J.-C. Certaines pièces peuvent être des imports du monde romain.

Type 10: fibules à grand ressort bilatéral et à corde roulée sur l'arc

Ces fibules ont le ressort bilatéral formé par 15-20 spirales ou même plus, et la corde est roulée sur la tête de l'arc. Le pied est allongé, et le porte-agrafe est en forme de triangle ou de fourreau. Elles sont réalisées en argent, en bronze et en fer.

Typologie:

10a - fibules ayant le porte-agrafe en forme de cadre (fig. 39/2-4, 6-8, 13-14; 40/7, 12-13);

10b - fibules ayant le porte-agrafe plein (fig. 39/1, 5, 9-12; 40/1-6, 8);

10c - fibules ayant l'arc aplati et le pied orné par des incisions transversales (fig. 40/9-11).

Les fibules de type 10a-b se trouvent dans toute la Dace, mais elles sont plus fréquentes dans la zone Est-carpatique (fig. 38). Les exemplaires de type 10c sont documentés - pour le moment - seulement à l'Est des Carpates, étant présents plus tard aussi dans la province Dace (Locusteni).

Les fibules de type 7c réalisent la transition vers les fibules de type 10, ce qui précise comme date de début de ces dernières la fin du Ier s. av. J.-C. Les exemplaires de type 10a - b peuvent être datés, en fonction des contextes de découverte de Răcățiu, Brad, Ocnița etc., vers la fin du Ier s. av. J.-C. , en allant jusqu'à la moitié ou le troisième quart du Ier s. ap. J.-C. Ils sont contemporains en grande mesure avec les fibules de type cuillère (type 16). Les fibules de type 10c, plus évoluées, peuvent être datées en commençant au premier quart du Ier s. ap. J.-C. et continuent d'être utilisées dans le IIe s. ap. J.-C.

Type 11: fibules à bouclier rhombique

Les fibules de type 11 ont le ressort formé, en général, de 6-8 spirales et une corde extérieure, très rarement enroulée sur la tête de l'arc. L'arc est aplati sous la forme d'un bouclier rhombique. Le porte-agrafe est plein. Elles sont réalisées en argent, en bronze et très rarement en fer (fig. 42 - 43).

Les fibules de ce type sont rencontrées dans le Sud de la Transylvanie, jusqu'au Nord de la Bulgarie. Sur la direction Ouest-Est, les découvertes extrêmes sont comprises entre celles de la zone Portes de Fer du Danube et celles de sur le Siret inférieur (fig.41).

Les fibules à bouclier rhombique ont leur origine dans celles de type Orlea - Maglavit, fait qui suggère une datation de la deuxième moitié du Ier s. av. J.-C. Cette datation est confirmée par les associations des trésors en argent daciques, les fibules à bouclier rhombique se situant entre celles à noeuds (qui sont plus anciennes) et celles de type cuillère (qui sont plus tardives).

Type 12: fibules à bouclier anthropomorphe

Les fibules à bouclier anthropomorphe ont un ressort bilatéral et une corde extérieure. L'arc est représenté par une phalère ou est aplati et orné d'une manière anthropomorphe. Le porte-agrafe est plein. Elles sont réalisées en argent.

Typologie:

12a - fibules ayant des phalères appliquées sur l'arc (fig. 35 / 1-2);

12b - fibules ayant l'arc aplati et orné d'une manière anthropomorphe. (fig. 45/4c, 46/1-4).

Les fibules de type 12a proviennent seulement du trésor de Bucarest - Herăstrău (2 exemplaires). Les fibules de type 12b ont été découvertes dans les trésors de Coada Malului, Bălănești (2 exemplaires chacun) et un exemplaire isolé dans une localité inconnue de Transylvanie (fig. 44).

Du point de vue chronologique, les fibules de type 12a appartiennent à la première moitié du Ier s. av. J.-C. , étant synchrones avec les autres phalères de l'espace nord-balcanique. Les points de repère pour dater ces phalères sont représentés par les pots en bronze romains qui ont fait partie des trésors respectifs. Les fibules de type 12b sont - du point de vue typologique - plus tardives. Elles sont contemporaines aux fibules à bouclier rhombique (type 11), étant datées de la deuxième moitié du Ier s. av. J.-C.

Type 13: fibules de type Nauheim

Les seules fibules de type Nauheim ayant l'aspect classique proviennent de la zone de Tissa supérieure. Une série de variantes locales apparaissent d'une manière sporadique et dans certaines cités daciques, comme sont celles de Divici et Căpâlna. Ces dernières ont été datées de la deuxième moitié du Ier s. av. J.-C. et le début du Ier s. ap. J.-C.

Type 14: fibules à ressort protégé (Schüsselfibel)

Les fibules de ce type sont rares en Dace. Un exemplaire a été découvert à Popești (fig. 47/11) et constitue une importation. Les fibules de type 14 sont le fondement de la genèse des fibules-cuillères (type 16).

Type 15: fibules unguiformes

Ce type de fibules a été défini relativement récemment. M. Feugère les met dans le type 11. Les exemplaires de Dace, peu nombreux, appartiennent aux variantes 11a et 11b dans la typologie de M. Feugère, respectivement 15a (fig. 49/1-3) et 15b (fig. 71/5) dans cet ouvrage. Les fibules de Dace ont été datées de la deuxième moitié du Ier s. av. J.-C., mais ont probablement pénétré cette zone seulement dans le dernier tiers du Ier s. av. J.-C. L'exemplaire de Brad a été découvert dans un niveau daté du Ier s. ap. J.-C. et il a été utilisé après que de telles pièces soient sorti de la mode.

Type 16: fibules de type cuillère

Les fibules de ce type on été réalisées de deux pièces en métal: le corps proprement-dit des fibules (arc, pied, porte-agrafe) et le ressort avec l'aiguille. Elles sont confectionnées en argent, en bronze et très rarement en fer. Dans le trésor de Remetea Mare on a signalé un exemplaire en or. La pièce est perdue et on ne peut pas savoir s'il s'agit d'une fibule en or ou en argent doré.

Typologie:

16a - fibules ayant le porte-agrafe en forme de cadre (fig. 51/2-3, 7; 52/1);

16b - fibules ayant le porte-agrafe ajourée (fig. 51/1, 5, 8; 53/2; 54/7; 55/13);

16c - fibules ayant le porte-agrafe plein (fig. 51/1, 5, 8; 52/6-13; 53/1, 3/9, 13; 54/1-6, 8/17; 55/1-9, 11);

16d - fibules avec l'arc ayant des ornements zoomorphes, ornitomorphes ou avec des perles (fig. 53/1022; 14/15; 55/10, 12).

K. Horedt saisissait le fait que les fibules de type cuillère ont une diffusion sudique. Elles se trouvent tant dans des trésors que dans des habitats, au Sud du bassin des Târnaves, en Banat, Oltenie, Muntenie et dans les grands habitats du bassin du Siret.

À la base de la genèse des fibules-cuillères se trouvent les fibules à ressort protégé (Schüsselfibel). W. Kramer remarquait le fait que les exemplaires de Dace sont typologiquement plus tardifs et qu'ils pourraient dériver du type Manching-Stradonitz. Cette observation est confirmée aussi par la technologie de production différente. Tandis que les fibules de type 14 sont confectionnées d'une seule pièce de métal, celles de type cuillère sont réalisées de deux pièces. Ce fait conduit vers l'idée que les premiers exemplaires daciques ont été confectionnés en argent. Les fibules de l'Europe Centrale sont confectionnées en bronze par la technique du coulage. Si les maîtres daciques avaient réalisé des exemplaires en bronze dans le

même horizon chronologique, alors ils auraient su, probablement, les confectionner d'une seule pièce en métal. Mais les premiers exemplaires ont été réalisés en argent par la technique du *martèlement*, poursuivant l'obtention de la *forme* spécifique des fibules de type 14. Dans cette situation, les maîtres daciques ont été obligés d'attacher le ressort en le soudant à chaud. Les fibules-cuillères en *bronze* sont réalisées en coulant le corps des fibules et ensuite en attachant le ressort et l'aiguille, une illustration, plutôt une "imitation", des étapes technologiques utilisées pour la confection des pièces en argent. En conclusion, la genèse des fibules-cuillères peut être imaginée ainsi: fibules à ressort protégé (Schüsselfibel) - fibules-cuillères en argent - fibules-cuillères en bronze. Il est évident qu'entre les exemplaires en argent et ceux en bronze on ne peut pas établir des décalages chronologiques décisifs. On doit encore préciser le fait que les fibules-cuillère apparaissent vers la fin de la période pendant laquelle les fibules à ressort protégé étaient à la mode. En dates absolues, ce moment peut être fixé à la fin du Ier s. av. J.-C.

Les nombreux complexes archéologiques qui ont fourni des fibules-cuillères suggèrent une période d'utilisation maximale du dernier quart / fin du Ier s. av. J.-C., jusqu'à la moitié / troisième quart du Ier s. ap. J.-C.

Type 17: fibules de type Jezerine

Les fibules de ce type découvertes en Dace appartiennent à la première variante définie par A. M. Adam et M. Feugère (fig. 49/4-6). Elles sont documentées au Sud des Carpates (fig. 48/2), ce qui signifie que leur pénétration doit être liée à la présence romaine sur le Danube dans le dernier quart du Ier s. av. J.-C. et le début du siècle suivant.

Type 18: fibules à arc aplati

Les fibules de ce type appartiennent à la variante 6c de la typologie de M. Feugère. En Dace elles ne sont pas nombreuses (fig. 57/1-2). Elles ont été datées, selon les analogies du monde romain, de la première moitié du Ier s. ap. J.-C.

GR. III: FIBULES DE TYPE ROMAIN À RESSORT BILATÉRAL

Type 19: fibules de type fortement profilé

Les fibules de type fortement profilé constituent l'un des plus caractéristiques artefacts de ce type de la période impériale. Du point de vue typologique, les exemplaires de Dace peuvent être divisés dans les variantes suivantes:

19a - fibules ayant le porte-agrafe ajouré (fig. 57/3-11);

19b - fibules ayant le porte-agrafe perforé (fig. 57/12);

19c - fibules ayant le porte-agrafe plein (fig. 58; 59/1-5);

19d - fibules ayant le porte-agrafe plein et le noeud sur l'arc disposé seulement dans la partie supérieure de celui-ci (fig. 59/6-8).

Les fibules de type fortement profilé se trouvent surtout sur le territoire de la Dace (fig. 56). Les variantes 19a - 19b - 19c sont plus fréquentes dans les grands centres commerciaux de la zone Siret (Brad, Răcățau et surtout Poiana, dép. Galați), d'Ocnița (dép. Vâlcea) et de Șimleu Silvaniei (dép. Sălaj). Les pièces de type 19c sont les plus nombreuses, étant découvertes dans certains habitats ruraux aussi. Des exemplaires appartenant à cette variante ont été produits aussi dans les ateliers de Dace (Poiana, dép. Galați, Malaja Kopanja).

Les exemplaires de la variante 19a apparaissent vers la fin du Ier s. av. J.-C. - début du Ier s. ap. J.-C., étant utilisés ensuite jusque vers la moitié ou le troisième quart du Ier s. ap. J.-C., mais quelques exemplaires sont utilisés encore plus tard. Les fibules de type 19c ont été utilisées pendant toute la période du Ier s. av. J.-C. Enfin, les pièces appartenant à la variante 19d font leur apparition dans la deuxième moitié du Ier s. ap. J.-C., étant utilisées ultérieurement dans le siècle suivant aussi. La grande majorité des fibules fortement profilées ont probablement pénétré en Dace après la formation de la province de Moesie.

Type 20: fibules fortement profilées de type Est

Les fibules de ce type ressemblent à celles appartenant au type précédent, mais ont un ressort de plus grandes dimensions et présentent deux noeuds par arc.

Typologie:

20a - fibules de petite dimension, prévues de deux noeuds par arc, dont celui vers le ressort est parfois seulement suggéré par l'aplatissement de la tête de l'arc (fig. 61/1/17; 62/1-3, 5-8, 14-20);

20b - fibules de dimensions plus grandes que la variante ci-dessus, prévues de deux noeuds par arc, bien contourés (fig. 61/18; 62/4, 9-13; 63/1-7);

20c - fibules ayant l'arc aplati et rhombique entre les deux noeuds (fig. 63/8);

20d - fibules à pied trapézoïdal (fig. 63/9);

20e - fibules à pied aplati et orné de points incisés (fig. 63/11);

20f - fibules qui ne gardent plus les noeuds sur l'arc (fig. 63/10).

Les fibules de type 20a - 20b sont les plus nombreuses, le reste constituant des apparitions sporadiques. Elles se trouvent surtout dans les habitats daciques de la vallée de Siret (où ont été localisés les ateliers aussi), d'où elles se sont répandu ultérieurement vers l'Ouest (fig. 60). Les exemplaires de type 20a - 20b peuvent être datés, en fonction des contextes de découverte, de la deuxième moitié du Ier s. ap. J.-C et de la deuxième moitié du siècle suivant.

Type 21: fibules à ornements zoomorphes sur l'arc

Les fibules de type 21 ont les mêmes caractéristiques que les fibules fortement profilées, mais le noeud sur l'arc a été transformé en un ornement zoomorphe (tête de loup ou de chien). En Dace, de telles pièces ont été découvertes seulement à l'Est des Carpates, étant des importations de la zone Est-Alpine.

Type 22: fibules à "l'arc brisé"

Les fibules encadrées dans ce type ont été récemment étudiées par T. Völling (fig. 66/5-8). En Dace, les exemplaires de ce type sont plus fréquents dans la zone Est-Carpatique. Les pièces découvertes à Brad proviennent de contextes archéologiques datables de la fin du Ier s. av. J.-C. et la deuxième moitié du Ier s. ap. J.-C.

Type 23: fibules "à l'oeil"

Les fibules de ce types découvertes en Dace (fig. 67/1-8) proviennent, généralement, toujours de l'Est des Carpates (fig. 65/2), étant datées de la première ou de la deuxième décennie du Ier s. ap. J.-C. jusqu'au troisième quart du même siècle.

Type 24: fibules de type norico-pannonique à deux noeuds sur l'arc (Garbsch A 236a - c)

Les exemplaires de ce type correspondent aux premières trois variantes de la typologie de J. Garbsch (fig. 68/1-8). Ils proviennent généralement des habitats et des cités daciques dans lesquels on a découvert aussi d'autres importations romaines, et des provinces de Noricum et Pannonia.

Type 26: fibules "à masque"

En Dace on a découvert un seul exemplaire de ce type, dans l'habitat d'Ocnița (fig. 69/8). Il a été daté de la même manière que les pièces de l'Empire Romain.

Type 27: fibules "à queue de paon"

L'unique exemplaire découvert jusqu'à maintenant en Dace provient de Șimleu Silvaniei (fig. 69/7) et appartient à la variante 19d de la typologie de M. Feugère.

GR. IV: FIBULES DE TYPE ROMAIN À CHARNIÈRE

Type 28: fibules de type Alesia

Du point de vue typologique, les exemplaires de Dace ont été partagés en deux variantes:

- 28a - fibules ayant l'arc ajouré et les extrémités rectilignes (fig. 49/9-10);
- 28b - fibules ayant l'arc à extrémités non-rectilignes (fig. 49/7-8).

Les pièces de ce type ont pénétré en Dace durant le dernier tiers du Ier s. av. J.-C. Il est à signaler aussi qu'à Căpâlna une telle fibule a été découverte dans un complexe daté du début du IIe s. ap. J.-C. Il s'agit d'un exemplaire utilisé durant une plus longue période.

Type 29: fibules de type Aucissa

Les fibules de type Aucissa sont très répandues dans les provinces romaines. Les pièces de Dace constituent des importations et ont été datées pareillement à celles de l'Empire.

Type 30: fibules à petites ailles

Les fibules de ce type constituent, aussi, des importations du monde romain (fig. 71/6-9), n'étant pas nombreuses en Dace. Elles ont été datées généralement du deuxième et du troisième quart du Ier s. ap. J.-C.

GR. V: FIBULES PLATES ET EN FORME DE DISQUE

Ce groupe de fibules comprend de nombreuses pièces considérées dans des divers ouvrages de spécialité comme types ou variantes typologiques distinctes. Dans la typologie proposée dans le présent ouvrage, elles forment le type 31. Les exemplaires qui constituent les variantes de ce type ont été en totalité importés du monde romain et ils datent du Ier s. ap. J.-C., mais surtout de la deuxième moitié du siècle respectif.

GR. VI: AUTRES TYPES DE FIBULES

Type 32: fibules de type "omega"

Par leur forme, ces pièces ont une position marginale dans toutes les typologies élaborées jusqu'à maintenant. En Dace on connaît un seul exemplaire, provenant de l'habitat de Sprâncenata (fig. 73/12).

IV. CONCLUSIONS

IV.1. Observations concernant l'évolution des fibules dans la Dace préromaine

L'évolution morphologique et typologique des fibules dans la Dace préromaine se trouve en directe liaison avec les modifications ethno-culturelles et politiques qui se sont produites dans le Centre et le Sud-Ouest de l'Europe dans la deuxième époque du fer.

Du point de vue morphologique, le premier groupe de fibules est constitué par celles de schéma Latène C. Les pièces du début du Latène tardif ont leur origine dans les artefacts utilisés dans les siècles antérieurs, mais, comme remarquait H. Polenz, certains détails morphologiques les individualisent. La présence en Dace de tels produits s'inscrit dans la lignée d'une évolution historique normale. Il s'agit, premièrement, de la présence des celtes en Transylvanie durant le Latène précoce et moyen et, deuxièmement, des influences venues de l'espace celtique voisin (spécialement du monde scordisque).

La Transylvanie a été occupée par les celtes depuis la fin du IVe s. av. J.-C. et jusqu'à la première moitié du IIe s. av. J.-C. (Latène C1/C2). La civilisation Latène de cette zone, comme d'ailleurs de tout le bassin carpatique, s'est caractérisée par la coexistence des celtes avec les populations locales qu'ils ont rencontrées à leur arrivée. Ce fait peut être argumenté par la présence de la céramique locale dans une série de complexes funéraires, mais plus fréquemment dans les habitats. Cependant, l'ensemble entier de la mode vestimentaire et de la production des artefacts métalliques est spécifiquement celtique. Il y a d'autre part des cas où on peut reconnaître les liaisons avec les populations traces de la zone danubienne. Je mentionne dans ce sens une fibule de type thrace découverte dans une tombe de la nécropole celtique de Fântânele (dép. Bistrița-Năsăud) et une autre provenant de Vorumloc (dép. Sibiu), toutes les deux étant des importations sudiques dans le milieu celtique intra-carpatique. La fin de la civilisation celtique de Transylvanie, à la fin du Latène C1 ou au début de la sous-phase C2, a déterminé des changements substantiels dans le paysage ethnique de la zone. Les communautés daciques ont continué à utiliser une certaine période une série d'artefacts restés en usage de la période antérieure. Ce fait est suggéré par certaines pièces découvertes dans des contextes daciques postérieurs à l'horizon celtique. Parmi celles-ci on compte un bracelet à grandes sémioves, provenant de la cité de Craiva, un mors de l'habitat de Sighișoara-Wietenberg et une fibule en fer de grandes dimensions, appartenant à la série caractéristique de la fin du Latène C1, découverte dans l'habitat dacique de Slimnic. Le goût pour les parures, ayant son origine morphologique dans les artefacts à la mode des siècles antérieurs, s'est manifesté jusqu'à la moitié du Ier s. av. J.-C., en diminuant progressivement vers la fin du même siècle. Ce fait est démontré par une série de pièces découvertes dans la Dace intra-carpatique, mais surtout par les fibules à noeuds en argent.

La diffusion de certains types de fibules de schéma Latène C a pour cause les influences scordisques aussi, qui se sont manifestées dans l'espace dacique. Celles-ci sont à attribuer spécialement aux porteurs du groupe Padea-Panaghiurski Kolonii. Il s'agit des scordisques mineurs, moesi, tribali et daciques, qui dans la deuxième moitié du IIe s. av. J.-C. (mais probablement aussi précédemment) ont réalisé une série d'alliances militaires. L'expression archéologique des respectives

alliances est constituée par l'armement similaire découvert dans les complexes funéraires du groupe en discussion. Il s'agit d'épées longues de type celtique, de poignards courbes, de lances, de boucliers et, parfois, de chemises en mailles et de casques. A celles-ci on ajoute des pièces d'harnachement. En ce qui concerne l'extension géographique, les complexes de type Padea-Panaghiurski Kolonii ont été découverts dans le Nord et le Nord-Ouest de Bulgarie, sur le bord du Danube dans la zone des Portes de Fer, en Oltenie, dans l'Ouest et le Sud de la Muntenie et dans le Sud-Ouest de la Transylvanie. L'aire de diffusion des complexes mentionnés est illustrée par la diffusion des fibules de type 2b, 2d, des fibules lancéolées (type 3) et de celles de type Orlea-Maglavit (type 4). Ces dernières ont eu aussi une évolution locale prolongée, en conduisant à l'apparition des fibules à bouclier rhombique (type 11) et de celles à bouclier anthropomorphe (type 12b).

Concernant les fibules de schéma Latène C on doit encore préciser le fait que dans certains cas de tels exemplaires ont pénétré dans l'espace dacique du milieu bastarnique de l'Est des Carpates (fibules de type 2c) ou de l'aire celtique avoisinée (fibules de type 2a).

Les fibules de schéma Latène D ont fait leur apparition vers le début du Ier s. av. J.-C. (fibules avec le porte-agrafe en forme de cadre - type 6) et ont évoluées ensuite jusqu'à la conquête de la Dace par les Romains. Certains types ont été spécifiques à des zones plus vastes, pouvant être considérés comme ayant une diffusion "européenne". Une grande partie de ces pièces a été produite en Dace, dans quelques cas étant aussi identifiés les ateliers dans lesquels on les a confectionnées. En même temps, une série de fibules ont eu leur origine dans des prototypes centre-européens, mais elles ont ensuite évolué de la manière locale. Je rappelle dans ce sens que les fibules filiformes de schéma Latène D à corde extérieure (type 7) sont à la base de l'apparition des fibules Latène D à corde intérieure (type 8) et de celles à ressort grand bilatéral et à corde enroulée sur l'arc (type 10). Ainsi, les fibules à ressort protégé (type 14) ont constitué les prototypes des fibules-cuillère (type 16); les fibules à ornements zoomorphes (type 21) ont conduit à l'apparition des exemplaires similaires appartenant à la dernière variante des fibules-cuillères.

L'extension de la domination romaine dans le bassin du Bas Danube a déterminé des changements dans la mode des communautés locales, reflétés dans l'agrandissement du nombre des artefacts ayant pour origine l'Empire. Les premières fibules de type romain (fibules de type "Alesia", fibules unguiformes, fibules de type Jezerine) sont dispersées, généralement, au Sud des Carpates, dans des régions "orientées" vers la ligne du Danube (fig.48). Pour ce motif, il n'est pas impossible que leur pénétration soit synchrone ou immédiatement postérieure aux campagnes militaires romaines dans la zone du Danube. En l'an 29 av. J.-C. se produit l'incursion de Bastarnes et de Gètes au Sud du fleuve, repoussée par M. Licinius Crassus. En l'an 27 av. J.-C. a eu lieu une

nouvelle campagne, quand Roles a demandé l'aide aux Romains (Cassius Dio, LI, LII). Tenant compte du fait que les fibules mentionnées ont été véhiculées spécialement par les militaires romains, il est possible que les respectives pièces aient pénétré en Dace en commençant à ce moment. Bien sûr, on ne peut pas exclure l'hypothèse de la présence de telles pièces comme résultat des échanges commerciaux. Mais la diffusion des produits romains en bronze dans la période républicaine tardive et dans l'époque d'Augustus, illustre le fait qu'elles sont dispersées dans toute la Dace, ce qui indique aussi l'orientation du commerce romain dans la région. La diffusion des premières fibules romaines, et surtout dans la zone Sud-Carpatique, est une plaidoirie plutôt en faveur de la première hypothèse mentionnée.

Les fibules romaines pénètrent massivement en Dace durant le Ier s. ap. J.-C. Dans cette période, en dehors de la grande variété de types, qui compte cependant une petite quantité d'artéfacts et qui ont été importés plus ou moins accidentellement, on peut observer aussi la production locale de certains types de fibules romaines. La situation la plus significative se rencontre dans le cas des fibules de type fortement profilé. Elles ont pénétré dans la mode des habitants de Dace, une partie a été réalisée sur place, et ont conduit à l'apparition des exemplaires spécifiques pour cette zone. Aussi, les fibules romaines ont éliminé de la mode une bonne partie des pièces traditionnelles de type Latène, mais sans les éliminer totalement. En données absolues, la pénétration plus consistante des types de fibules romaines n'a pas pu avoir lieu avant la constitution de la province de Moesie, probablement au début du règne de Tiberius.

Du point de vue chronologique, les fibules de la Dace préromaine marquent trois étapes d'évolution distinctes. Elles correspondent à des sous-phases du Latène tardif et à la période impériale romaine précoce.

La première étape d'évolution, qui comprend la fin du IIe s. av. J.-C. et les premiers deux tiers du Ier s. av. J.-C. , se caractérise par l'emploi des fibules de schéma Latène C et par l'apparition des premiers types spécifiques du Latène tardif (fibules à porte-agrafe en forme de cadre; fibules de type Latène tardif à corde extérieure; fibules à bouclier rhombique; fibules-phalères etc.). Cette étape est synchronique à la sous-phase Latène D1.

La deuxième étape, qui comprend le dernier tiers du Ier s. av. J.-C. et le commencement du Ier s. ap. J.-C. est caractérisée par l'utilisation des types de fibules parues dans la période précédente, par la constitution de nouveaux types de fibules de schéma Latène tardif (fibules à corde intérieure; fibules filiformes à ressort bilatéral court et à corde intérieure; fibules-cuillère etc.), ainsi que par la pénétration des premières fibules romaines. Cette étape correspond au Latène D2.

La troisième étape, comprenant la plus grande partie du Ier s. ap. J.-C. et le début du IIe s., est définie par la réduction de la variété des fibules de type Latène et par leur remplacement par des fibules de type romain. Ces dernières, repré-

sentées numériquement surtout par des fibules fortement profilées, pénètrent massivement, probablement après la constitution de la province de Moesie. Cette étape correspond à la période impériale précoce (sous-phase B1 et une partie de la sous-phase B2).

Les étapes saisies après l'analyse des fibules de la Dace préromaine correspondent, généralement, aux faits illustrés par l'étude des autres pièces dans les ateliers locaux, ou ont été importées d'autres espaces.

IV. 2. Les fibules dans les ensembles de vêtements

Le mode d'emploi des fibules dans l'ensemble des garnitures d'ornements et de vêtements a connu une évolution dans le temps, selon les changements survenus dans la mode. Par différence avec d'autres espaces, ces aspects sont plus difficilement à saisir dans la Dace préromaine. L'absence des nécropoles à tombes d'inhumation et la stylisation spécifique des représentations figuratives constituent des obstacles sérieux dans la tentative de reconstitution du port des fibules chez les Daces. Dans ces conditions, on doit interpréter les inventaires des trésors de parures en argent, de certains complexes funéraires d'incinération et des trous rituels. Les analogies avec les situations d'autres zones permet aussi de surprendre des aspects révélatifs. En fin, je vais faire référence aussi à des représentations figuratives qui ont été interprétées par certains savants comme illustrant des modalités d'utilisation des fibules.

On a déjà attiré l'attention sur le fait que les trésors daciques constituent chacun un set de parures appartenant à une seule personne et que seulement dans des cas plus rares on peut parler d'ensembles appartenant à plusieurs individus. F. Medeleț notait le fait que l'inventaire du trésor de Sărăcsău indique l'enterrement en commun des pièces appartenant à deux costumes (un d'adulte et un d'enfant). Ce fait est démontré par les deux colliers identiques en fer-blanc ayant des diamètres différents, par les 5 fibules grandes et les 4 de plus petites dimensions. En ce qui concerne l'assurance offerte par l'interprétation des ensembles trouvés dans les trésors, celle-ci est plus réduite, dans de nombreux cas persistant des incertitudes en ce qui concerne la récupération intégrale de respectifs dépôts. Mais, même dans ces conditions, opérer avec une bonne partie des trésors nous fournit une série d'observations significatives.

Dans le Tableau no.1 est illustrée l'association des fibules d'une série de trésors en argent. On a noté avec le chiffre 1 les fibules qui constituent des pièces uniques comme type d'ornementation et de dimensions, et avec le chiffre 2 les fibules qui forment des paires, étant identiques. Par exemple, les fibules à noeuds (les plus précoces fibules dans le cadre des trésors) sont les plus nombreuses et présentent des associations spécifiques (type 2). Dans deux cas (Cehei et Clipsești) on a respectivement documenté seulement un exemplaire. Si à Clipsești

nous n'avons pas la certitude d'avoir récupéré l'inventaire entièrement, le trésor de Cehei illustre que la respective garniture ne contenait sûrement qu'une seule pièce. Dans trois cas (Agârbiciu, Oradea II et Drăgești) on a respectivement découvert deux fibules, qui ne constituent pas des paires dans le vrai sens du mot, tandis que celle de Drăgești semble illustrer la possibilité d'usage, dans des ensembles d'habillement, de fibules par deux, ayant les noeuds d'aspect différent. Elles pouvaient être attachées une sur chaque épaule.

Le trésor de Tilișca, trouvé par le moyen de fouilles systématiques, comprenait deux fibules paires et une autre, du même type, ayant une autre dimension et un autre aspect. Les fibules-paires étaient disposées sur les épaules, et la troisième probablement sur la poitrine. La même situation est signalée aussi dans le cas des trésors de Cojocna et Oradea III. Aussi, à Sărmășag et Bistrița on a utilisé des paires de fibules à noeuds, tandis que la troisième fibule était représentée par une pièce de type Latène D (type 7).

Le trésor de Sărăcsău contenait - comme nous l'avons déjà mentionné - les fibules d'un costume pour adulte (noté dans le tableau comme Sărăcsău a) et celles d'un costume d'enfant (noté Sărăcsău b). La première garniture consistait en deux paires de fibules à noeuds (un exemplaire de chaque paire par épaule) et encore une fibule de plus petites dimensions (porté probablement sur la poitrine). La deuxième garniture était constituée d'une paire de fibules à noeuds (portées sur les épaules), d'une fibule à noeuds de dimensions plus grandes et d'une fibule à bouclier rhombique (type 11). Ces dernières étaient fixées probablement sur la poitrine, l'une sous l'autre. Dans le trésor de Cehețel on a découvert trois paires de fibules. Deux de celles-ci étaient constituées par des fibules à noeuds et la troisième était représentée par des fibules de type Latène D ayant des ornements zoomorphiques. Les pièces en discussion ont probablement été portées par trois sur chaque épaule. Enfin, je mentionne la paire de fibules du trésor de Lupu. Les respectifs exemplaires étaient portés sur les épaules.

Les fibules de type Latène D (type 7) ont été utilisées, généralement, ensemble avec d'autres types de fibules. Dans les situations dans lesquelles elles n'ont pas été associées avec d'autres pièces, elles ont été utilisées d'une manière semblable aux fibules à noeuds. Ainsi, dans le trésor de Ghelița se trouvait une paire de fibules du type mentionné, ensemble avec un exemplaire de plus petites dimensions. Dans les trésors de Sâncrăieni et Coldău, on a respectivement découvert qu'un seul exemplaire, mais dans le cas du dernier dépôt mentionné, on a pas la certitude que l'entier inventaire ait été récupéré.

Le trésor de Sălișteea contennait une paire de fibules de type Latène D qui était associée à une paire de fibules à bouclier rhombique et à un autre exemplaire à bouclier rhombique, mais d'autres dimensions. Les fibules paires ont été portées sur les épaules, tandis que la cinquième fibule a été fixée sur la poitrine. La même

disposition des fibules est suggérée aussi par l'inventaire du trésor de Şaeş. Dans ce cas il s'agit seulement de fibules à bouclier rhombique. Elles diffèrent par leurs ornements. Des fibules à bouclier rhombique, on en a découvert encore à Cadea (une paire de fibules et un exemplaire du même type), à Cerbăl (une paire), à Izvoru Frumos et à Rociu (respectivement un exemplaire). Dans le trésor de Vedea, la paire de fibules à bouclier rhombique a été associée à une paire de fibules-cuillères. Elles étaient probablement portées sur les épaules.

En ce qui concerne les fibules-cuillères (type 16), elles constituaient d'habitude des paires (trésors de Şeica Mică, Peteni, Hetiur). À Snereuş il est documenté seulement un exemplaire, mais il n'est pas sûr que le trésor soit complet. Toujours comme paires étaient utilisées les fibules-phalères (type 12a) et celles à bouclier anthropomorphe (type 12b).

Du point de vue chronologique, on peut observer le fait que durant le Ier s. av. J.-C. on a surtout utilisé des fibules attachées sur le même costume; vers la fin du siècle respectif et dans la première moitié du Ier s. ap. J.-C. il semble que la mode des paires de fibules-cuillères se généralise. La présence de plusieurs fibules dans le cadre d'un même costume est spécifique à l'espace celtique aussi, comme on l'a constaté dans certains tombeaux d'inhumation datés du Latène précoce et moyen dans le bassin du Danube (fig. 76). Cette mode s'est perpétuée plus tard dans les provinces romaines Noricum et Pannonia (provinces ayant une forte composante ethnique celte), comme le démontre une série entière de reliefs funéraires (fig. 77). Ces mêmes représentations documentent le fait que sur les paires de fibules étaient quelque fois attachées des cordonnets en matériel textile ou des chaînes métalliques, la troisième fibule étant attachée sur les vêtements. Celle-ci pouvait être attachée quelque fois sur des ceintures en cuir. La possibilité mentionnée est suggérée aussi par le fait que dans la nécropole de Remetea Mare (dép. Timiş) on a découvert un tombeau d'incinération en urne, dans lequel se trouvait une paire de fibules de type Latène C1 et une troisième fibule du même type mais plus grande, la dernière étant attachée à une chaîne de ceinture en fer. La situation trouve des analogies dans le tombeau no. 13 de la nécropole celtique de Magyarszerdahely (Hongrie), daté de la même période.

Dans le monde celto-allemand on a découvert des paires de fibules sur lesquelles étaient attachées des chaînes qui étaient suspendues sur la poitrine. L'utilisation de telles pièces est attestée sur une longue période. Je mentionne dans ce sens une paire de fibules datées du IVe s. av. J.-C. découvertes à Pişcolţ et celles de type Latène tardif provenant de Lauterach, de Manching, de Le Catillon, de Great Chesterford, de Badow etc. Dans l'espace dacique ce genre de fibules à chaînes a été découvert à Poiana (dép. Galatzi - fig. 34/11) et à Kladovo (Serbie - fig. 43/1). La fibule de Poiana est de type Latène tardif à corde intérieure (type 8). Sur la corde on a attaché une chaîne simple à bouclier rhombique ayant la longueur

de 17,5 cm (la fibule comprise). La fibule qui constituait la paire n'est plus conservée. À Kladovo on a découvert une fibule à bouclier rhombique en argent ayant un arc sur lequel on a fixé une chaîne à maillons en fil de fer torsionné, toujours en argent (chaîne de type 4a). Dans ce cas aussi, la paire de la fibule n'existe plus. La parure a été utilisée une longue période, dans le IIe et IIIe siècles ap. J.-C. ; sur l'extrémité libre de la chaîne (probablement la fibule paire était déjà perdue) était attachée une statue pendentif représentant Harpokrates. En fin, la chaîne en maillons tressés à terminaisons zoomorphes provenant du trésor de Vedeia, en raison de ses modestes dimensions, a pu être utilisée attachée à une paire de fibules. Des chaînes du même type étaient attachées à des fibules de Le Catillon (Île Jersey) et de Great Chesterford (Essex, Grande Bretagne) que nous avons mentionnées antérieurement.

Un autre problème qu'on a discuté dans la littérature de spécialité se réfère à l'identification de ceux qui ont porté les garnitures de parures présentes dans les trésors. F. Medeleț remarquait le fait que "certaines pièces dans le cadre des trésors de parures, par leurs dimensions, excluent à grande probabilité l'hypothèse qu'elles aient été portées par un homme". Les arguments consistent en une série de parures comme sont les bracelets, les boucles d'oreille, les anneaux en spirale etc. On peut constater le fait que les trésors qui peuvent probablement être attribuées à des complets de vêtements féminins (Tilișca, Oradea III, Sărăcsău, Bistrița, Sălișteia, Șaeș, Cerbăl, Vedeia, Șeica Mică, Peteni, Hetiur etc.) contiennent, généralement, plusieurs fibules. On ne peut pas exclure l'idée que les trésors dans lesquelles on a respectivement découvert qu'une fibule (celles de Cehei et de Sâncrăieni ont été - à grande probabilité - récupérées intégralement) constituent des garnitures qui ont appartenu à des hommes. Cette hypothèse pourrait être soutenue par l'observation que dans une série de tombeaux de l'aire du groupe Padea - Panaghiurski Kolonii découvertes dans le Nord-Ouest de la Bulgarie (Târnovo), en Oltenie et dans l'Ouest de la Muntenie (Corlate, Corcova, Cepari) ainsi que dans certaines tombeaux tumulaires de l'espace dacique (Popești, Cugir) - tous ces tombeaux appartenant à des guerriers - on a respectivement découvert qu'une fibule.

Dans de nombreux habitats daciques on a dévoilé des tombes rituelles contenant des squelettes humains appartenant à des enfants. Sur certains défunts on a découvert aussi des fibules. Ainsi, à Brad, dans deux des cas, on a trouvé une fibule fortement profilée - la variante orientale (type 20), et à Grădișteia (dép. Brăila - fig. 49/5) une fibule de type Jezerine. Dans une tombe de Cândești, on a découvert, à côté d'une riche garniture de parures, consistant en des colliers et des pendentifs en barre profilée, trois fibules appartenant à la variante orientale des fibules fortement profilées (fig. 62/6-8). Deux de ces fibules avaient des dimensions semblables, la troisième étant plus petite. Toutes ces informations sont pour le moment sommaires et ne permettent pas de formuler des conclusions générales

concernant le port des fibules. Elles doivent être interprétées différemment pour chaque cas.

Comme je l'ai affirmé au début de ce sous-chapitre, les représentations figuratives spécifiques de l'art daco-gète sont très schématiques et ne reproduisent pas les détails des vêtements d'une manière suffisamment claire pour reconstituer avec exactitude une série d'éléments. Récemment, D. Spănu, en analysant les phalères du trésor de Lupu, remarquait que les personnages féminins figurés sur les respectives pièces ont représentés, dans la zone des épaules, quatre proéminences hémisphériques et une en triangle (fig. 74-75). En raison de leur position sur le corps et du fait que les proéminences sont groupées, elles ont été interprétées comme étant des représentations de fibules à noeuds. L'hypothèse est bien tentante, mais elle ne peut pas être acceptée sans réserves, tenant compte du schématisme de la représentation. Un argument supplémentaire pour cette idée pourrait être le fait que sur les reliefs funéraires romains de Noricum et Pannonia (fig. 77), une série de représentations féminines ont figurées sur les épaules des paires de fibules disposées d'une manière semblable à celle des phalères de Lupu, les pieds des fibules étant disposés par-dessus les épaules.

I. Glodariu et V. Moga ont interprété les mêmes représentations du trésor de Lupu comme étant des phalères, bien que les pièces en soi aient été considérées comme des plaques fixées à un support exposé dans un sanctuaire. La possibilité que les objets en discussion soient utilisés comme phalères, attachées sur des "harnais" en cuir fixés par-dessus les vêtements, est suggérée par leur forme et leurs dimensions.

Les pièces ayant la représentation d'un aigle (n° e et f) forment la première paire de phalères, les deux oiseaux étant affrontées. Les deux paires de phalères suivantes sont constituées d'une plaque y ayant figuré un chevalier (g) et une autre ayant une représentation féminine (i), respectivement une pièce avec la représentation du chevalier (h) et une autre avec celle féminine (j). Ce groupement des phalères est suggéré par les dimensions de chaque pièce et par le fait que les héros chevaliers sont représentés en galopant vers la gauche et non affrontés, comme c'est le cas de la première paire. Tenant compte de toutes ces observations, on peut supposer que les paires de phalères étaient portées sur les épaules et sur la poitrine, étant disposées de haut en bas comme suit (fig. 74): la paire de phalères avec la représentation des aigles (nos. e et f); la paire de phalères avec la représentation du chevalier et d'un personnage féminin (h et j), ayant des dimensions plus grandes que les précédentes; la phalère avec la représentation féminine aillée (k) était probablement fixée sur la poitrine entre les deux rangées formées par les paires de phalères. L'utilisation des phalères dans des ensembles vestimentaires est confirmée par les fibules-phalères et par celles à bouclier anthropomorphe, qui étaient portées sûrement sur les vêtements. Aussi, les phalères du trésor de Jakimovo ont

été découvertes ensemble avec des pots en bronze (utilisés probablement à l'occasion des cérémonies, comme les pots du trésor de Lupu) et des pièces de parure.

Certains chercheurs ont supposé qu'une série de fibules ont été transmises jusque dans la période romaine. Dans ce sens, on a mentionné le fait que sur les monuments funéraires romains en pierre de Cristești (dép. Mureș) et Apoldu de Jos (dép. Sibiu) y étaient figurées des fibules à noeuds, respectivement des fibules-cuillère. Dans les deux cas il s'agit de tombeaux appartenant à des colonistes venus en Dace romaine de Noricum ou Pannonia. Autant les vêtements, que les fibules, sont spécifiques pour les respectives provinces et on ne peut pas parler de représentation de pièces daciques utilisées dans la période antérieure à la conquête romaine. Mais - comme le démontrent un certain nombre de pièces - quelques fibules sont restées en usage une plus longue période après que leur mode soit passée. Aussi, les fibules utilisées dans la période Ier s. av. J.-C. - Ier s. ap. J.-C dans d'autres espaces, sont arrivées en Dace seulement à l'époque de la province, apportées par les soldats ou les colonistes romains, comme c'est le cas des fibules en émail de schéma Latène C (type 5) découvertes dans des contextes romains.

Un dernier problème que je vais aborder concerne le métal utilisé pour la production des fibules. Généralement, on peut observer que les fibules à noeuds, celles de type Latène tardif à corde extérieure (les variantes 7a1 et 7b), ainsi que les fibules à bouclier rhombique, présentes spécialement dans des trésors, ont été réalisées en argent. Le nombre des répliques en bronze ou en fer est très petit et elles se trouvent spécialement en dehors des principales aires de diffusion des pièces mentionnées. À la fin du Ier s. ap. J.-C. et durant Ier s. ap. J.-C., le pourcentage des fibules en argent diminue en faveur des fibules exécutées en bronze et en fer. Ainsi, les fibules-cuillères découvertes dans des trésors ou des habitats, ou les fibules fortement profilées réalisées du même métal, sont décidément moins nombreuses que celles en bronze. Cette évolution a été remarquée aussi dans le cas d'autres pièces de parure, étant interprétée comme un processus de "démocratisation" de la mode, qui est survenu durant le Ier s. ap. J.-C. On peut ajouter aussi le fait que dans la première moitié du Ier s. ap. J.-C. les costumes élaborés, ornés de garnitures de parures en argent, disparaissent; une expression de ce phénomène est l'absence presque totale des trésors daciques dans la deuxième moitié du Ier s. ap. J.-C. Malgré tout cela, dans une série d'habitats daciques, dont la prospérité économique dans le Ier s. ap. J.-C a été évidente (Poiana, Răcățău, Brad, Craiva, Căpâlna, Sighișoara-Wietenberg etc.) ont été découvertes des fibules en argent de différents types, qui démontrent la continuation de l'utilisation des pièces en métal précieux.

IV. 3. Fibules dans des contextes rituels et magiques

Concernant les parures des trésors en argent daciques, on a affirmé qu'elles étaient utilisées sur les vêtements rituels portés par les prêtres et les prêtresses daciques durant les cérémonies religieuses. Dans ce sens, F. Medeleț soulignait que les garnitures de parures, à cause de leur grand poids, ne pouvaient être portées avec un costume civil, car incommodes. Le caractère sacré de la majorité des dépôts est suggéré aussi par leur enterrement dans des lieux isolés (à l'exception de ceux découverts dans des ateliers ou appartenant à des maîtres orfèvres), en dehors des habitats, probablement dans des clairières sacrées ou des lieux consacrés. À tout cela on peut ajouter une série d'observations visant l'ornementation de certaines pièces, ayant des possibles valences magiques.

Le trésor de Lupu a offert des nouveaux arguments en faveur de l'hypothèse de l'existence de costumes rituels dans l'espace dacique. À la différence d'autres trésors, celui de Lupu a été enterré en grande profondeur (1,80 m), ce qui n'était pas seulement une simple précaution. En ce qui concerne l'inventaire, les phalères à représentations figurées ne permettent aucun doute concernant leur caractère sacré. Les fibules-phalères du trésor de Bucarest-Herăstrău, ainsi que celles à bouclier anthropomorphe des trésors de Coada Malului, de Bălănești et d'une localité inconnue de Transylvanie ont aussi fait partie des costumes rituels.

Au moins une partie des fibules des trésors daciques ont constitué les éléments de costumes rituels et ont eu, probablement, comme les autres pièces qui composaient les garnitures, une signification spéciale. Ce n'est pas par hasard que les fibules à noeuds et celles de type Latène D à corde extérieure (type 7a1) sont, généralement, absentes des habitats daciques. La situation s'est modifiée d'une manière substantielle - comme je l'ai déjà affirmé - seulement vers la fin du Ier s. av. J.-C.

Les costumes rituels utilisés par les prêtres ou les prêtresses sont aussi spécifiques d'autres populations indo-européennes. W. Krämer notait récemment que les vestales de la Rome antique portaient durant les sacrifices un voile blanc dont le nom (suffibulum) est dû aux fibules avec lesquelles elles étaient attachées sur les épaules et qui, dans les vêtements féminins, n'a pas joué un rôle important. Aussi, à l'occasion des fouilles de 1930 dans la zone du temple de Vesta dans le Forum romain, on a découvert une fontaine qui dans la période républicaine tardive était remplie d'eau provenant de l'espace sacré du temple. Dans la fontaine on a trouvé aussi 13 fibules en bronze, de petites dimensions, de schéma Latène C. Elles ont appartenu probablement aux costumes des vestales.

Dans certains cas, les fibules ou les costumes dont elles faisaient partie ont constitué l'objet de prêts votifs. En analysant, dans une perspective ethnologique, le phénomène des cadeaux, M. Mauss remarquait le fait que "l'un des premiers groupes d'êtres avec lesquels les gens ont dû contracter et qui, par définition,

étaient là pour contracter avec eux, ont été les esprits des morts et des dieux". Le cadeau offert aux dieux impliquait la destruction rituelle de la donation (potlatch): "la destruction dans le cadre de certains sacrifices a le but précis d'être la donation qui, nécessairement, sera retournée" par les dieux.

Une série de découvertes dans l'espace dacique peut être interprétée dans le sens formulé par l'ethnologue français. Ainsi, on a remarqué le fait que certains trésors daciques contiennent des pièces qui semblent être détruites exprès, avant d'être enterrées. L'exemple le plus éloquent est le trésor de Tilișca. Il a été découvert en dehors de l'habitat, dans une fosse qui contenait des cendres, du charbon et des os calcinés. À proximité se trouvait une plate-forme brûlée, considérée comme *ustrinum*. Pour ces motifs on a affirmé qu'il s'agit d'un tombeau d'incinération. L'absence d'une analyse anthropologique sur les restes ostéologiques, ainsi que l'aspect insolite des complexes de Tilișca dans l'ensemble du phénomène funéraire dacique du Ier s. av. J.-C. - Ier s. ap. J.-C., a déterminé certains chercheurs à douter du caractère funéraire des découvertes. Aux objections formulées jusqu'à maintenant, on ajoute le fait que l'emplacement où se trouvaient les complexes de Tilișca a été délimité sur deux cotés (sinon même entièrement) par des vagues de terre, ce qui suggère qu'il s'agit d'une enceinte sacrée, les fosses de l'intérieur ayant un caractère rituel. Les pièces qui composent le trésor ont été détruites intentionnellement avec un ciseau et ont été passées au feu avant leur déposition dans la fosse. Ce fait indique la destruction rituelle d'un costume entier, duquel se sont conservées seulement les pièces métalliques qui formaient la garniture de parures (y compris trois fibules).

À Conțești (dép. Argeș), sur le bord du lac de Bârcă, on a découvert un lieu de culte qui constitue un fait unique dans l'environnement daco-gète (fig. 78). Il s'agit d'une plate-forme de cendres, de forme ovale (diamètres de 13,5 x 8,5 m), d'où on a récupéré de nombreux fragments d'os incinérés, céramiques, de pièces en fer (45 têtes de flèches, 12 couteaux, 5 éperons, 1 fragment de mors, des clous, 5 *fibules fragmentaires et des morceaux provenant d'autres quatre exemplaires*), en bronze et en verre, ainsi qu'une drachme dyrrhachienne en argent. L'analyse des os incinérés a révélé le fait qu'on avait sacrifié des ovins, des caprins, des porcs, des bovins, des chevaux, des chèvres sauvages, ainsi que deux autres espèces non-identifiées. Aussi, l'offrande de viande consistait surtout en des membres provenant des animaux sacrifiés.

Les auteurs de la découverte ont supposé qu'il s'agit d'une offrande collective à l'honneur d'une divinité. L'incinération des animaux présente des analogies dans une série de complexes funéraires de la fin du Hallsatt et du début du deuxième âge du fer, ainsi que dans des fosses rituelles du Ier s. av. J.-C. - Ier s. ap. J.-C., comme le notait Hésiode (*Théogonie*, 556). Ainsi, quand les humains et les dieux ont décidé de se séparer, Prométhée a sacrifié un boeuf et l'a partagé en deux. Pour

protéger les humains et en même temps pour tromper Zeus, Prométhée a couvert les os avec de la graisse, en enveloppant la viande et les entrailles dans le ventre de l'animal. Zeus a choisi les os, étant trompé par la graisse, et a laissé aux humains la viande. Dorénavant, dit Hésiode, les humains brûlent les os sur les autels des dieux. Celle-ci n'est qu'une hypostase des sacrifices pratiqués par les populations indo-européennes.

La cérémonie accomplie à Conțești a consisté aussi en la déposition des pièces d'harnachement et d'armement, des parures et des fibules (peut-être même des costumes entiers). Toutes ces offrandes ont été offertes à une divinité des eaux ou à un "taillis sacré", comme le suggère le lieu de découverte (sur le bord d'un lac, probablement dans une forêt - fig. 78/1).

Les fibules ont constitué l'objet de dépôts votifs aussi parmi d'autres populations européennes. En Grèce on connaît de nombreux exemples antérieures à l'époque de Périclès. Aussi, en Olympie on a découvert plus de 1350 fibules, la majorité étant consacrées à des divinités féminines. Les offrandes ont consisté probablement en costumes entiers, qui comprenaient aussi les garnitures de fibules.

L'aire celtique offre, à son tour, de nombreux exemples d'offrandes consistant en des fibules consacrées à des divinités. Le plus connu est le "dépôt" découvert en 1882 à Duchcov en Bohémie et daté du Latène précoce. Il est représenté par plus de 850 fibules, 650 bracelets et 100 anneaux et divers objets. Tout l'inventaire se trouvait dans un récipient en bronze (utilisé probablement à des fins rituelles) qui a été déposé dans une source d'eau thermale. Le caractère rituel du complexe respectif est évident.

Certains de ces lieux de culte du monde celtique ont été utilisés pour une longue période. Ainsi, près d'Egesheim (Allemagne), dans le point Heidentor, on a découvert des fibules datées du Hallstatt D jusqu'au Latène C, et à Pymont, toujours dans une source thermale, il y avait 250 fibules encadrées entre le Latène D et le IIIe s. ap. J.-C. Je rappelle aussi les fibules de Mechel, dans le Tyrol, déposées dans un lieu de culte consacré à une divinité féminine et qui a été utilisé en commençant au Hallstatt tardif jusque dans l'époque romaine. En fin, à Pillerhöhe, toujours dans le Tyrol, ont été identifiés récemment des dépôts rituels (consistant spécialement en des objets à porter, inclusivement des fibules) utilisés de l'époque de bronze et jusqu'après la conquête romaine.

Les dépôts votifs en fibules sont documentés aussi dans l'époque romaine, surtout dans les provinces celto-germaniques, en reflétant la perpétuation de certaines pratiques rituelles indigènes. L'un de ces complexes significatifs est le temple gallo-romain de Martigny (Suisse), où ont été découvertes 97 fibules, la majorité étant datées du Ier et du IIe s. ap. J.-C. Les fibules du sanctuaire ont été interprétées comme un moyen "d'attachement" à la divinité à l'aide des objets servant pour cela.

Les fibules ont eu des pouvoirs magiques aussi, en symbolisant la malédiction, le pouvoir de relier, d'assurer et d'enfermement et il est bien probable qu'elles aient été utilisées dans des pratiques d'ensorcellement. W. Krämer, en analysant les représentations de fibules sur les pots en céramique de l'époque Latène (fig. 79), remarquait le fait que celles-ci ont été rayées seulement sur des fragments en céramique et non sur des pots entiers. Dans tous les cas, les fibules ont été figurées avec l'aiguille ouverte, fait qui doit avoir une signification précise. Dans l'espace nord-balcanique on a documenté une série de représentations de fibules de type thracique. Sur l'urne funéraire d'un tumulus de Boljarovo (Bulgarie), ornée par des motifs zoomorphes, sont illustrées deux fibules de type thrace, disposées sur l'un des animaux (fig. 79/2). La relation entre les desseins et la nature du complexe suggère le caractère magique des représentations. Ainsi, les fibules de type thracique imprimées dans la pâte molle de certains pots, avant d'être calcinés, provenant de Zimnicea (fig. 79/1) et Seuthopolis, ont probablement, en dehors de la signification magique, le rôle d'emblèmes. De la même manière ont été interprétées les représentations de fibules sur certaines monnays celtiques. Les fibules ont été figurées à l'endroit où, dans d'autres émissions monétaires, sont représentées des symboles sacrés, attribués à des dieux, ou des symboles de guerriers.

Je rappelle la fibule en argent à bouclier rhombique de Kladovo, qui a été équipée avec une chaîne réalisée du même matériel. Une fois, dans le IIe - le IIIe siècles ap. J.-C., la respective pièce a été "sacralisée", sur la chaîne étant attachée une statuette-pendentif représentant Harpokrates. Il n'est pas exclu que l'utilisation prolongée de la pièce ait pour cause les attributs magiques avec lesquelles elle était investie, probablement même dès l'époque précédente.

Les valences magiques et rituelles de certaines fibules sont suggérées aussi par leur ornements. Les fibules ayant des ornements zoomorphiques sur l'arc (type 21) sont apparues dans la zone est-alpine, dans la première moitié du Ier s. ap. J.-C., en constituant l'expression d'une "renaissance" spirituelle celto-illyrique. Les motifs respectifs - figurant probablement des têtes de loups - ont été pris sur des artefacts daciques (fibules-cuillère de type 16d). Ce transfert n'était pas un hasard, tenant compte de la symbolistique et de la signification du loup dans l'art et la spiritualité dacique dans le Ier s. av. J.-C. - Ier s. ap. J.-C. D'ailleurs, certaines fibules de type Latène tardif (type 7b) présentent des ornements similaires, mais beaucoup plus stylisés, déjà dès le Ier s. av. J.-C.

Les représentations d'oiseaux (probablement de pigeons) sur les fibules-cuillères de Poiana (dép. Galatzi) trouvent une analogie stylistique sur la phalère à divinité féminine de Galice. Dans ce cas, il est bien évident que les oiseaux respectifs sont des attributs de la divinité et, pour cause, les motifs ornitomorphes sur les fibules n'ont pas constitué de simples ornements. Enfin, je rappelle la fibule-cuillère de Mănăstioara-Fitionești (dép. Vrancea), ayant sur l'arc un ornement solaire avec la représentation d'une lyre. Les motifs respectifs ont probablement des significations rituelles ou magiques.

En ce qui concerne les fibules à ornements anthropomorphes, celles-ci constituent les images de certaines divinités et ont été utilisées, comme nous l'avons déjà affirmé, dans le cadre des costumes rituels. Sur la signification des respectives représentations on a eu de nombreuses discussions. Les fibules à bouclier anthropomorphe de Coadă Malului et d'une localité inconnue de Transylvanie présentent derrière les personnages un ornement "végétal". Le registre pour la réalisation du respectif ornement est présent aussi sur les exemplaires de Bălănești, mais dans ce cas l'ornement n'était plus exécuté par le maître. Le motif "végétal" en discussion est semblable à celui trouvé sur les grandes spirales en argent, ayant les palmes matricées. F. Medeleț appréciait que celles-ci suggéraient l'éventualité que "le motif végétal ... soit une représentation stylisée de l'épice de Perséphone, qui, à coté des stylisations ophidiennes, indique les liaisons avec le monde souterrain". Cette hypothèse est tant tentante que les représentations féminines peuvent être identifiées à celles de la Grande Déesse adorée par les communautés d'agriculteurs, en symbolisant la renaissance de la nature et de la fertilité de la terre.

D'autre part, il ne serait pas exclu que les ornements respectifs constituent la figuration très stylisée d'ailes, comme c'est le cas des divinités d'une phalère de Lupu, d'une autre de Jakomovo et sur le kantharos de Răcățau. Dans ce cas on aurait affaire à une déesse aillée, ayant son origine dans les représentations de type Grande Déesse dans l'hypostase de maîtresse des animaux.

Du point de vue stylistique, les représentations sur les phalères en argent sont spécifiques pour l'espace daco-gète. Les thèmes iconographiques sont aussi présents dans l'aire nord-balcanique, pour une longue période. Quand même, je ne peux pas ignorer le fait que certaines hypostases et certains détails stylistiques sont spécifiques à une aire plus étendue, est-méditerranéenne et pontique. Ainsi, la déesse aillée est présente dans l'espace mentionné déjà dans l'époque mycénienne, étant ensuite fréquente dans les mondes hellénistique, thracique ou nord-pontique. Aussi, le personnage féminin de la phalère de Galice est semblable à des représentations de Demeter sur certains monuments de la zone de la Mer Noire, où l'empreinte des artistes grecs a été particulièrement forte.

Les fibules ont constitué premièrement des pièces à caractère utilitaire, certains exemplaires s'élevant par leur exécution à un niveau artistique remarquable. Dans certains cas, les objets en discussion ont eu - comme on a pu l'observer - des valences rituelles et magiques. Elles s'ajoutent à d'autres aspects qui contournent l'ensemble de la spiritualité des communautés antiques.

*Traduit par Marinela Bojin
et Nicolae W. Oprîtescu*

LISTE DES ILLUSTRATIONS

Fig. 1 - Terminologie des fibules à ressort bilatéral (A) et de schéma Latène C (B).

Fig. 2 - Typologie et chronologie des ressorts de fibules.

Fig. 3 - Typologie et chronologie des porte-agrafes de fibules.

Fig. 4 - 1. L'atelier d'orfèvrerie de Tășad; 2-3. Lingots d'argent de l'atelier (d'après N. Chidioșan).

Fig. 5 - Fibules et ressorts de fibules en bronze en cours d'usinage de Craiva (d'après I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu).

Fig. 6 - 1-3, 5-8. Barres et lingots en bronze de Craiva; 4. Ciselet en bronze pour l'ornementation des pièces ornementales et vestimentaires (?).

Fig. 7 - 1-10. Fragments de fibules de l'atelier d'orfèvrerie de Pecica (d'après I. H. Crișan); 11-19. Fibules en cours d'usinage et modèles-étalons de Poiana - dép. Galați (d'après S. Teodor); 20. Fibule en cours d'usinage de Brad - dép. Bacău (d'après V. Ursachi); 21. Fibule en cours d'usinage de Malaya Kopanja (d'après V. Kotigoroško). 1, 3, 5, 10 - fer; 2, 4, 6-8, 11-21 - bronze; 9 - argent.

Fig. 8 - Fibules en cours d'usinage de: 1-6. Warburg-Daseburg (d'après K. Günther); 7. Berna (d'après J. P. Guillaumet); 8. Basel-Münsterhügel (idem); 9. Argentomagus (idem); 10. Mailhac (idem). Sans échelle.

Fig. 9 - 1. Matrice en argile de Bibracte (d'après J. P. Guillaumet); 2. Matrice-étalon en bronze de l'atelier de Szalacska (idem). Sans échelle.

Fig. 10 - Matrices en argile (1-4), modèles-étalons (5-7) et fibules en bronze en cours d'usinage (8-9) de : 1-2. Flavia Solva (d'après E. Hudeczek); 3-4, 6-7. Magdalensberg (d'après H. Drescher); 5, 8-9. Siscia (idem). Sans échelle.

Fig. 11 - Carte de diffusion des fibules à noeuds - type 1. 1 - argent; 2 - bronze et fer (liste 1).

Fig. 12 - Fibules de type 1a (1, 7), 1b (2-5, 9) et 1c (6, 8). 1-2. Sărăcsău (d'après O. Floca); 3-5. Zemplin (d'après V. Budynski-Krička, M. Lamiova-Schmiedlova); 6. Kvačani (d'après K. Pieta); 7. București (d'après M. Turcu); 8. Sighișoara-Wietenberg; 9. Cehei. 1-2, 8-9 - argent; 3-6 - fer; 7 - bronze.

Fig. 13 - Fibules de type 1c (1-3, 5) et 1d (4). 1-3. Tilișca (d'après N. Lupu); 4. Popești (d'après M. Turcu); 5. Mediaș (d'après L. Mărghitan). 1-3, 5 - argent; 4 - bronze. 1-3 - sans échelle.

Fig. 14 - Fibules de type 1c (1, 4) et 1d (2-3). 1. Banat - Musée Timișoara (d'après F. Medelet); 2-3. Sărăcsău (d'après O. Floca); 4. Întorsura (d'après D. Popescu). 1-4 - argent.

Fig. 15 - Fibules de type 1c (1-3) et 1d (2, 4-6). 1. Oradea II (d'après N. Fettich); 2. Dunafehérvár (d'après E. Iaroslavschi); 3. Clipicești (d'après I.

Mitrea); 4. Sighișoara-Wietenberg; 5-6. Sărmășag (d'après I. Glodariu). 1-6 - argent. 2-3 - sans échelle.

Fig. 16 - Fibules en argent de type 1c (1) et 1d (2) de Tășad (d'après N. Chidioșan).

Fig. 17 - Fibules en argent de type 1d du trésor de Lupu (d'après I. Glodariu, V. Moga).

Fig. 18 - Carte de diffusion des fibules de schéma Latène C - type 2. 1 - fibules de type 2a; 2 - fibules de type 2b1; 3 - fibules de type 2b2; 4 - fibules de type 2c; 5 - fibules de type 2d (liste 2).

Fig. 19 - Fibules de type 2a (1), 2b1 (7-9), 2c (5-6) et 2d (2-4). 1. Panic; 2. Divici; 3. Șura Mică; 4. Târnava; 5. Tilișca (d'après N. Lupu); 6. Radovanu (d'après D. Șerbănescu); 7, 9. Conțești (d'après Al. Vulpe, E. Popescu); 8. Corlate (d'après C. S. Nicolaescu-Ploșșor). 1-3, 6 - bronze; 4 - bronze doré; 5, 7-9 - fer. 6, 8 - sans échelle.

Fig. 20 - Fibules de type 2b1 (1) et 2b2 (2-5). 1. Bulgarie - Musée Vrața; 2. Gura Padinii (d'après C. S. Nicolaescu-Ploșșor); 3-4. Sofronievo (d'après B. Nikolov); 5. Căciulătești (d'après P. Gherghe). 1-5 - fer. 2 - sans échelle.

Fig. 21 - Carte de diffusion des fibules de type 3 (liste 3).

Fig. 22 - Fibules de type 3. 1. Vlădiceasca (d'après G. Trohani); 2, 5. Smočan (d'après M. Domaradzki); 3. Banat (d'après F. Medeleț); 4. Očnița (d'après D. Berciu); 6. Liliace (d'après I. Venedikov); 7-9. Negotin (d'après P. Popović); 10. Belgrad-Karaburma (idem); 11-13. Ljubicevač-Ostrvo (idem). 1-13 - bronze. 7-9, 11-13 - sans échelle.

Fig. 23 - Carte de diffusion des fibules de type Orlea-Maglavit - type 4 (liste 4).

Fig. 24 - Carte de diffusion des fibules de type 5. 1 - exemplaires découverts dans des contextes daciques; 2 - exemplaires découverts dans des contextes romains ou post-romains (liste 5).

Fig. 25 - Fibules de type 4 (1-8) et de type 5 (9-17). 1. Mala Vrbiča - Ajmana (d'après P. Popović); 2. Cepari (d'après E. Popescu, Al. Vulpe); 3. Orlea (d'après C. S. Nicolaescu-Ploșșor); 4. Ivanski-Zlokucen (d'après P. Popović); Maglavit (idem); 6. Salcia (idem); 7. Lișteava (idem); 8. Kostolac (d'après F. Medeleț); 9. Constanța (d'après G. Severeanu); 10. Ostrovu Șimian (d'après C. Beldiman); 11. Uilac (idem); 12. Berindia (idem); 13. Alba Iulia (idem); 14. Căpușu Mare (idem); 15. Orșova (d'après F. Medeleț); 16. Banat (idem); 17. Banat - Poștile de Fier (idem). 1-17 - bronze. 5-7 - sans échelle.

Fig. 26 - Carte de diffusion des fibules de type 6. 1 - fibules de type 6a; 2 - fibules de type 6b (liste 6).

Fig. 27 - Fibules de type 6a. 1. Sprâncenata (d'après C. Preda); 2. Očnița (d'après D. Berciu); 3-4. Căpâlna (d'après I. Glodariu, V. Moga); 5. Brad (d'après V. Ursachi); 6, 10-11. Sighișoara-Wietenberg; 7. Ostrovu Șimian (d'après

P. Gherghe); 8. Craiva (d'après I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu); 9. Orlea. 1, 9 - bronze; 2-8, 10-11 - fer. 2, 8 - sans échelle.

Fig. 28 - Fibules de type 6a (1-10) et 6b (11-12). 1-2. Grădiştea (d'après V. Sârbu); 3. Deva (d'après I. Andrişoiu); 4. Căţelu Nou (d'après V. Leahu); 5. Bucureşti (d'après M. Turcu); 6. Craiva (d'après I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu); 7, 9. Tilişca (d'après N. Lupu); 8. Poiana - dép. Galaţi (d'après R. Vulpe, E. Vulpe); 10. Altimir; 11. Vlădiceasca (d'après G. Trohani); 12. Racoş (d'après F. Costea). 1-12 - fer. 1-4, 6 - sans échelle.

Fig. 29 - Carte de diffusion des fibules de type 7. 1 - fibules de type 7a1; 2 - fibules de type 7a2; 3 - fibule de type 7b; 4 - fibule de type 7c (liste 7).

Fig. 30 - Fibules de type 7a2 (7-11), 7c (3-4) et indéterminables (1-2, 5-6). 1-2, 6. Grădiştea (d'après V. Sârbu); 3. Căndeşti (d'après A. C. Florescu, M. Florescu); 4. Căpâlna (d'après I. Glodariu, V. Moga); 5. Radoveanu (d'après D. Şerbănescu); 7. Poiana - dép. Galaţi (d'après R. Vulpe); 8-10. Sighişoara-Wietenberg; 11. Tilişca (d'après N. Lupu). 1-2, 5-6, 8-11 - fer; 3-4, 7 - bronze. 1-2, 5-6 - sans échelle.

Fig. 31 - Fibules de type 7a1 en argent. 1-3. Ghelinta (d'après N. Fettich); 4. Sărmăşag (d'après I. Glodariu); 5. Sâncrăieni (L. Mărghitan); 6. Mediaş (idem).

Fig. 32 - Fibules de type 7a1 (6-7), 7a2 (1-5) et 7b (8-10). 1. Radovanu (d'après D. Şerbănescu); 2-4. Cetea; 5. Tilişca (d'après N. Lupu); 6-7. Sighişoara-Wietenberg; 8. Coldău; 9-10. Ceheţel (d'après Z. Székely). 1, 6 - bronze; 2-5 - fer; 7-10 - argent. 1 - sans échelle.

Fig. 33 - Carte de diffusion des fibules de type 8. 1 - fibules de type 8a; 2 - fibules de type 8b (liste 8).

Fig. 34 - Fibules de type 8a (1-2, 4, 11) et 8b (3, 5-10). 1-3. Răcătău (d'après V. Căpitanu); 4. Ocnîţa (d'après D. Berciu); 5. Cetea; 6. Sprâncenata (d'après C. Preda); 7. Liubcova (d'après M. Gumă); 8-9. Craiva; 10. Şimleu Silvaniei - Observator; Poiana - dép. Galaţi. 1-8, 10-11 - bronze; 9 - bronze doré. 4 - sans échelle.

Fig. 35 - Carte de diffusion des fibules de type 9 (liste 9).

Fig. 36 - Fibules de type 9a. 1, 6. Poiana - dép. Galaţi; 2, 8-9. Brad (d'après V. Ursachi); 3. Craiva; 4. Divici; 5. Pietra Roşie (d'après C. Daicoviciu); 7. Mediaş (d'après M. Blăjan); 10-11. Sighişoara-Wietenberg; 12. Ostrovu Şimian (d'après P. Gherghe); 13. Tilişca (d'après N. Lupu). 1-7, 12 - bronze; 8-11, 13 - fer. 5 - sans échelle.

Fig. 37 - Fibules de type 9a (1-11) et 9b (12-14). 1-2. Brad (d'après V. Ursachi); 3. Tinosu (d'après R. Vulpe, E. Vulpe); 4. Căţelu Nou (d'après M. Turcu); 5. Roumanie (d'après D. Popescu); 6-8, 10. Răcătău (d'après V. Căpitanu); 9. Căpâlna (d'après I. Glodariu, V. Moga); 11. Ocnîţa (d'après D. Berciu); 12-13. Craiva (d'après I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu); 14. Orlea. 1-6, 8-9, 11-14 - bronze; 7-10 - fer. 12-13 - sans échelle.

Fig. 38 - Carte de diffusion des fibules de type 10. 1 - fibules de type 10a-b; 2 - fibules de type 10c (liste 10).

Fig. 39 - Fibules de type 10a (2-4, 6-8, 13-14), 10b (1, 5, 9-12) et exemplaire hybride (15). 1. Poiana - dép. Galați (d'après L. Mărghitan); 2-4. Sighișoara-Wietenberg; 5-8. Craiva (d'après I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu); 9, 12. Ocnîța (d'après D. Berciu); 10. Răcătău (d'après V. Căpitanu); 11. Brad (d'après V. Ursachi); 13-15. Remetea Mare (d'après I. Bleyer). 1, 13-15 - argent; 2-3, 5-6, 9, 12 - bronze; 4, 7-8, 10-11 - fer. 5-8 - sans échelle.

Fig. 40 - Fibules de type 10a (7, 12-13), 10b (1-6, 8) et 10c (9-11). 1-3, 5-6, 9-10. Răcătău (d'après V. Căpitanu); 4. Iași (d'après G. Severeanu); 7. Gallberg bei Fohrde (d'après O. Almgren); 8. Tg. Mureș (d'après N. Fettich); 11. Brad (d'après V. Ursachi); 12. Carevec; 13. Ocnîța (d'après D. Berciu). 4, 8 - argent; 2-3, 5, 7, 9-13 - bronze; 1, 6 - fer. 7-8, 13 - sans échelle.

Fig. 41 - Carte de diffusion des fibules de type 11 et des fibules de type 12b. 1 - fibules de type 11 (liste 11); 2 - fibules de type 12b (liste 12).

Fig. 42 - Fibules de type 11 en argent. 1-2. Cerbăl (d'après N. Fettich); 3-7. Saeș (d'après L. Mărghitan).

Fig. 43 - Fibules de type 11. 1. Kladovo (d'après I. Popović); 2. Tilișca (d'après N. Lupu); 3. Popești (d'après Al. Vulpe); 4. Remetea Mare (d'après I. Bleyer); 5. Sărăcsău (d'après O. Floca); 6. Mala Vrbića (d'après P. Popović); 7-8. Poiana - dép. Galați (d'après R. Vulpe); 9. Vedea (d'après L. Mărghitan); 10. Bulgarie (d'après P. Popović); 1-2, 4-6, 9-10 - argent; 7-8 - bronze; 3 - fer. 6, 9-10 - sans échelle.

Fig. 44 - Carte de diffusion des falères en argent et des fibules de type 12. 1 - falères; 2 - fibules de type 12a; 3 - fibules de type 12b (liste 12).

Fig. 45 - 1-2. Bucarest-Herăstrău (d'après P. Popović); 3. Messambria (d'après I. Gălăbov); 4. Schéma d'évolution des fibules de type 12b : a - fibules de type Orlea-Maglavit; b - fibules à bouclier rhombique; c - fibules à bouclier anthropomorphe (12b) - exemplaire du Musée National de Budapest, provenant de Transylvanie. 1-2a, 4c - argent; 3 - or. 4 - sans échelle.

Fig. 46 - Fibules de type 12b en argent. 1-2. Bălănești (d'après E. Popescu); 3-4. Coadă Maului (d'après L. Mărghitan).

Fig. 47 - Fibules de type Nauheim - type 13 (1-8) et fibules à ressort protégé - type 14 (9-11). 1-3. Zemplin (d'après V. Budynski-Krička, M. Lamiova-Schmiedlova); 4. Răcătău (d'après V. Căpitanu); 5-6. Căpâlna (d'après I. Glodariu, V. Moga); 7. Divici (d'après M. Gumă); 8. Căciulătești (d'après P. Gherghe); 9-10. Zemplin (d'après B. Benadik); 11. Popești (d'après M. Turcu). 1-2 - fer; 3-11 - bronze.

Fig. 48 - Carte de diffusion des premières fibules de type romain de la Dace préromaine. 1 - fibules unguiformes - type 15 (liste 13); 2 - fibules de type Jezerine - type 17 (liste 15); 3 - fibules de type Alesia - type 28 (liste 23).

Fig. 49 - Fibules de type 15a (1-3), de type 17 (4-6), de type 28a (9-10) et de type 28b (7-8). 1. Ocnîța (d'après D. Berciu); 2, 4, 10. Popești (d'après M. Turcu et R. Vulpe); 3. Radovanu (d'après M. Turcu); 5. Grădiștea (d'après V. Sârbu); 6. Roumanie (d'après D. Popescu); 7, 9. Căpâlna (d'après I. Glodariu, V. Moga); 8. Sprâncenata (d'après C. Preda). 1-10 - bronze.

Fig. 50 - Carte de diffusion des fibules cuillères - type 16. 1 - fibules de type 16a-c; fibules de type 16d (liste 14).

Fig. 51 - Fibules de type 16a (2-3, 7), 16b (4, 6) et 16c (1, 5, 8). 1. Băzdâna (d'après C. M. Tătulea); 2-3. Vedea (d'après L. Mărghitan); 4. Căpâlna (d'après I. Glodariu, V. Moga); 5. Peteni (d'après Z. Székely); 6. Senereuș (d'après L. Mărghitan); 7. Șeica Mică (d'après O. Floca); 8. Tilișca (d'après N. Lupu). 1-7 - argent; 8 - bronze.

Fig. 52 - Fibules de type 16a (1), 16c (6-13) et indéterminables (2-5). 1-13. Răcătău (d'après V. Căpitanu). 10 - argent; 1-9, 11-13 - bronze.

Fig. 53 - Fibules de type 16b (2), 16c (1, 3-9, 13) et 16d (10-12, 14-15). 1-3. Sighișoara-Wietenberg; 4-5. Craiva; 6-8. Liubcova; 9. Cetea; 10. Răcătău (d'après V. Căpitanu); 11-12. Ocnîța (d'après D. Berciu); 13. Remetea Mare (d'après I. Bleyer); 14. Poiana - dép. Galați (d'après R. Vulpe, E. Vulpe); 15. Mănăstioara-Fitionești (d'après V. Bobi). 13 - or (?); 2, 10 - argent; 1, 3-9, 11-15 - bronze. 15 - sans échelle.

Fig. 54 - Fibules de type 16b (7) et 16c (1-6, 8-17). 1. Căndești (d'après A. C. Florescu, M. Florescu); 2-6. Răcătău (d'après V. Căpitanu); 7. Popești (d'après R. Vulpe); 8. Ocnîța (d'après D. Berciu); 9. Tinosu (d'après R. Vulpe, E. Vulpe); 10-12. Brad (d'après V. Ursachi); 13-16. Sprâncenata (d'après C. Preda); 17. Poiana - dép. Galați (d'après L. Mărghitan); 7, 9, 16-17 - argent; 1-6, 8, 10-15 - bronze.

Fig. 55 - Fibules de type 16b (13), 16c (1-9, 11) et 16d (10, 12). 1, 12. Ocnîța (d'après D. Berciu); 2. Sighișoara-Wietenberg; 3-4. Brad (d'après V. Ursachi); 5. Zimnicea (d'après A. D. Alexandrescu); 6-8. Căpâlna (d'après I. Glodariu, V. Moga); 9. Cetea; 10. Poiana - dép. Galați (d'après R. Vulpe); 11, 13. Popești (d'après M. Turcu). 6-8, 13 - argent; 1-5, 9-10, 12 - bronze; 11 - fer. 3-4, 10 - sans échelle.

Fig. 56 - Carte de diffusion des fibules fortement profilées - type 19 (liste 16).

Fig. 57 - Fibules de type 18 (1-2), de type 19a (3-11) et de type 19b (12). 1. Moigrad; 2. Craiva (d'après I. Berciu, Al. Popa, H. Daicovicu); 3. Ocnîța (d'après D. Berciu); Poiana - dép. Galați; 5. Șimleu Silvaniei; 6-8. Cetea; 9-11. Răcătău (d'après V. Căpitanu); 12. Divici. 2-12 - bronze; 1 - fer. 2 - sans échelle.

Fig. 58 - Fibules de type 19c en bronze. 1. Tinosu (d'après R. Vulpe, E. Vulpe); 2. Cuculata (d'après Gh. Bichir); 3. Merești (d'après V. Crișan, Șt. Ferenczi); 4. Șimleu Silvaniei; 5-13. Răcătău (d'après V. Căpitanu); 14-15. Poiana - dép. Galați; 16. Căndești (d'après A. C. Florescu, M. Florescu).

Fig. 59 - Fibules de type 19c (1-5) et 19d (6-8) en bronze. 1, 4. Brad (d'après V. Ursachi); 2-3. Cetea; 5-7. Ocnîța (d'après D. Berciu); 8. Divici (d'après M. Gumă). 1, 4 - sans échelle.

Fig. 60 - Carte de diffusion des fibules de type 20 (liste 17).

Fig. 61 - Fibules de type 20a (1-17) et 20b (18) en bronze. 1-18. Răcătău (d'après V. Căpitanu).

Fig. 62 - Fibules de type 20a (1-3, 5-8, 14-20) et 20b (4, 9-13). 1-4. Brad (d'après V. Ursachi); 5. Tinosu (d'après R. Vulpe, E. Vulpe); 6-8. Căndești (d'après Gh. Bichir); 9-13. Poiana - dép. Galați (d'après R. Vulpe et L. Mărghitan); 14-20. Ocnîța (d'après D. Berciu). 6-8, 10-13 - argent; 1-5, 9, 14-20 - bronze. 1-4 - sans échelle.

Fig. 63 - Fibules de type 20b (1-7), de type 20c (8), de type 20d (9), de type 20e (11) et de type 20f (10). 1. Divici (d'après M. Gumă); 2-5, 7. Ocnîța (d'après D. Berciu); 6. Merești; 8, 10. Brad (d'après V. Ursachi); 9. Poiana - dép. Galați (d'après R. Vulpe); 11. Grădiștea de Munte. 1-11 - bronze; 8, 10 - sans échelle.

Fig. 64 - Carte de diffusion des fibules de type 21 et des fibules de type 24. 1 - fibules de type 21 (liste 18); 2 - fibules de type 24 (liste 21).

Fig. 65 - Carte de diffusion des fibules de type 22, des fibules de type 23 et des fibules de type 26. 1 - fibules de type 22 (liste 19); 2 - fibules de type 23 (liste 20); 3 - fibules de type 26 (liste 22).

Fig. 66 - Fibules de type 21 (1-3) et de type 22 (4-8). 1. Răcătău; 2, 4-5, 7-8. Brad (d'après V. Ursachi); 3. Căndești (d'après V. Bobi); 6. Sighișoara-Wietenberg; 3 - argent; 1-2, 4-8 - bronze. 2-5, 7-8 - sans échelle.

Fig. 67 - Fibules de type 23 en bronze. 1-6. Ocnîța (d'après D. Berciu); 7. Brad (d'après V. Ursachi); 8. Răcătău (d'après V. Căpitanu). 7 - sans échelle.

Fig. 68 - Fibules de type 24 en bronze. 1-2, 6. Ocnîța (d'après D. Berciu); 3. Brad (d'après V. Ursachi); 4. Sprâncenata (d'après C. Preda); 5. Socu-Bărbătești (d'après P. Gherghe); 7. Șimleu Silvaniei; 8. Barboși (d'après S. Sanie). 3 - sans échelle.

Fig. 69 - Fibules de type 25 (8), de type 26 (1-6) et de type 27 (7). 1-2. Cetea; 3-5, 8. Ocnîța (d'après D. Berciu); 6. Poiana - dép. Galați (d'après R. Vulpe, E. Vulpe); 7. Șimleu Silvaniei (d'après H. Pop). 1-8 - bronze.

Fig. 70 - Carte de diffusion des fibules de type 29 et de type 30. 1 - fibules de type 29 (liste 24); 2 - fibules de type 30 (liste 25).

Fig. 71 - Fibules de type 15b (5), de type 29 (1-4) et de type 30 (6-9). 1, 6. Răcătău (d'après V. Căpitanu); 2. Divici; 3. Bucarest-Tei (d'après M. Turcu); 4, 7. Poiana - dép. Galați; 5. Brad (d'après V. Ursachi); 8. Merești; 9. Ocnîța (d'après D. Berciu). 1-2, 4-9 - bronze; 3 - fer. 5 - sans échelle.

Fig. 72 - Carte de diffusion des fibules de type 31 (liste 26).

Fig. 73 - Fibules de type 31a (1), 31b (2), 31c (3), 31d (4-7), 31e (8-9), 31f (10), 31g (11) et de type 32 (12). 1. Poiana - dép. Galați (d'après S. Cociș); 2-3, 5, 7-9. Ocnîța (d'après D. Berciu); 4. Divici; 6. Căpâlna (d'après I. Glodariu, V. Moga); 10. Brad (d'après V. Ursachi); 11. Răcătău (d'après V. Căpitanu); 12. Sprâncenata (d'après C. Preda). 2 - argent; 1, 3-12 - bronze. 1-2, 10 - sans échelle.

Fig. 74 - Falères en argent du trésor de Lupu (d'après I. Glodariu, V. Moga).

Fig. 75 - Détail de la représentation de la falère nr. k du trésor de Lupu (d'après D. Spânu).

Fig. 76 - Sepulture d'inhumation celtique de Kölesd-Lencsepuszta (d'après M. Szabó).

Fig. 77 - Représentations féminines sur des monuments funéraires de Noricum et Pannonia (d'après J. Garbsch).

Fig. 78 - Le complexe de culte de Conțești (d'après Al. Vulpoe, E. Popescu). 1 - localisation topographique; 2 - plan et stratigraphie du complexe de culte : 1 - drachme; 2 - perle de verre; 3-4 - fibules; 5 - bracelet de verre; 6 - fragments d'amphore. La ligne interrompue marque la limite de la zone de brûlure et la ligne en pointillés marque la zone dans laquelle se concentrent les objets en fer.

Fig. 79 - Représentations de fibules sur des vases céramiques (d'après W. Krämer. 1. Zimnicea; 2. Boljarovo (Bulgarie); 3. Staré Hradiško (Cehia); 4. Aulnat (France). Sans échelle.

Fig. 80 - Fibules à noeuds en argent. 1. Agârbicin; 2. Somi Dăbniț; 3. Mediaș. Sans échelle.

Fig. 81 - Schéma chronologique des fibules de la Dace préromaine.

Fig. 82 - Schéma typologique des fibules de la Dace préromaine.

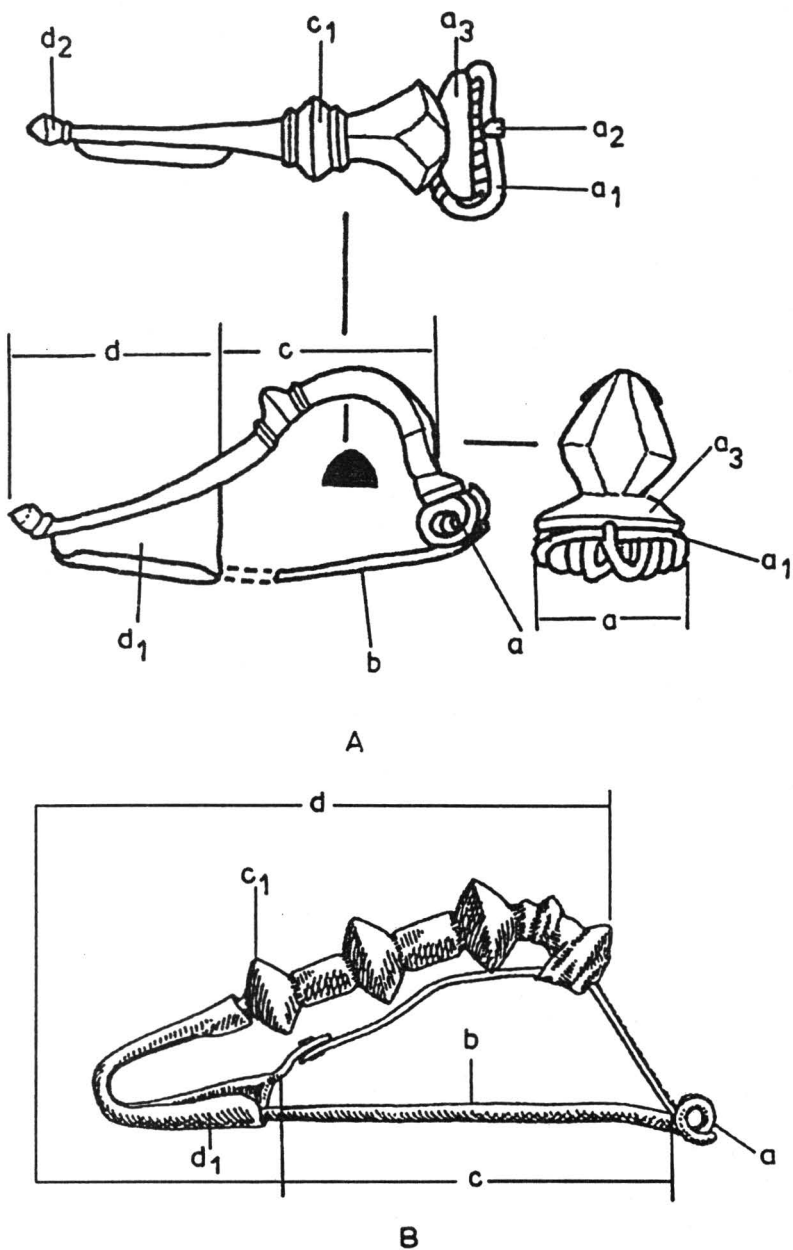
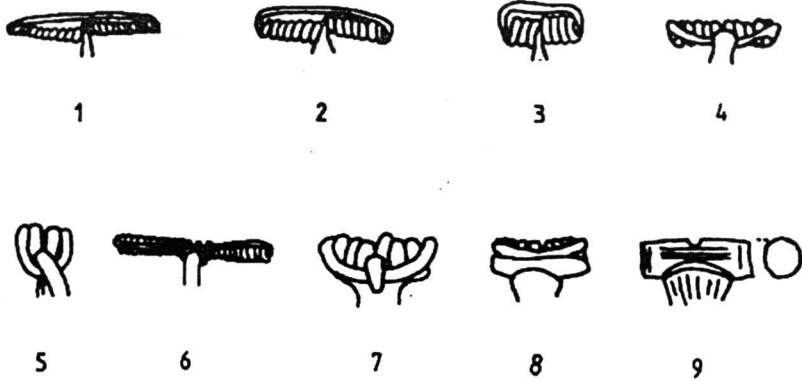
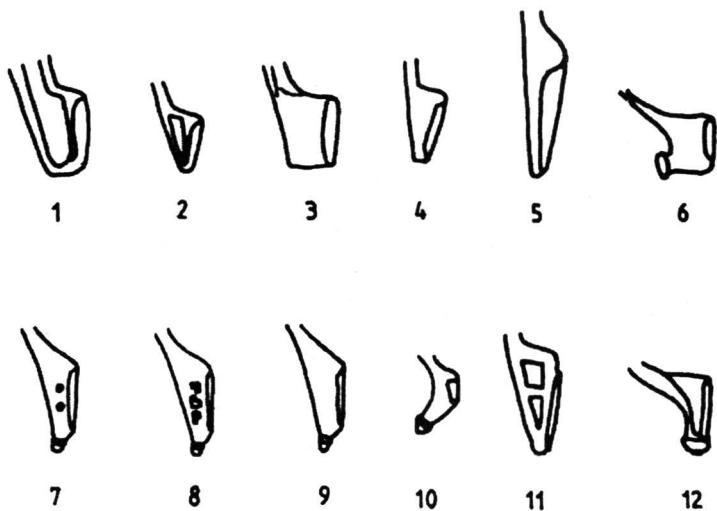

Fig. 1 - Terminologia fibulelor cu resort bilateral (A) și de schemă Latène C (B).

	sec. I f.e.n.	sec. I e.n.	
1	████████████████████	-----	████████████████████
2	-----	████████████████████	████████████████████
3	████████████████████	-----	
4		-----	
5	-----	████████████████████	████████████████████
6		-----	████████████████████
7			████████████████████
8			████████████████████
9			████████████████████ -----

Fig. 2 - Tipologia și cronologia resorturilor de fibule.

	sec. I f.e.n.	sec. I e.n.
1	████████████████████	---
2	████████████████████	████████████████████
3	████████████████████	████████████████████
4	████████████████████	████████████████████
5	████████████████████	████████████████████
6	████████████████████	████████████████████
7	████████████████████	████████████████████
8	████████████████████	████████████████████
9	████████████████████	████████████████████
10	████████████████████	████████████████████
11	████████████████████	████████████████████
12	████████████████████	████████████████████

Fig. 3 - Tipologia și cronologia port-agrafelor de fibule.

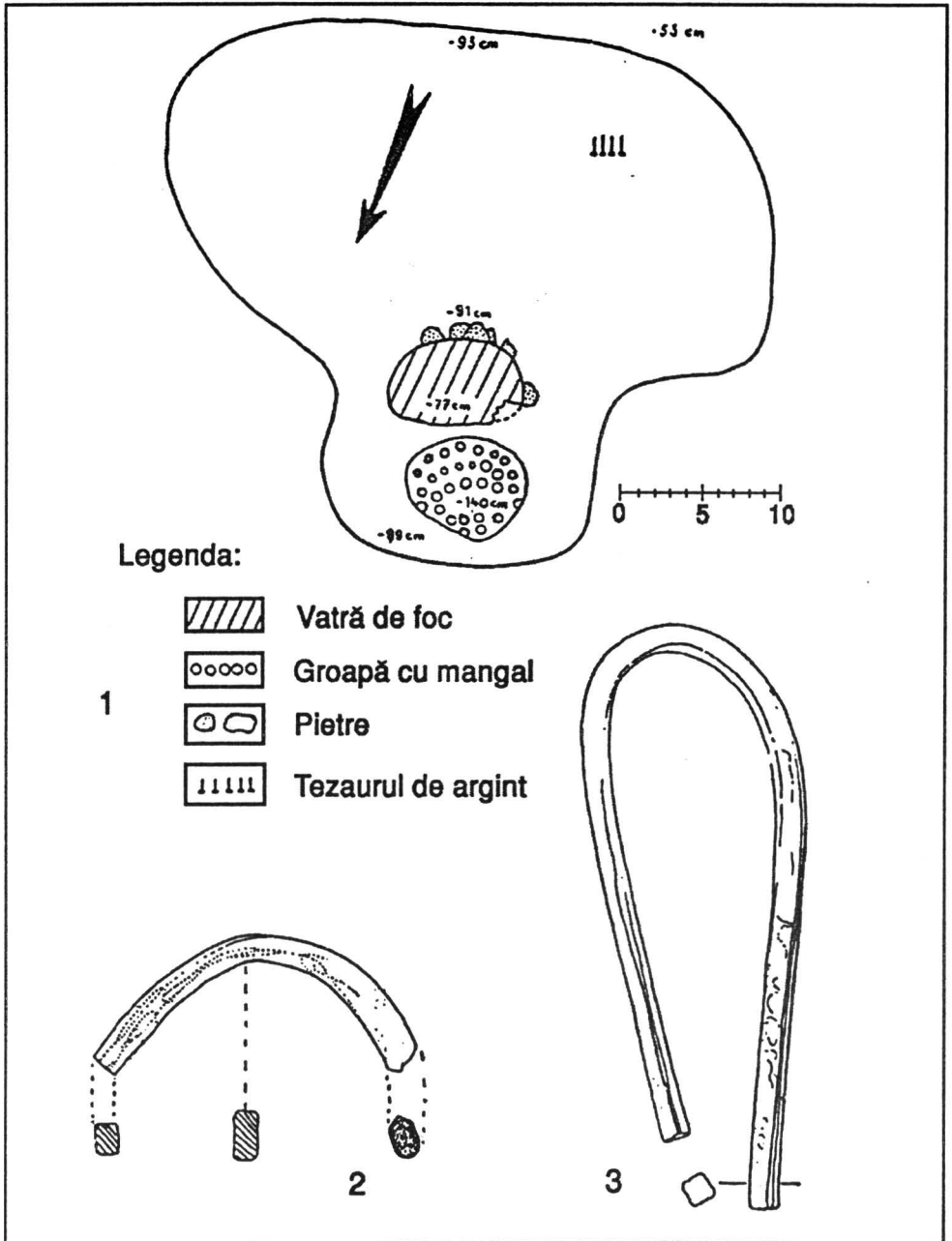

Fig. 4 - 1. Atelierul de orfeverie de la Tășad; 2-3. Lingouri de argint din atelier (după N. Chidioșan).

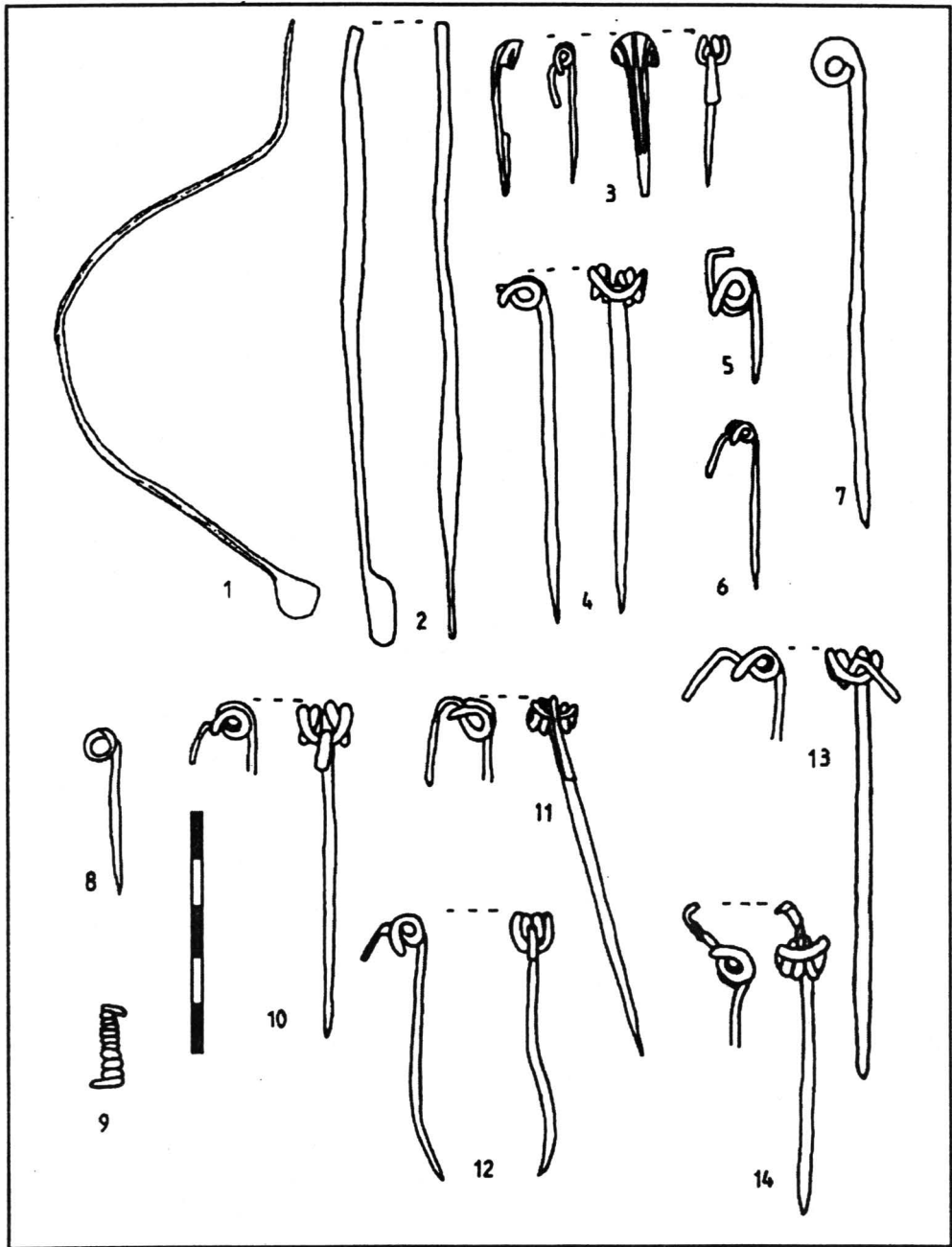

Fig. 5 - Fibule și resorturi de fibule din bronz în curs de prelucrare de la Craiva (după I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu).

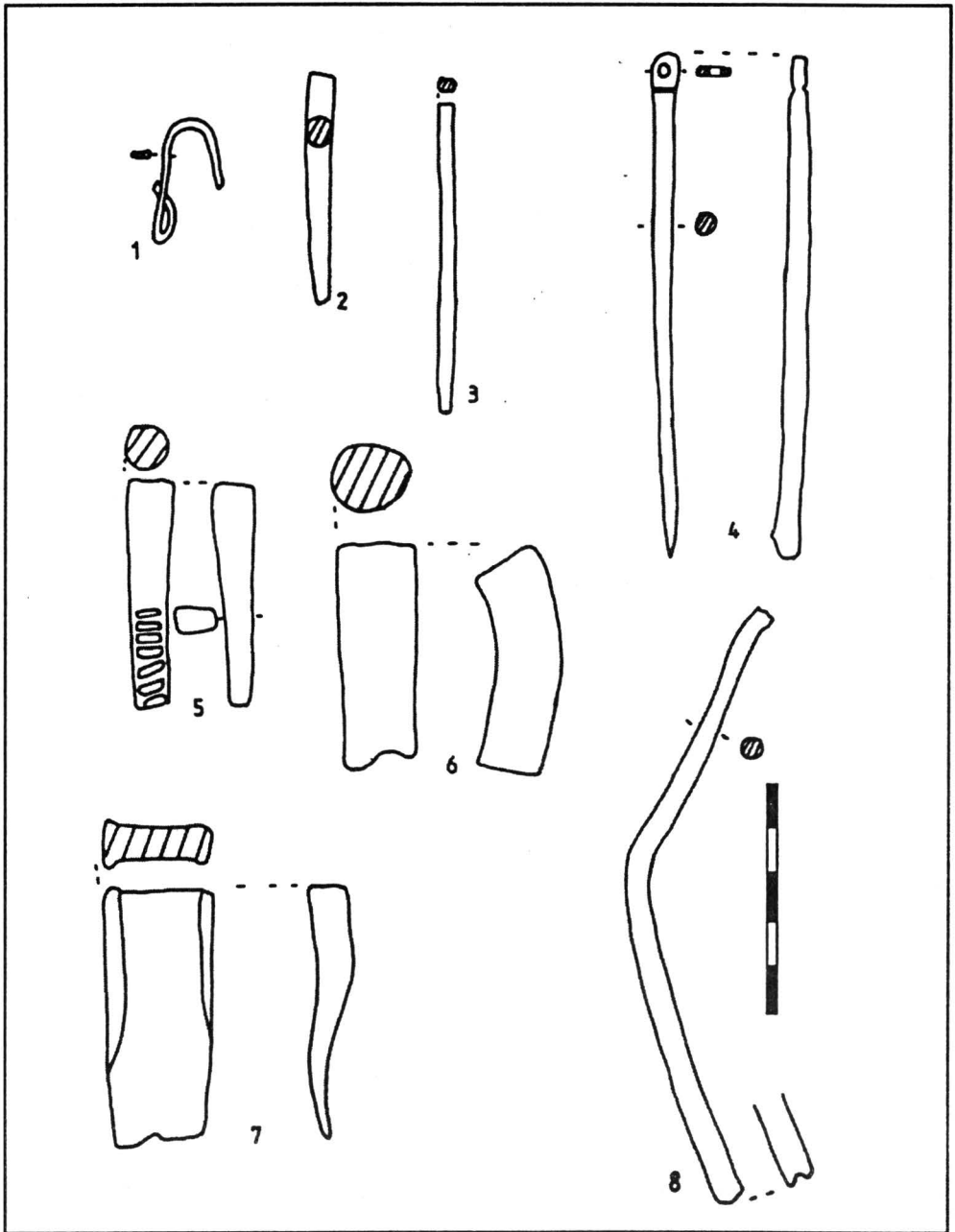

Fig. 6 - 1-3, 5-8. Bare și lingouri de bronz de la Craiva; 4. Dălțiță de bronz pentru ornamentat piese de podoabă și de vestimentație (?).

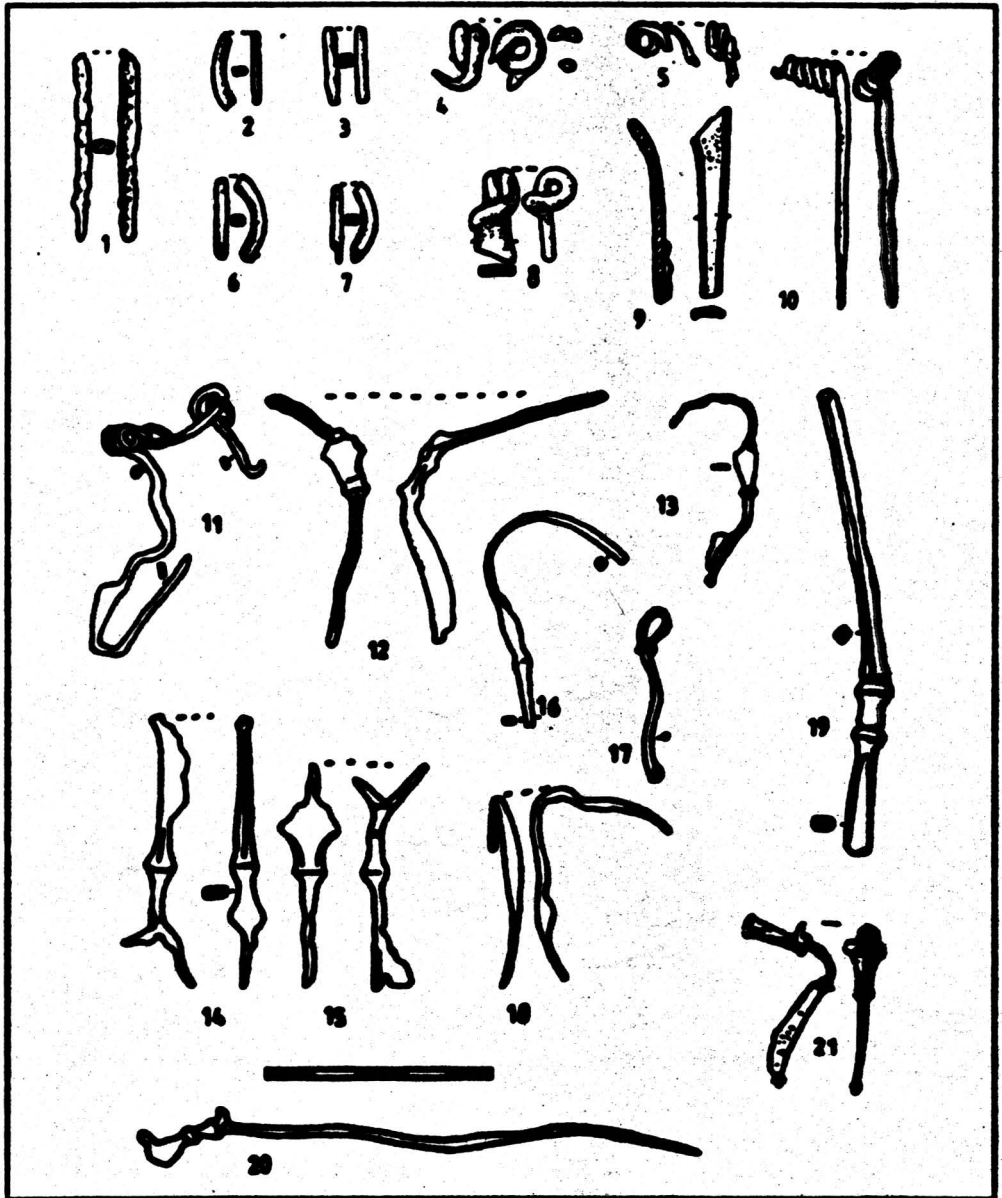

Fig. 7 - 1-10. Fragmente de fibule din atelierul de orfeverie de la Pecica (după I. H. Crișan); 11-19. Fibule în curs de prelucrare și modele-etalon de la Poiana - jud. Galați (după S. Teodor); 20. Fibulă în curs de prelucrare de la Brad - jud. Bacău (după V. Ursachi); 21. Fibulă în curs de prelucrare de la Malaia Kopanja (după V. Kotigorolko). 1, 3, 5, 10 - fier; 2, 4, 6-8, 11-21 - bronz; 9 - argint.

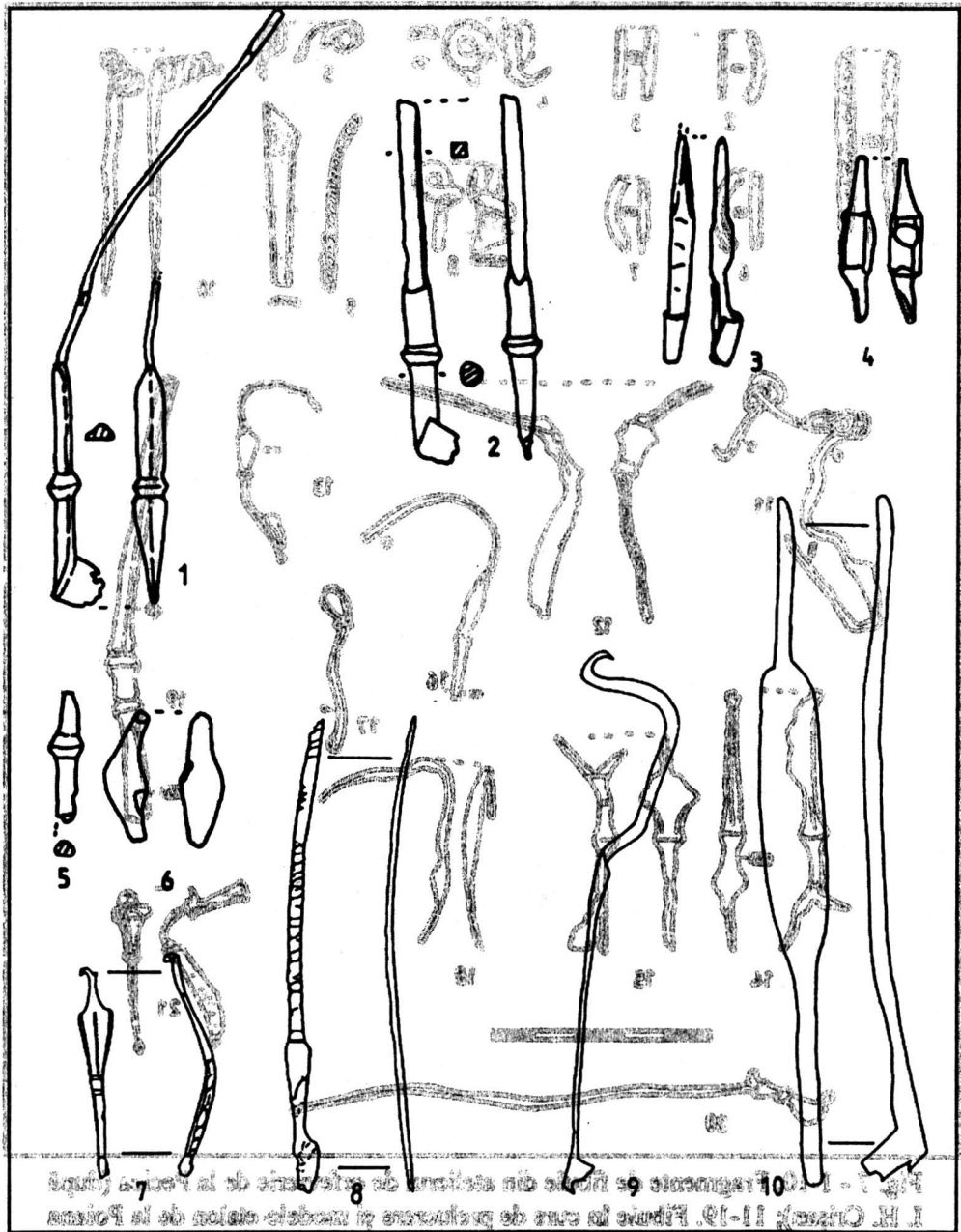

Fig. 8 - Fibule în curs de prelucrare de la: 1-6. Warburg-Daseburg (după K. Günther); 7. Berna (după J.-P. Guillaumet); 8. Basel-Münsterhügel (idem); 9. Argentomagus (idem); 10. Mailhac (idem). Fără scară.

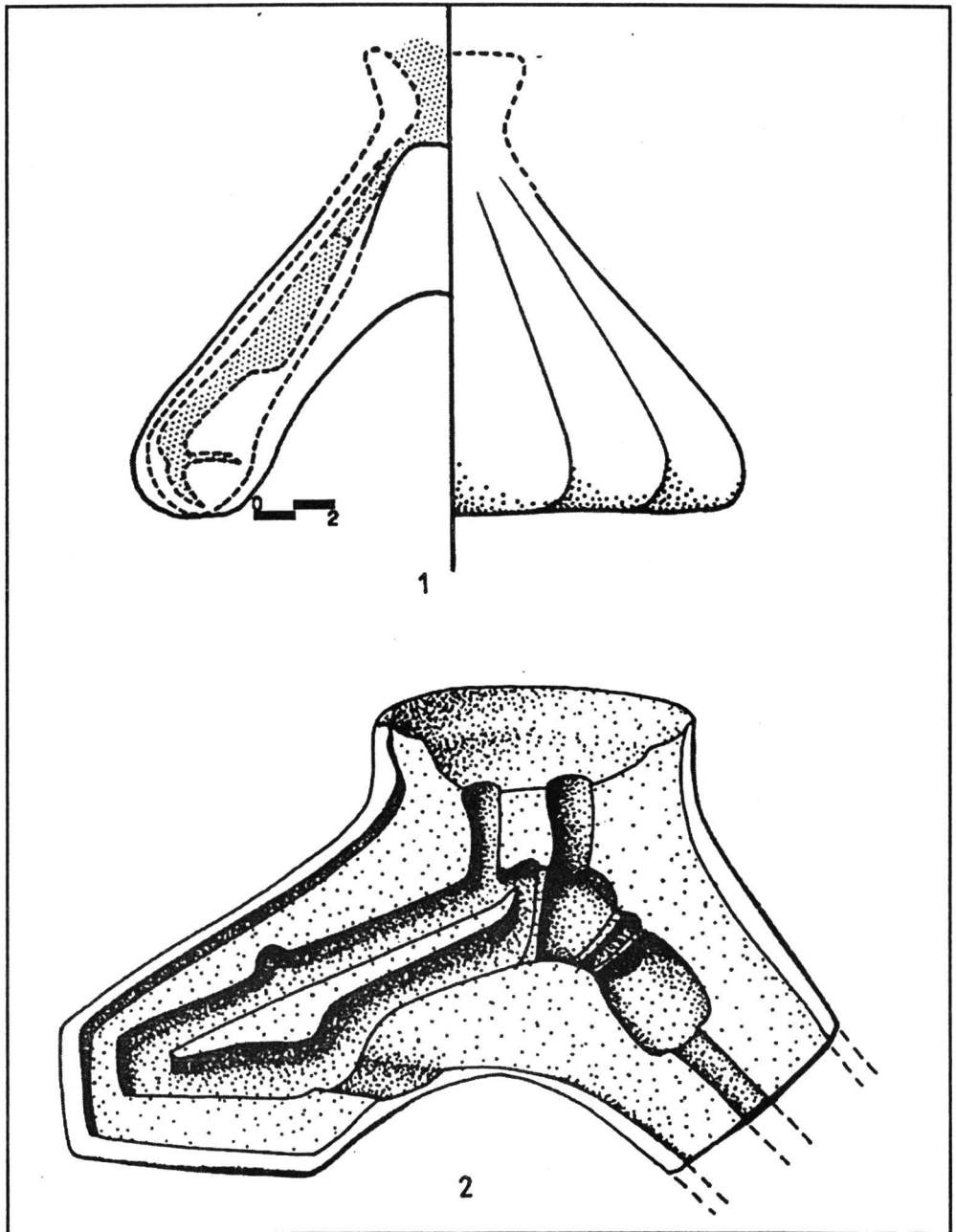

Fig. 9 - 1. Tipar de lut de la Bibracte (după J. P. Guillaumet); 2. Tipar-etalon de bronz din atelierul de la Szalacska (idem). Fără scară.

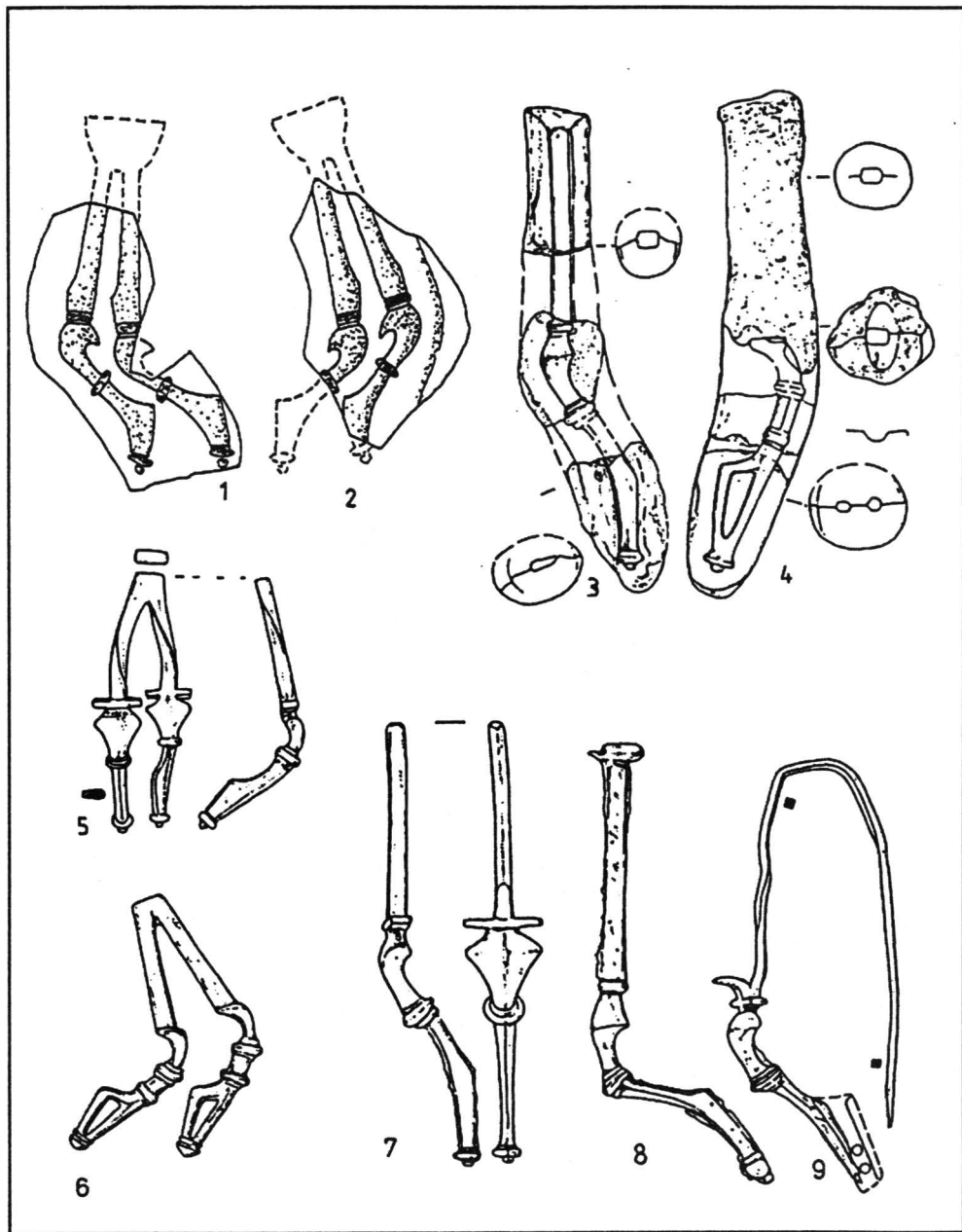

Fig. 10 - Tipare din lut (1-4), modele-etalon (5-7) și fibule de bronz în curs de prelucrare (8-9) de la: 1-2. Flavia Solva (după E. Hudeczek); 3-4, 6-7. Magdalensberg (după H. Drescher); 5, 8-9. Siscia (idem). Fără scară.

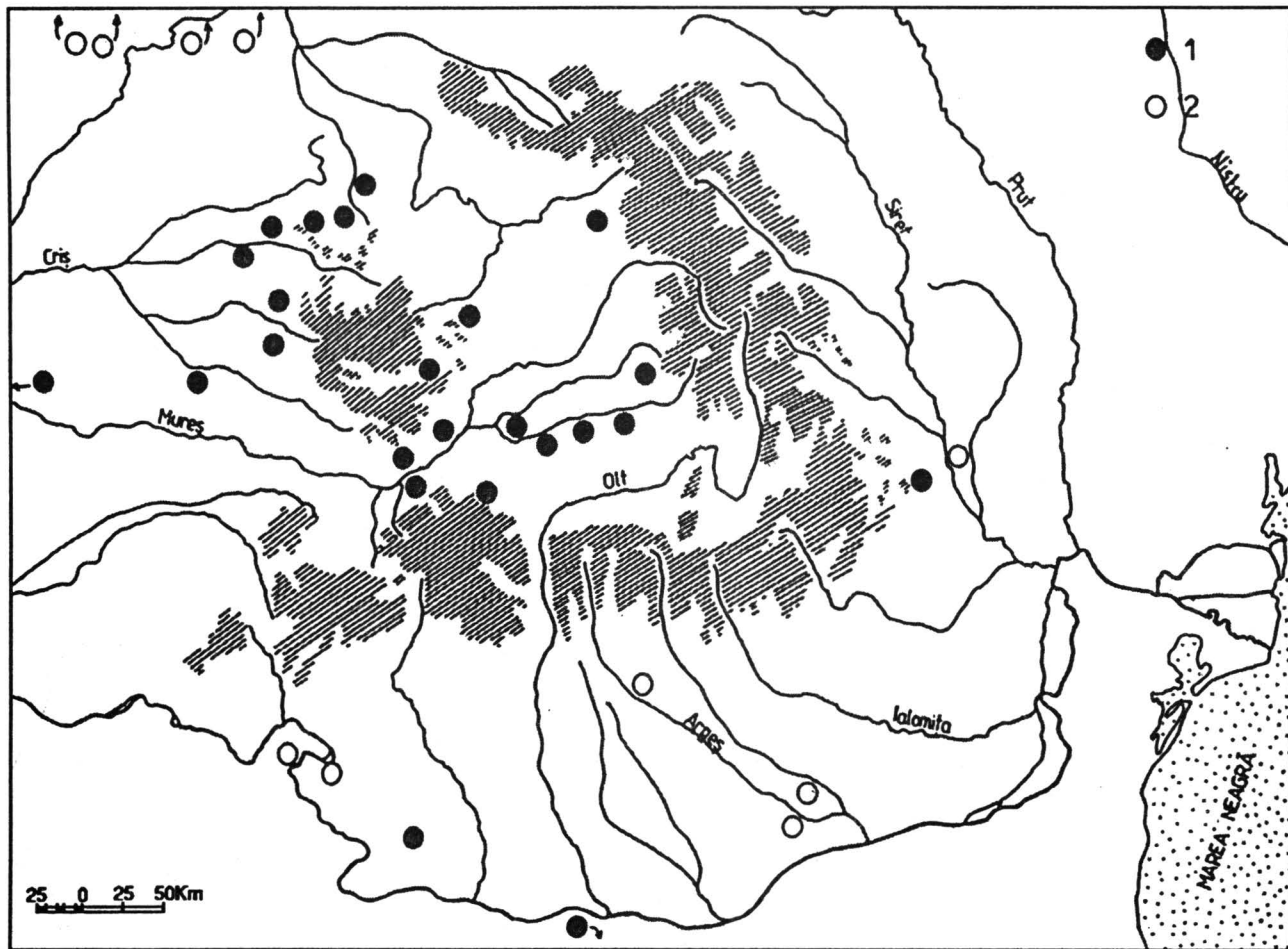

Fig. 11 - Harta de răspândire a fibulelor cu noduri - tip 1. 1 - argint; 2 - bronz și fier (lista 1).

<https://biblioteca-digitala.ro/> / <https://iabvp.ro>

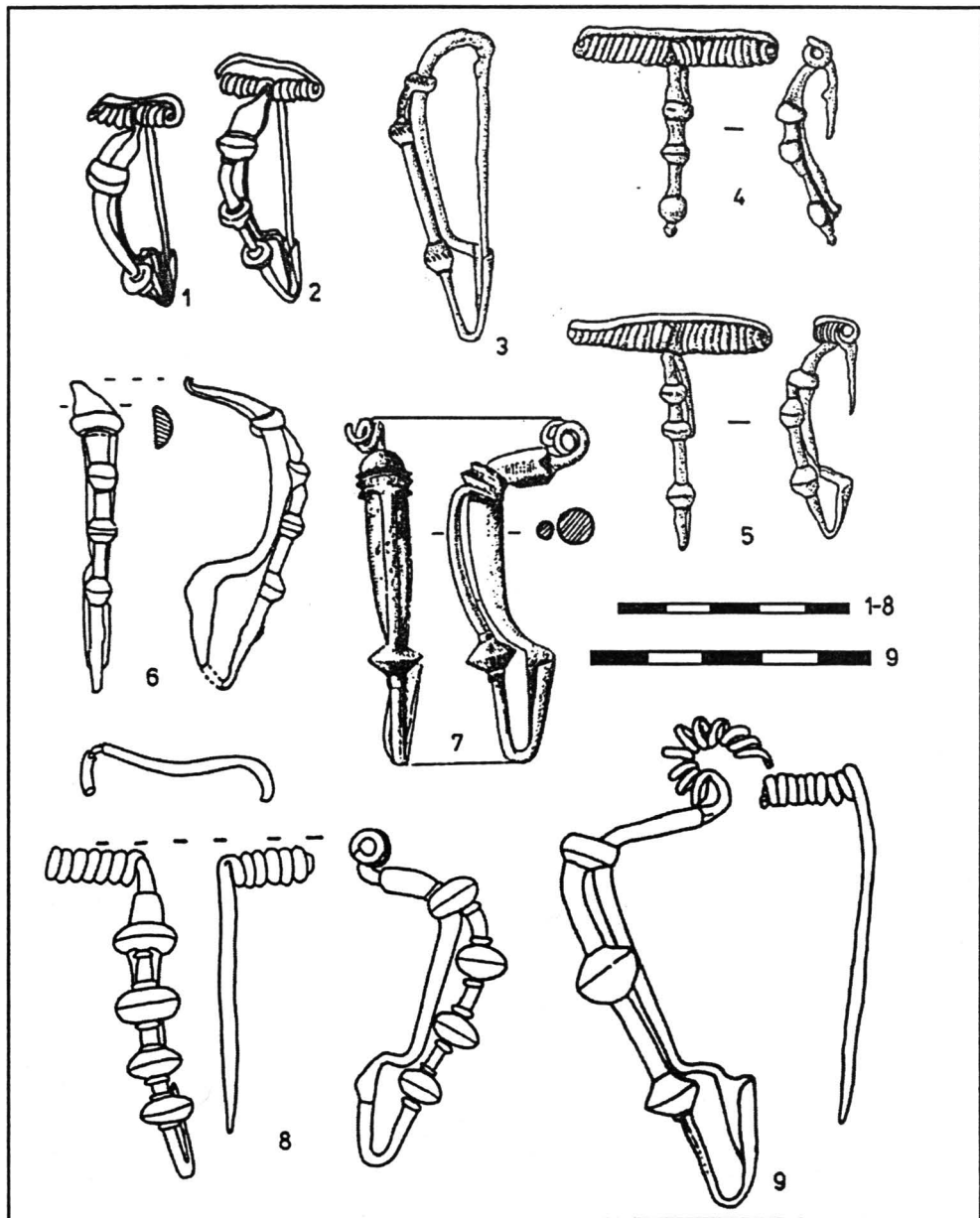

Fig. 12 - Fibule de tip 1a (1, 7), 1b (2-5, 9) și 1c (6, 8). 1-2. Sărăcsău (după O. Floca); 3-5. Zemplin (după V. Budynski-Krička, M. Lamiova-Schmiedlova); 6. Kvačani (după K. Pieta); 7. București (după M. Turcu); 8. Sighișoara-Wietenberg; 9. Cehei. 1-2, 8-9 - argint; 3-6 - fier; 7 - bronz.

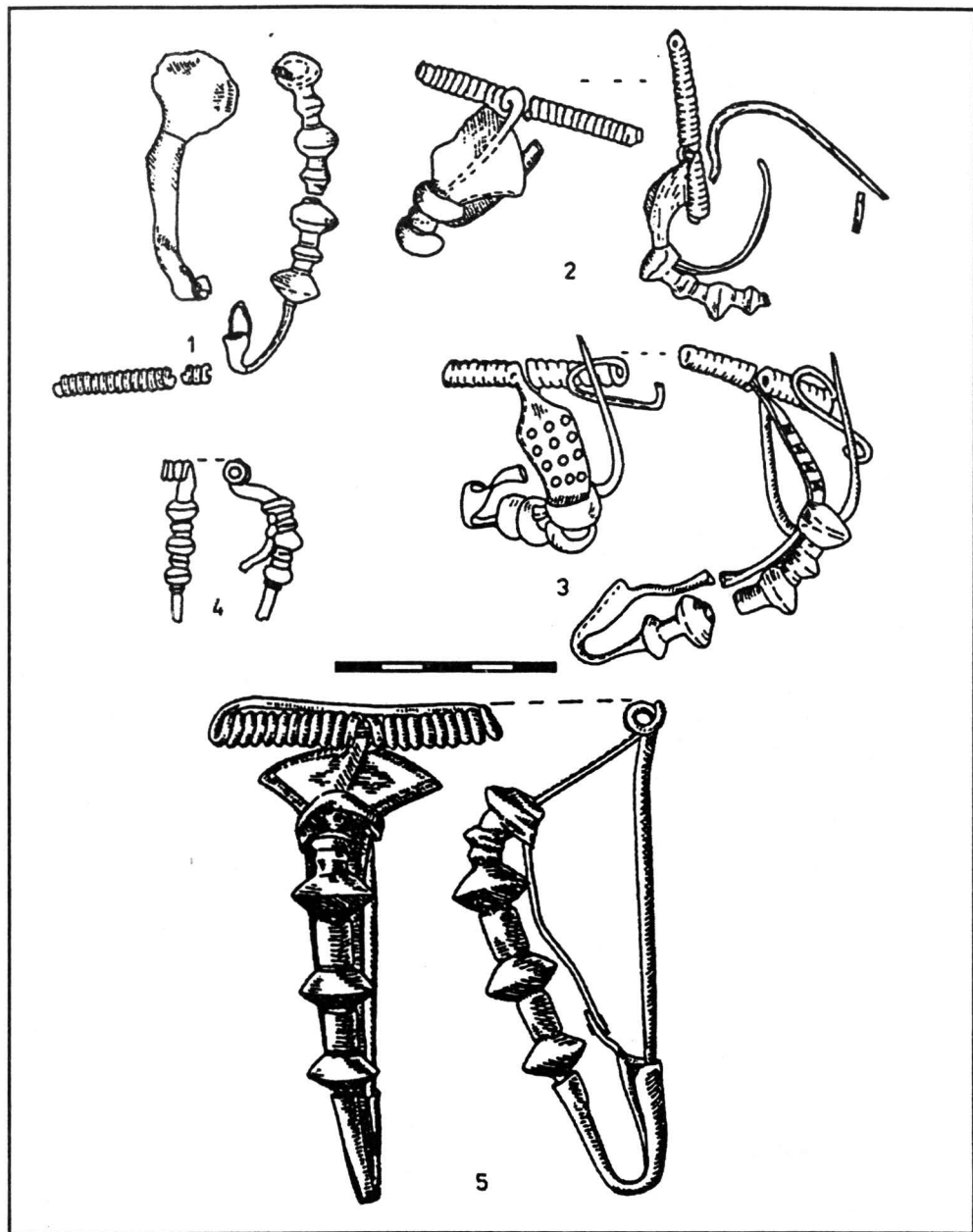

Fig. 13 - Fibule de tip 1c (1-3, 5) și 1d (4). 1-3. Tilișca (după N.Lupu); 4. Popești (după M. Turcu); 5. Mediaș (după L. Mărghitan). 1-3, 5 - argint; 4 - bronz.
1-3 - fără scară.

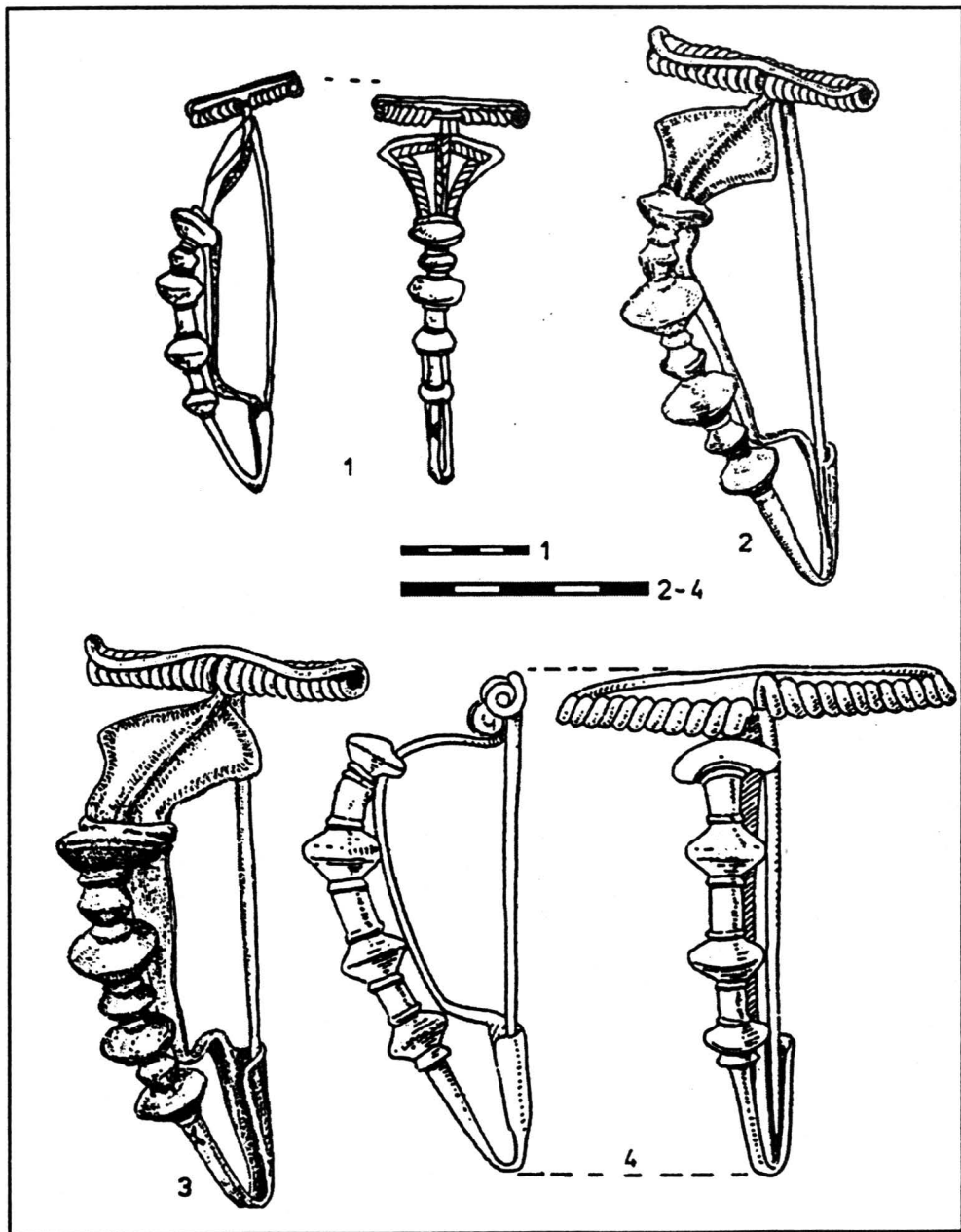

Fig. 14 - Fibule de tip 1c (1, 4) și 1d (2-3). 1. Banat - Muz. Timișoara (după F. Medeleț); 2-3. Sărăcsău (după O. Floca); 4. Întorsura (după D. Popescu).
1-4 - argint.

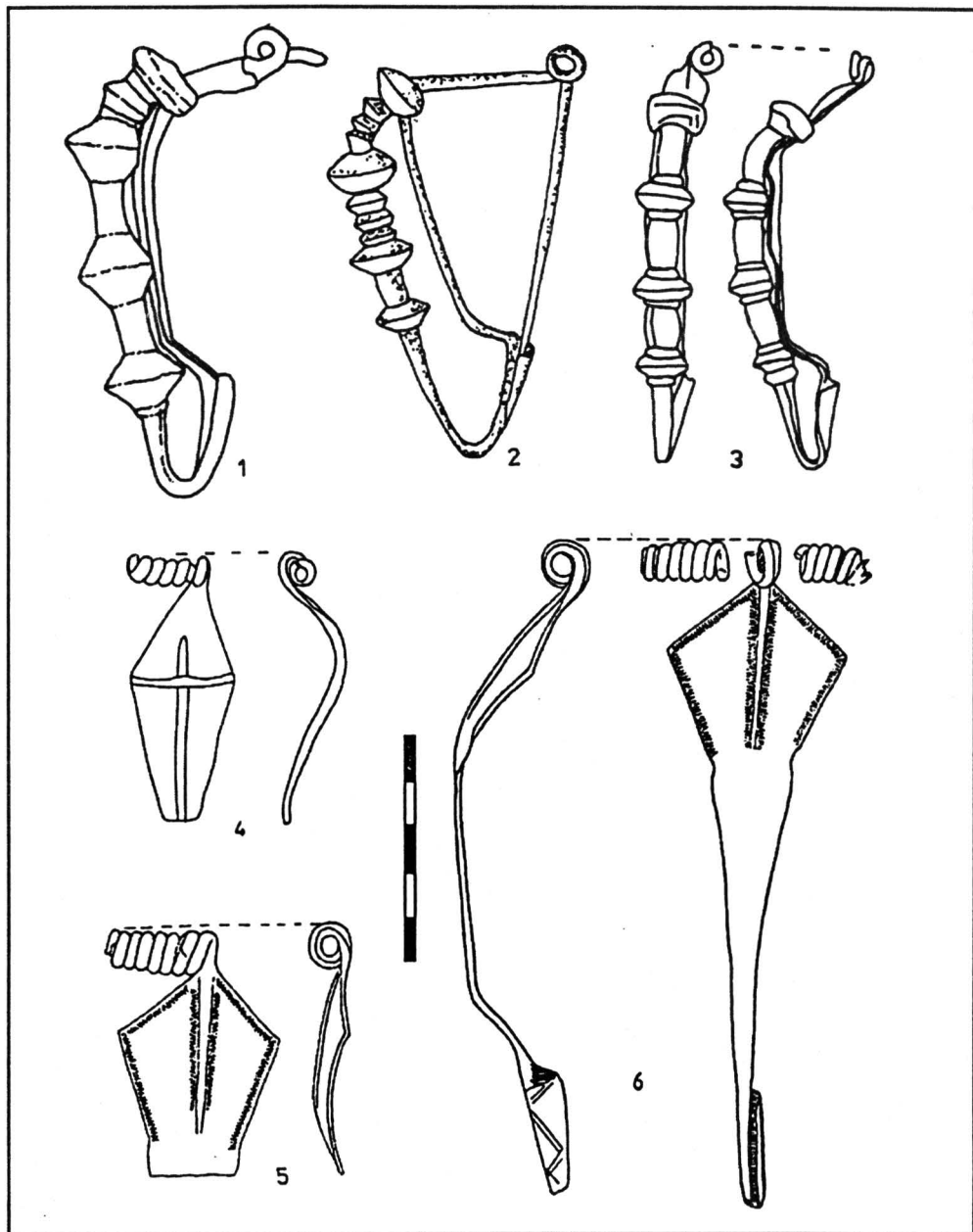

Fig. 15 - Fibule de tip 1c (1, 3) și 1d (2, 4-6). 1. Oradea II (după N. Fettich);
 2. Dunafehérvár (după E. Iaroslavschi); 3. Clipicești (după I. Mitrea); 4. Sighișoara-
 Wietenberg; 5-6. Sărmășag (după I. Glodariu). 1-6 - argint. 2-3 - fără scară.

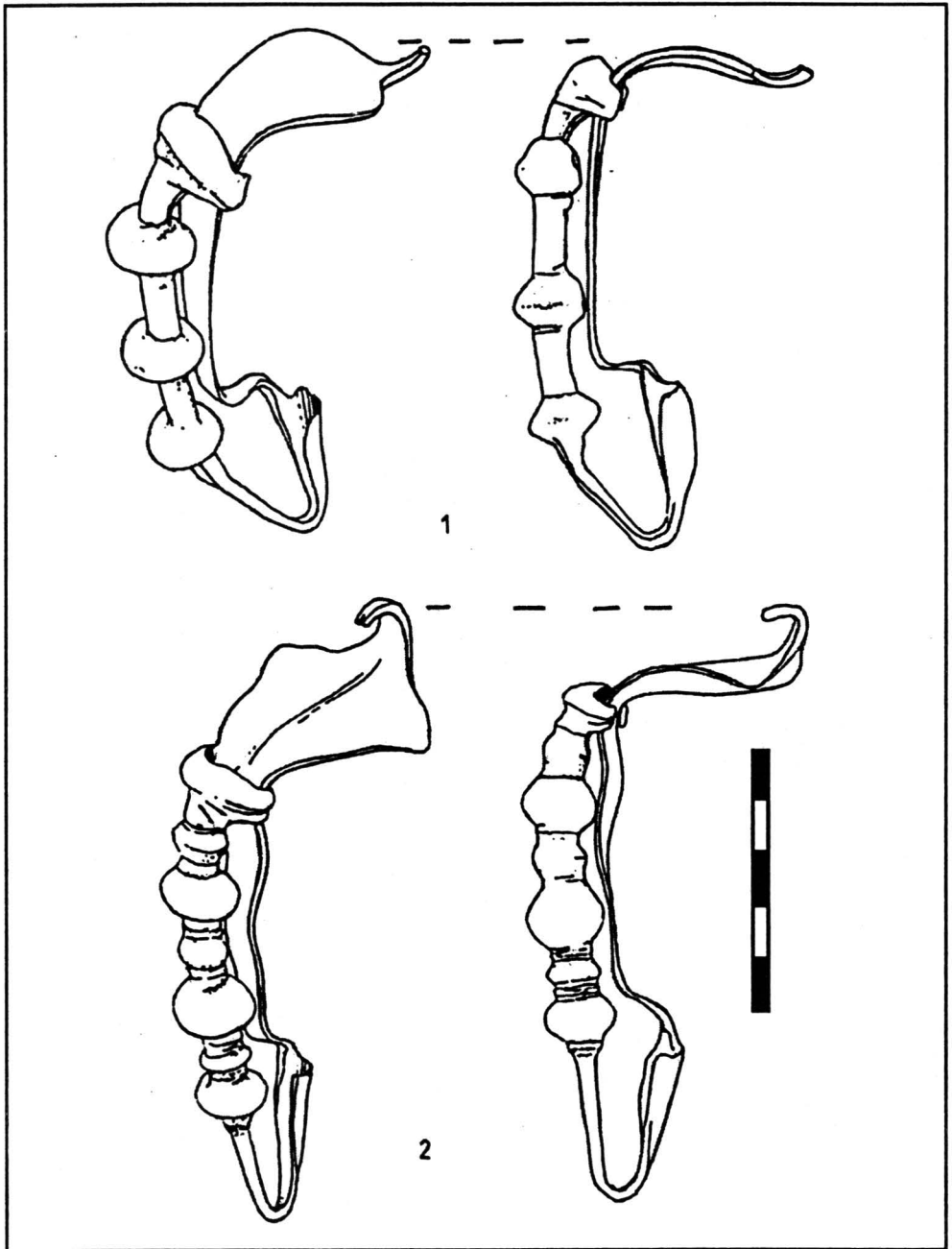

Fig. 16 - Fibule de argint de tip 1c (1) și 1d (2) de la Tășad (după N. Chidioșan).

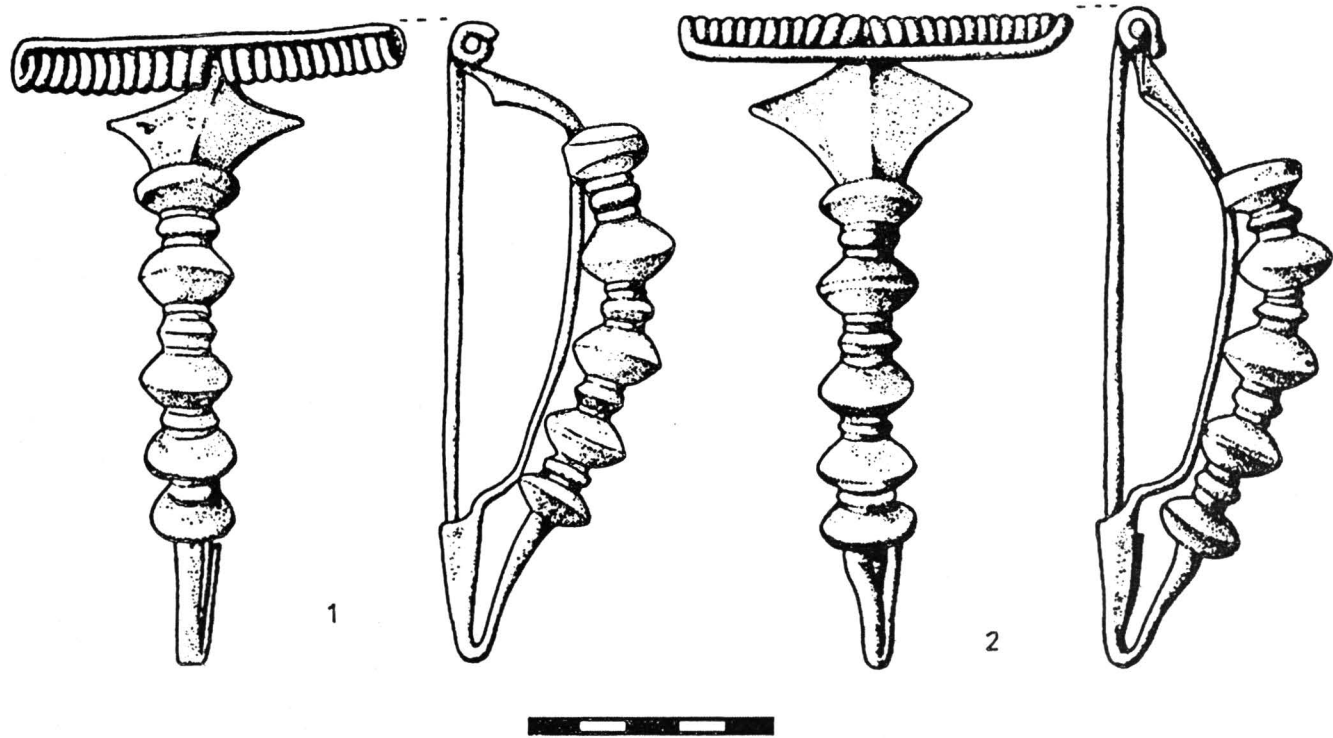

Fig. 17 - Fibule de argint de tip 1d din tezaurul de la Lupu (după I. Glodariu, V. Moga).

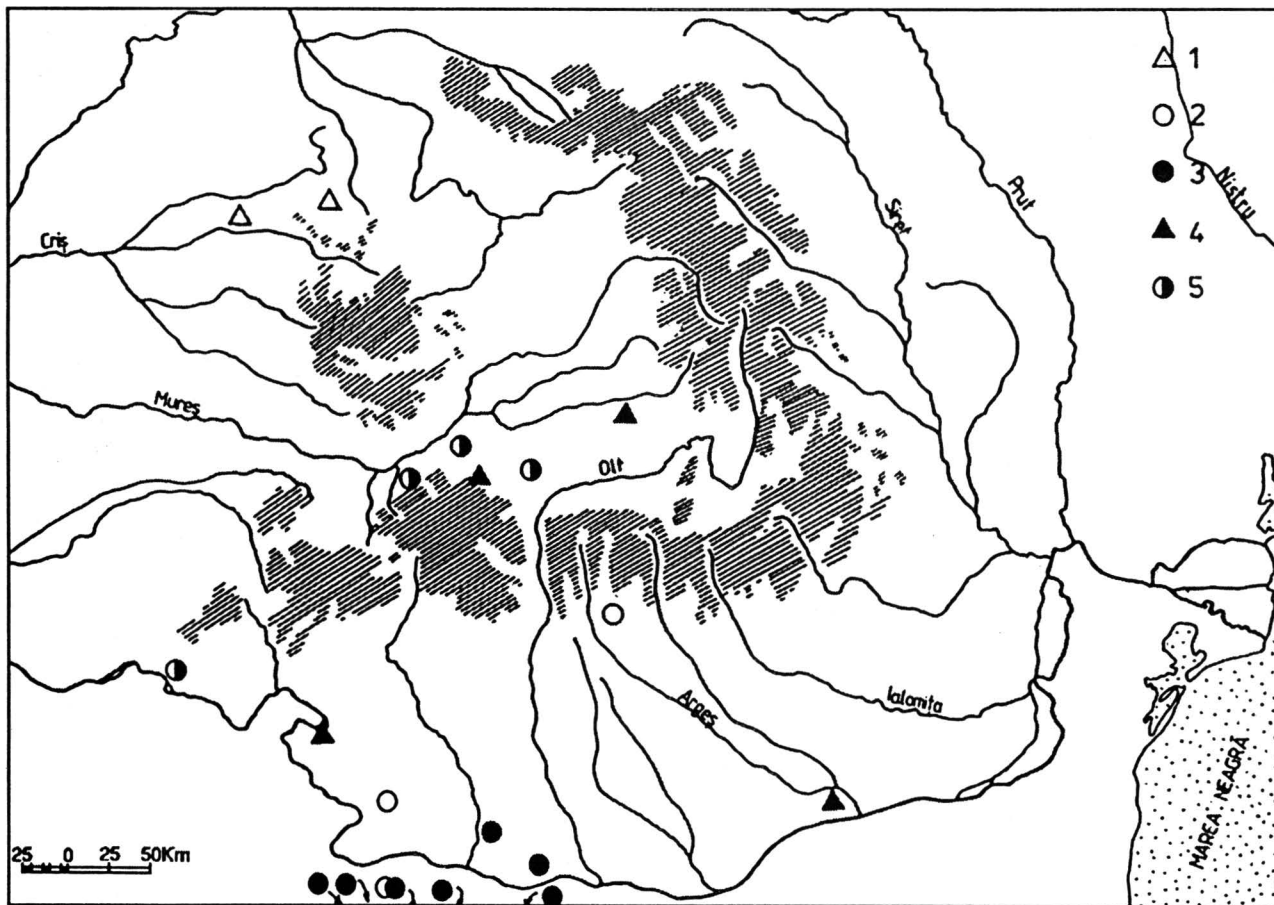

Fig. 18 - Harta de răspândire a fibulelor de schemă Latène C - tip 2. 1 - fibule de tip 2a; 2 - fibule de tip 2b1; 3 - fibule de tip 2b2; 4 - fibule de tip 2c; 5 - fibule de tip 2d (lista 2).

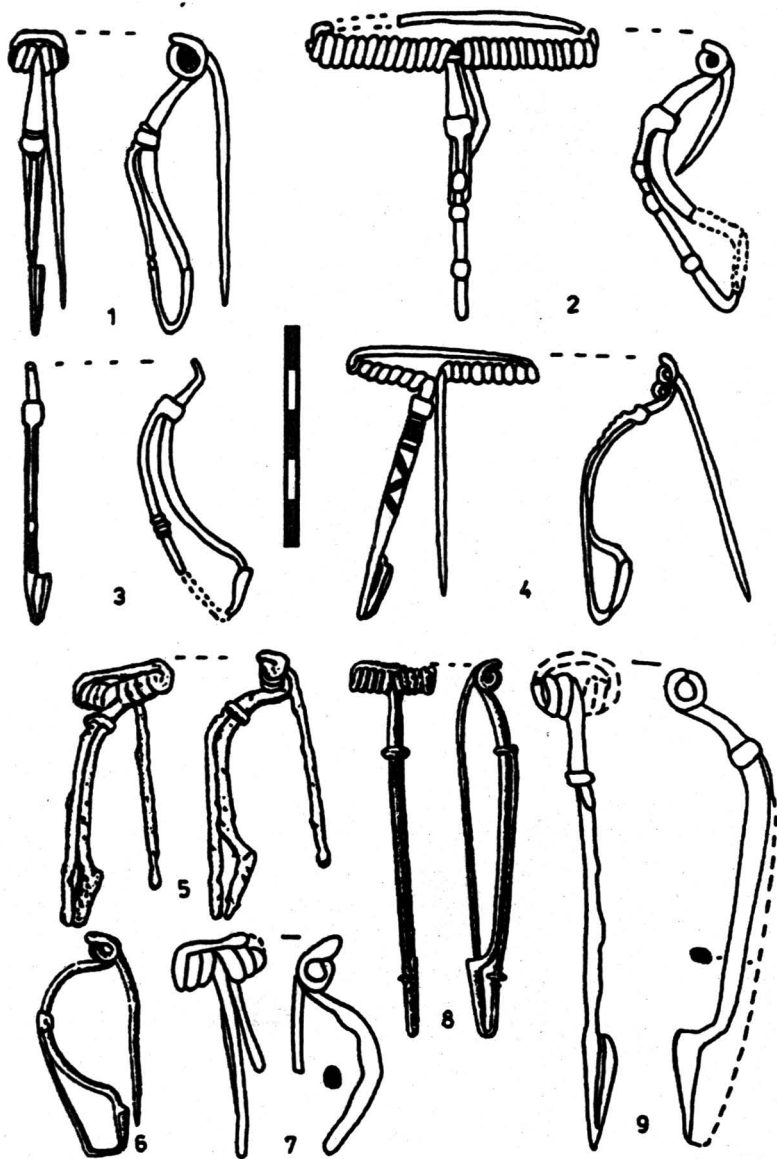

Fig. 19 - Fibule de tip 2a (1), 2b1 (7-9), 2c (5-6) și 2d (2-4). 1. Panic; 2. Divici; 3. Șura Mică; 4. Târnava; 5. Tilișca (după N. Lupu); 6. Radovanu (după D. Șerbănescu); 7, 9. Conțești (după Al. Vulpe, E. Popescu); 8. Corlate (după C.S. Nicolaescu-Plopșor). 1-3, 6 - bronz; 4 - bronz aurit; 5, 7-9 - fier. 6, 8 - fără scară.

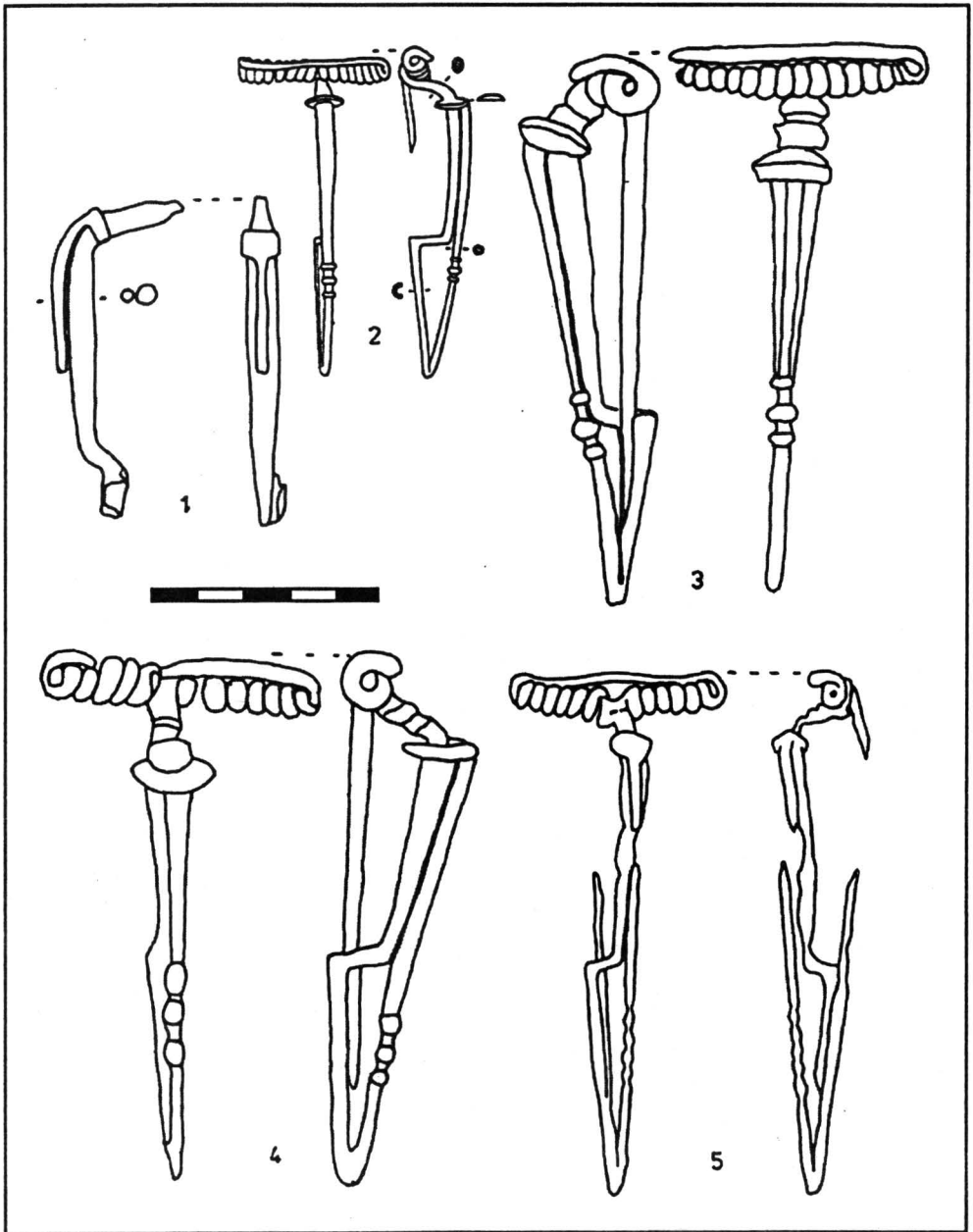

Fig. 20 - Fibule de tip 2b1 (1) și 2b2 (2-5). 1. Bulgaria - Muz. Vrața; 2. Gura Padinii (după C.S. Nicolaescu-Plopșor); 3-4. Sofronievo (după B. Nikolov); 5. Căciulătești (după P. Gherghe). 1-5 - fier. 2 - fără scară.

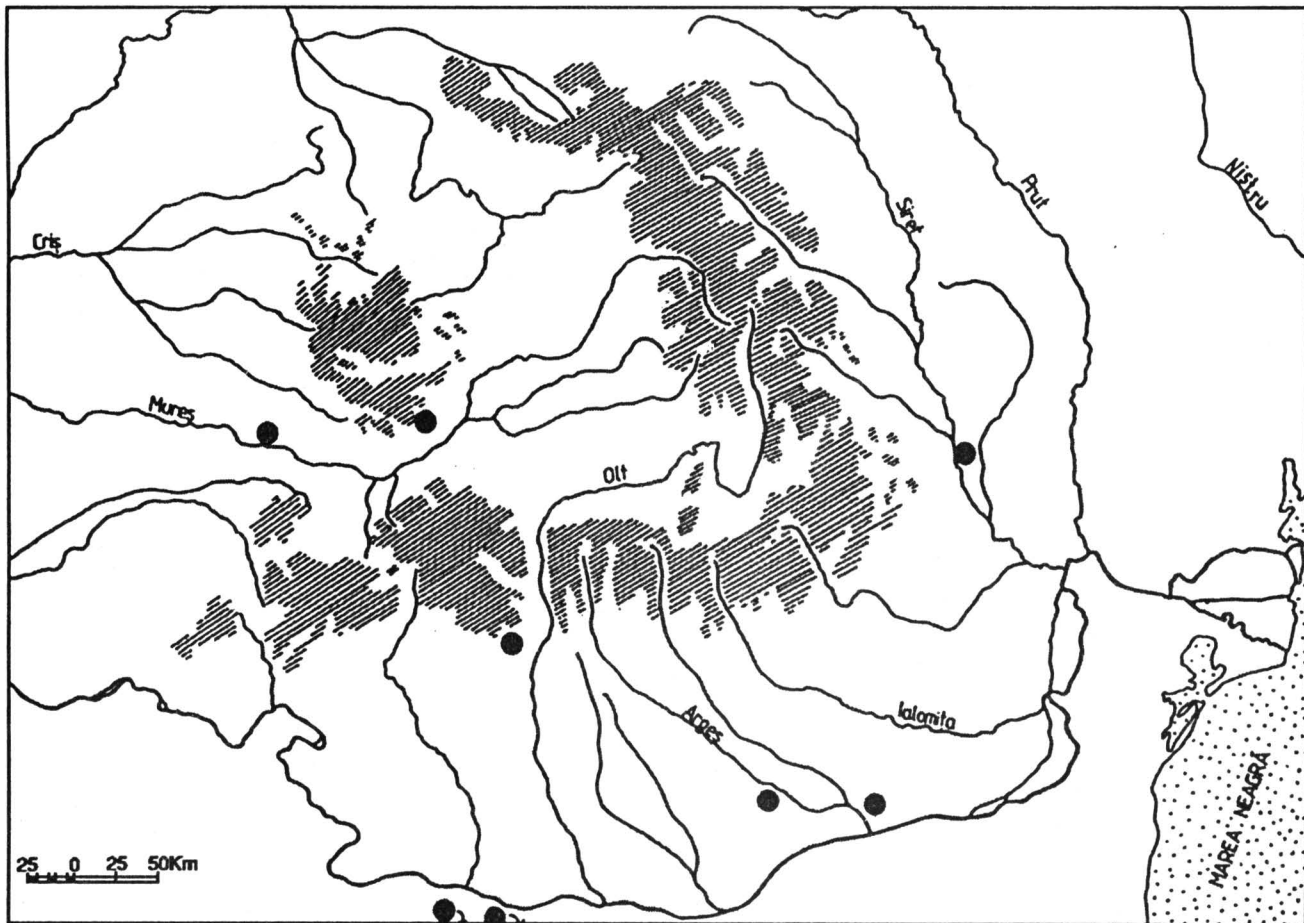

Fig. 21 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 3 (lista 3).

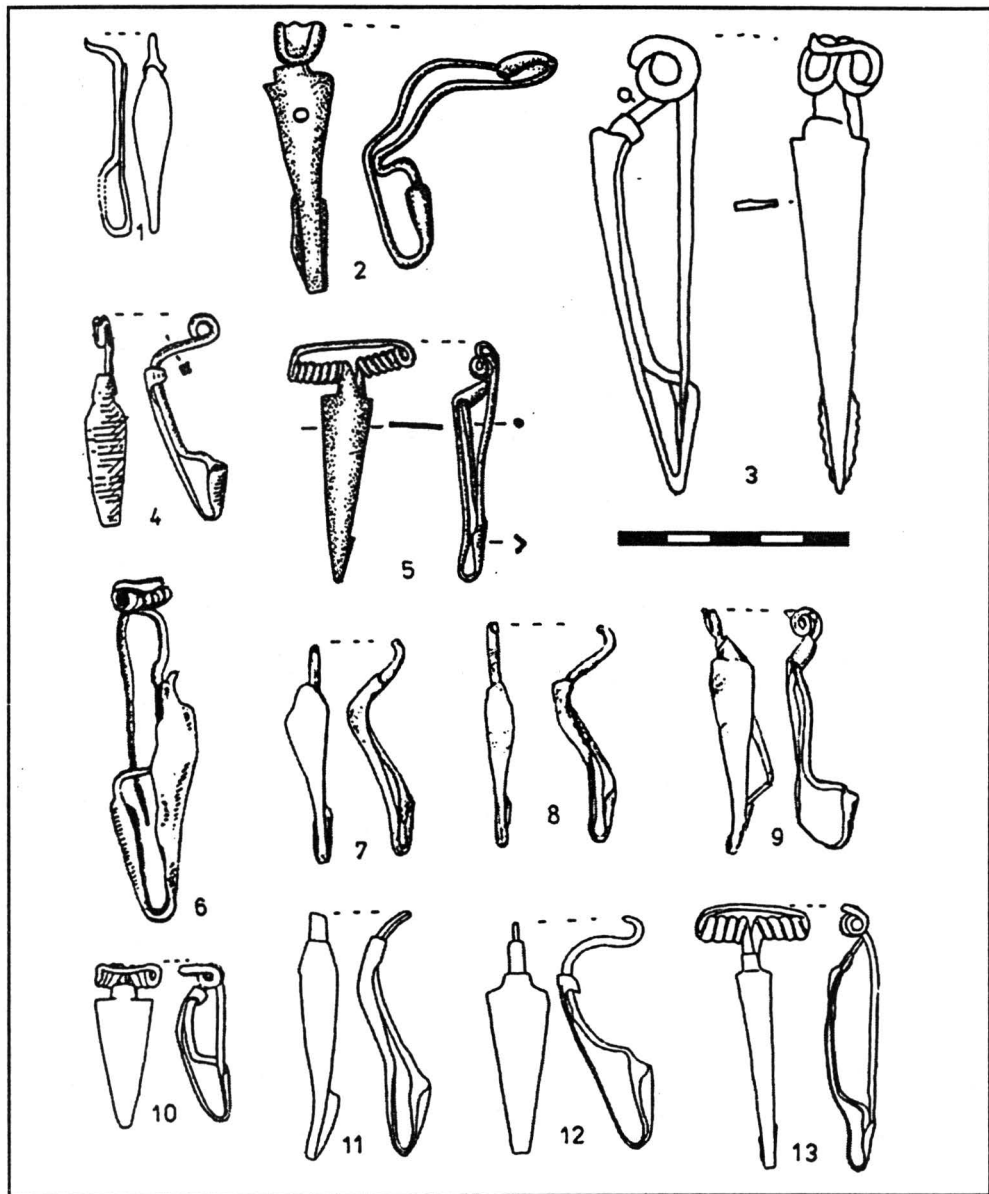

Fig. 22 - Fibule de tip 3. 1. Vlădiceasca (după G. Trohani); 2, 5. Smočan (după M. Domaradzki); 3. Banat (după F. Medelet); 4. Ocnița (după D. Berciu); 6. Liliace (după I. Venedikov); 7-9. Negotin (după P. Popović); 10. Belgrad-Karaburma (idem); 11-13. Ljubicevač-Ostrvo (idem).
1-13 - bronz. 7-9, 11-13 - fără scară.

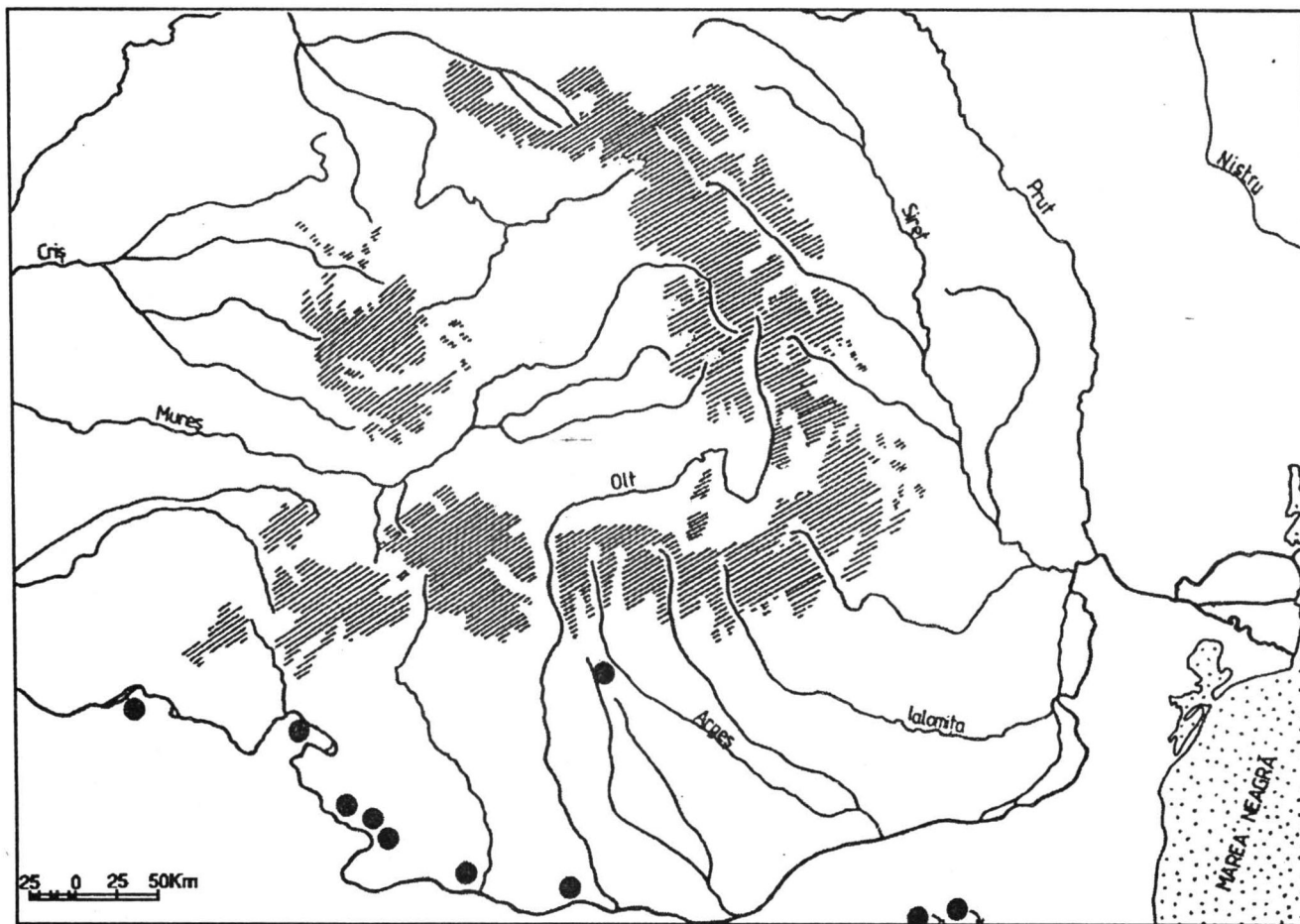

Fig. 23 - Harta de răspândire a fibulelor de tip Orlea-Maglavit - tip 4 (lista 4).

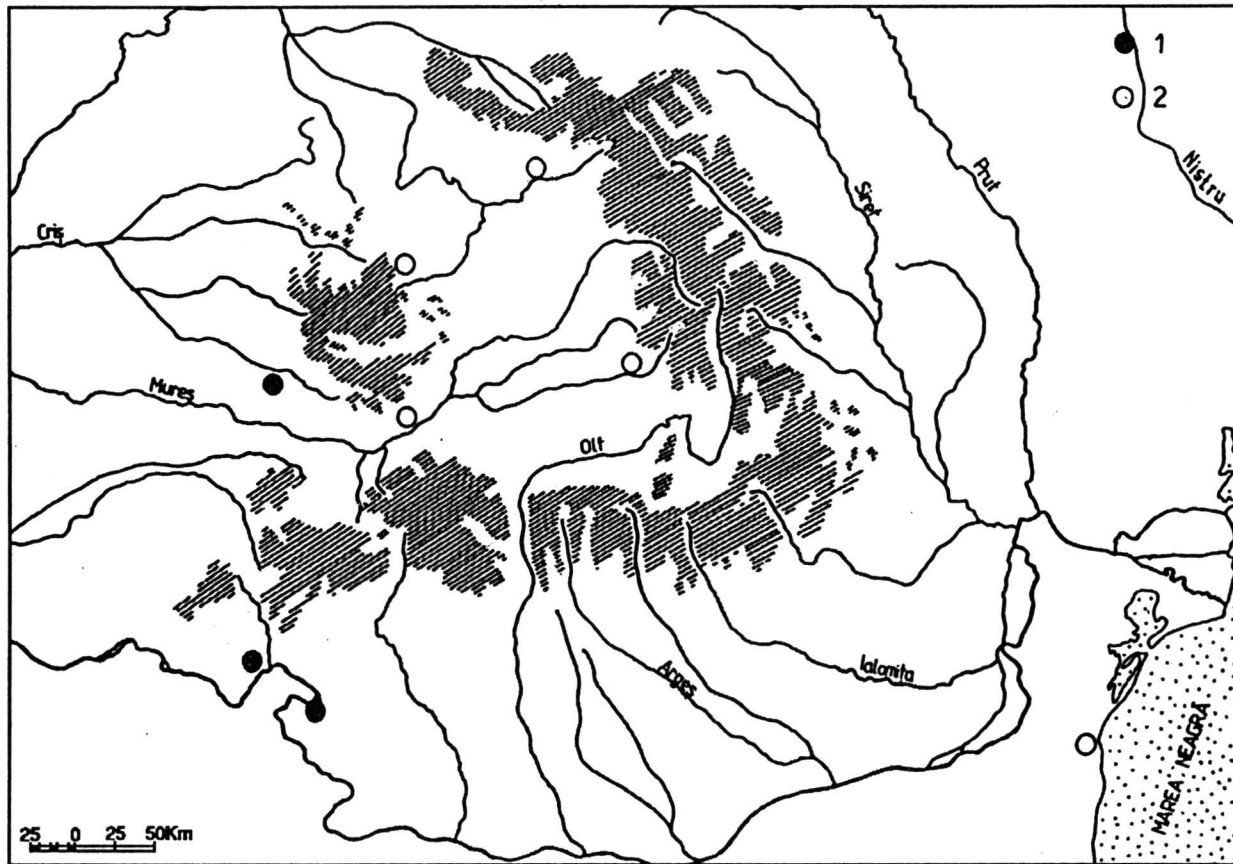

Fig. 24 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 5. 1 - exemplare descoperite în contexte dacice; 2 - exemplare descoperite în contexte romane sau post-romane (lista 5).

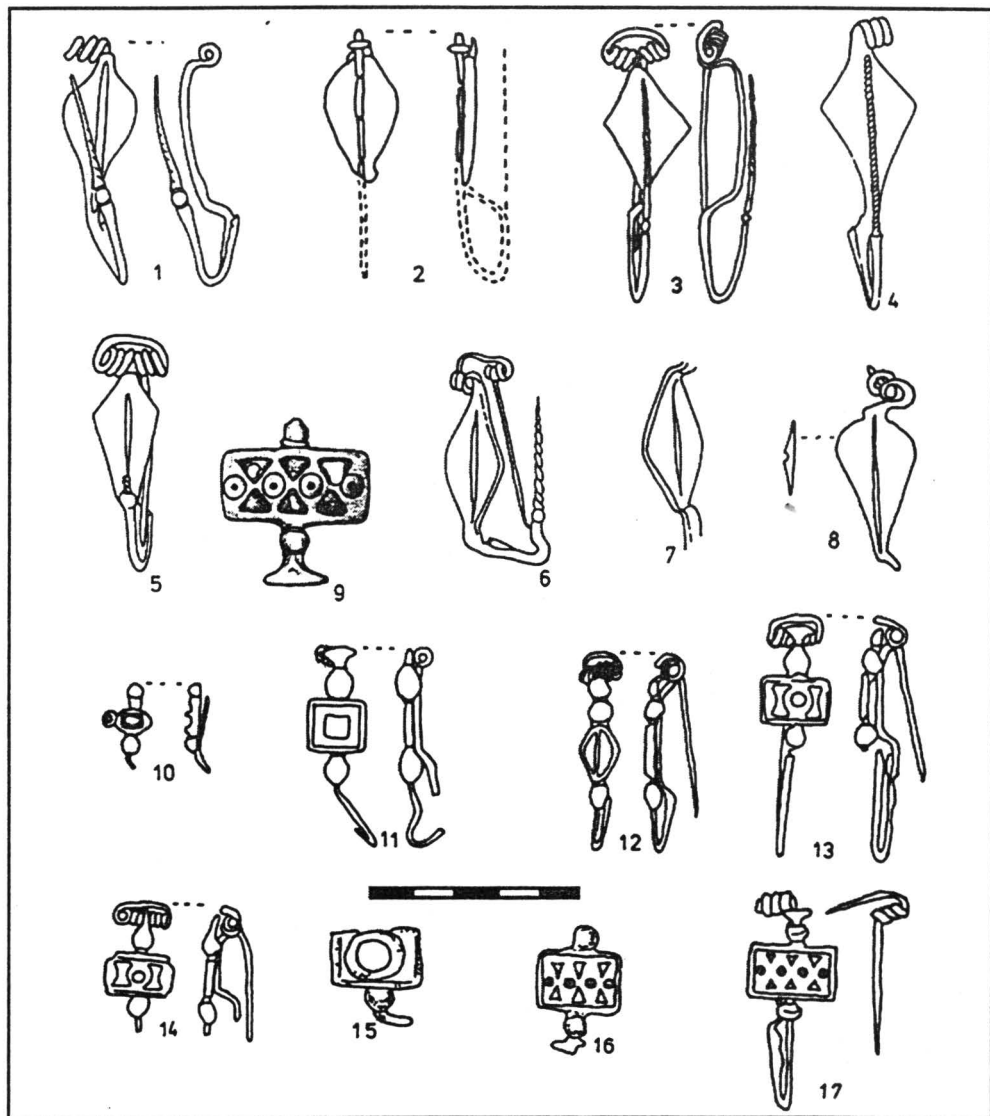

Fig. 25 - Fibule de tip 4 (1-8) și de tip 5 (9-17). 1. Mala Vrbiča - Ajmana (după P. Popovič); 2. Ceparî (după E. Popescu, Al. Vulpe); 3. Orlea (după C. S. Nicolaescu-Plopșor); 4. Ivanski-Zlokucen (după P. Popovič); 5. Maglavit (idem); 6. Salcia (idem); 7. Lișteava (idem); 8. Kostolač (după F. Medeleț); 9. Constanța (după G. Severeanu); 10. Ostrovu Șimian (după C. Beldiman); 11. Uilac (idem); 12. Berindia (idem); 13. Alba Iulia (idem); 14. Căpușu Mare (idem); 15. Orșova (după F. Medeleț); 16. Banat (idem); 17. Banat - Porțile de Fier (idem). 1-17 - bronz. 5-7 - fără scară.

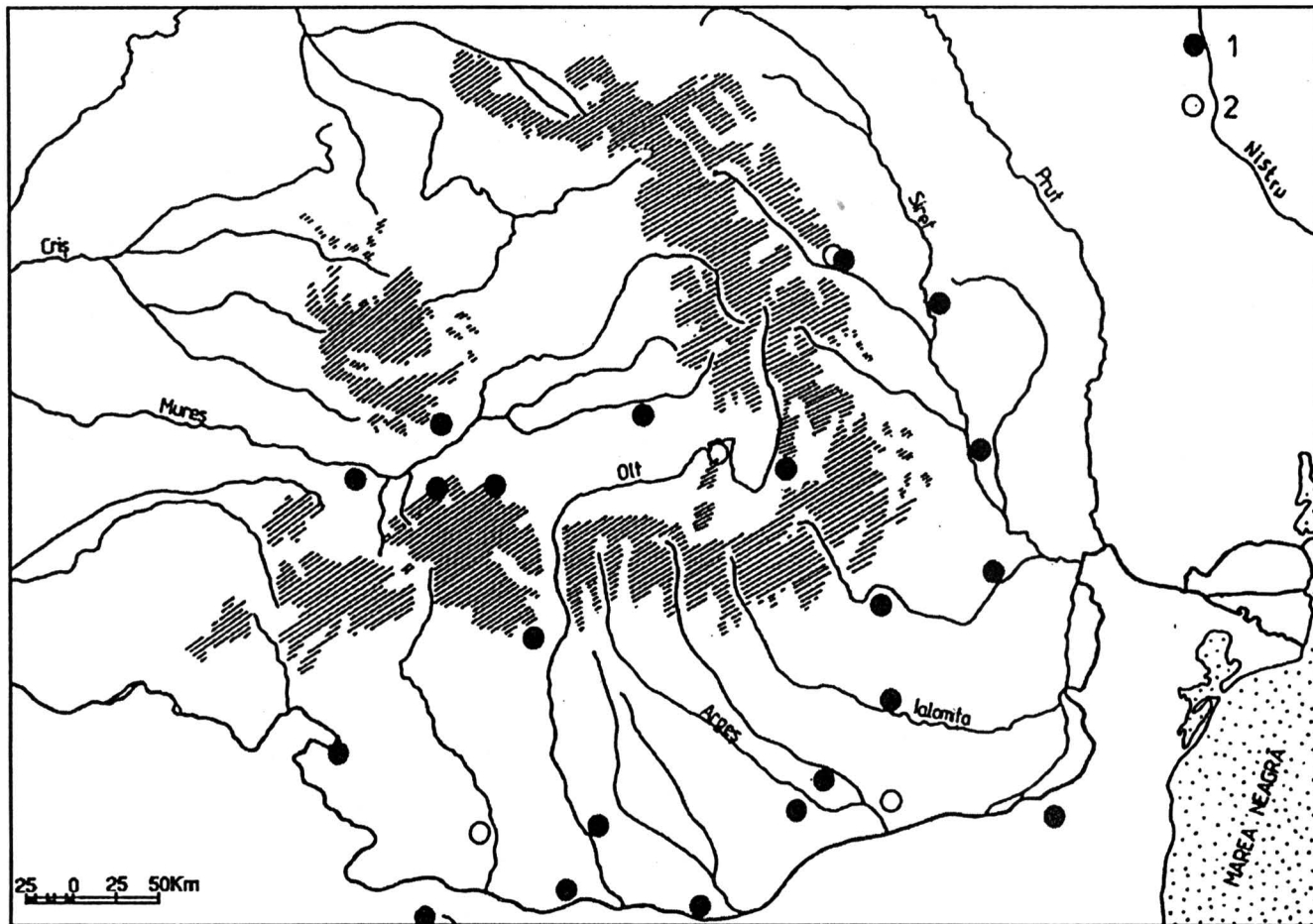

Fig. 26 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 6. 1 - fibule de tip 6a; 2 - fibule de tip 6b (lista 6).

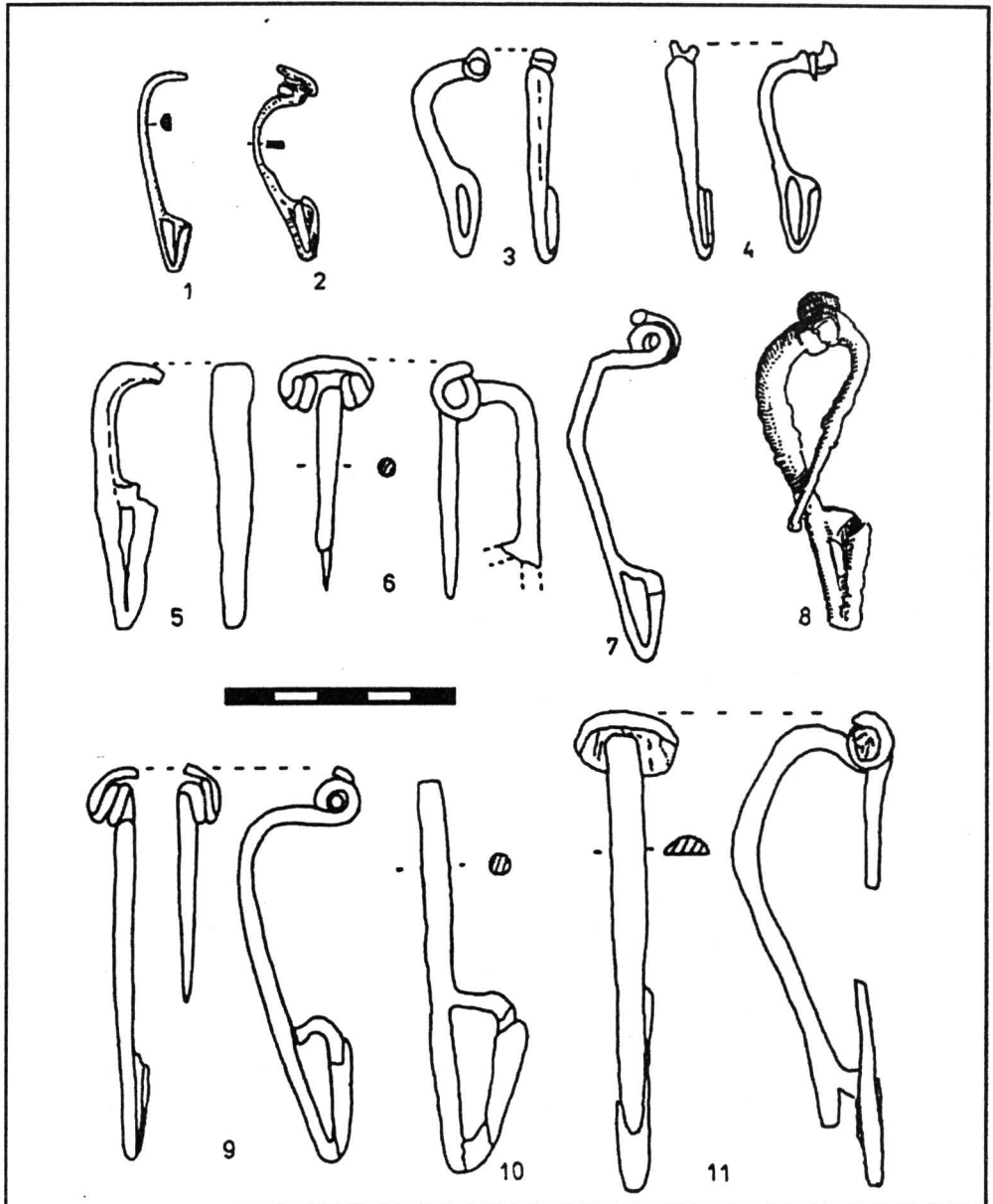

Fig. 27 - Fibule de tip 6a. 1. Sprâncenata (după C. Preda); 2. Ocnîța (după D. Berciu); 3-4. Căpâlna (după I. Glodariu, V. Moga); 5. Brad (după V. Ursachi); 6, 10-11. Sighișoara-Wietenberg; 7. Ostrovu Șimian (după P. Gherghe); 8. Craiva (după I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu); 9. Orlea. 1, 9 - bronz; 2-8, 10-11 - fier. 2, 8 - fără scară.

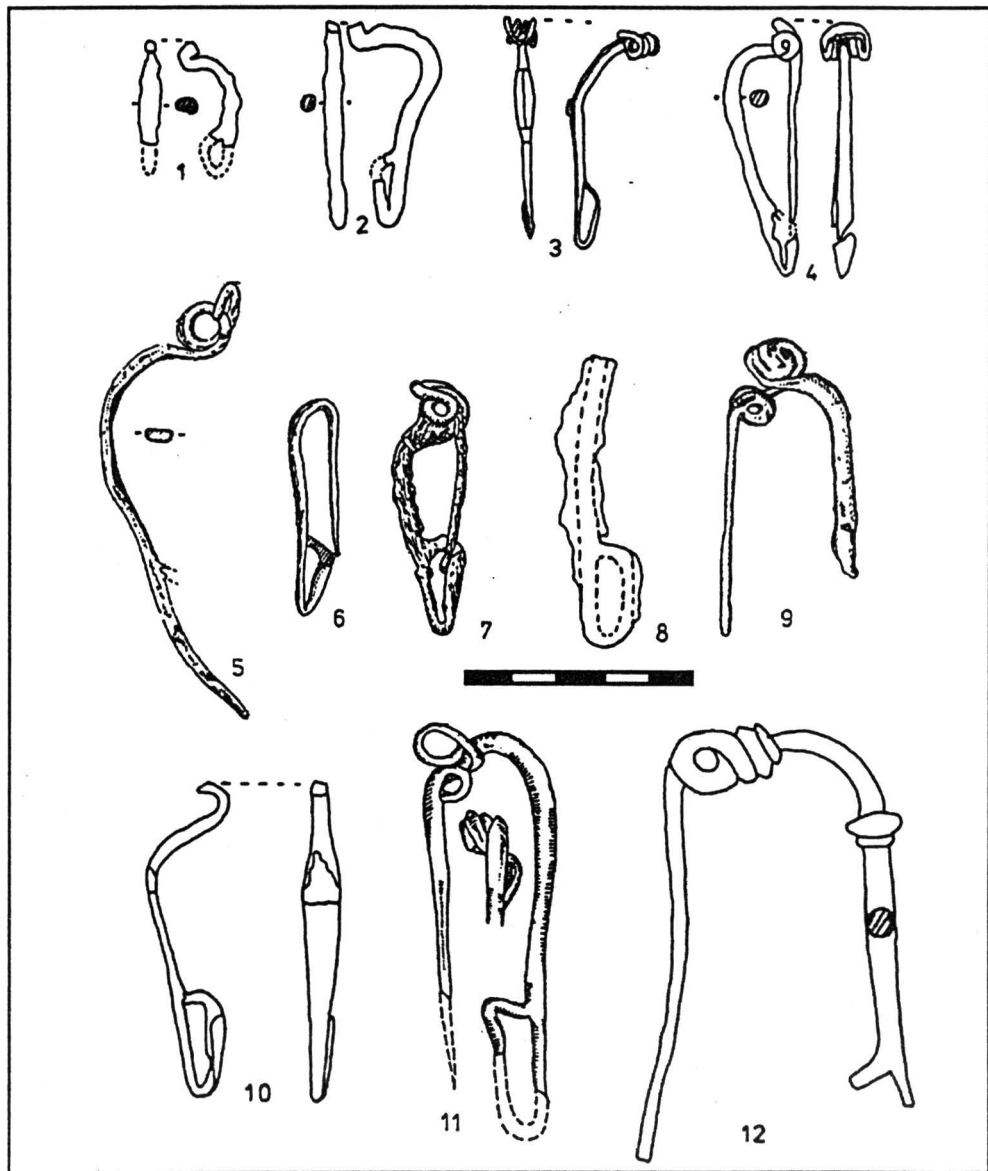

Fig. 28 - Fibule de tip 6a (1-10) și 6b (11-12). 1-2. Grădiștea (după V. Sârbu); 3. Deva (după I. Andrișoiu); 4. Cățelu Nou (după V. Leahu); 5. București (după M. Turcu); 6. Craiva (după I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu); 7, 9. Tilișca (după N. Lupu); 8. Poiana - jud. Galați (după R. Vulpe, E. Vulpe); 10. Altimir; 11. Vlădiceasca (după G. Trohani); 12. Racoș (după F. Costea). 1-12 - fier. 1-4, 6 - fără scară.

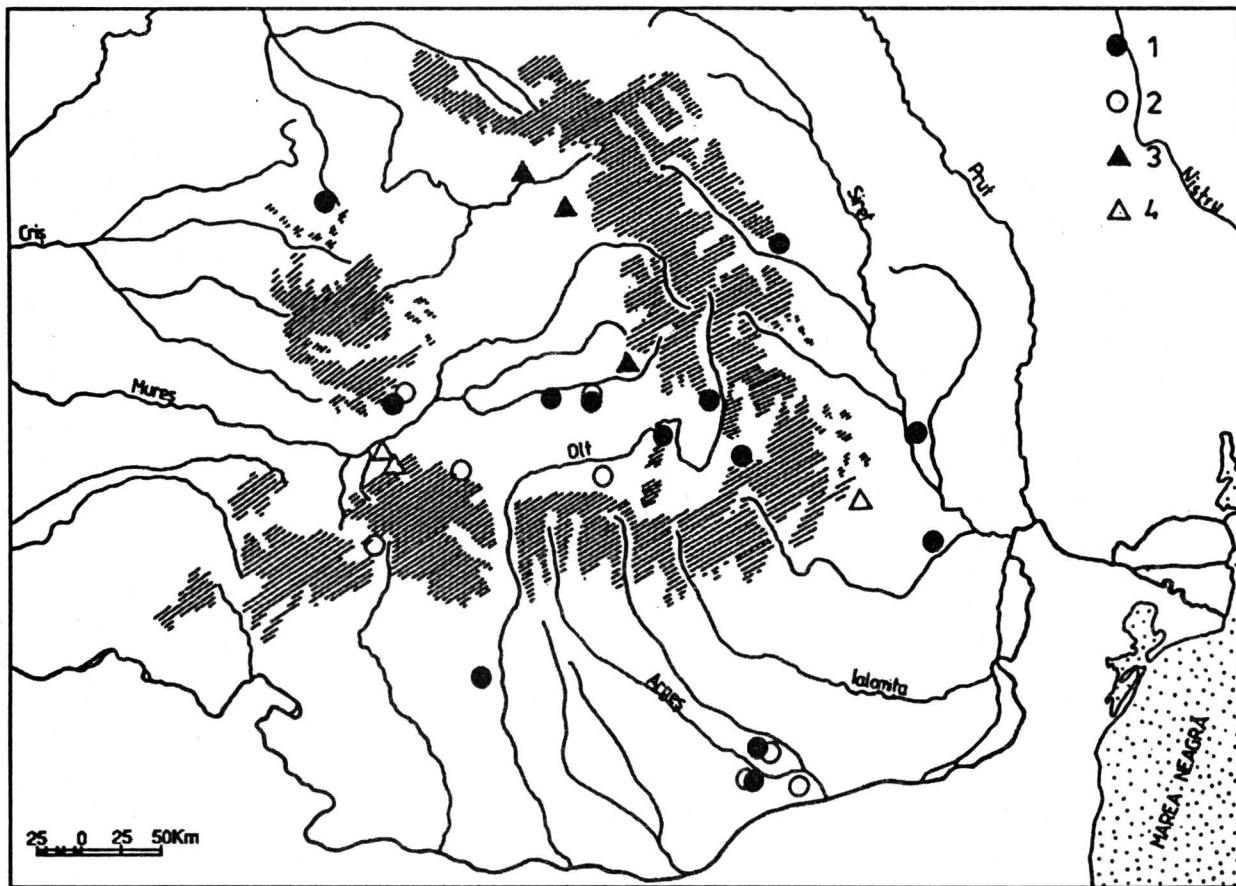

Fig. 29 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 7. 1 - fibule de tip 7a1; 2 - fibule de tip 7a2; 3 - fibule de tip 7b; 4 - fibule de tip 7c (lista 7).

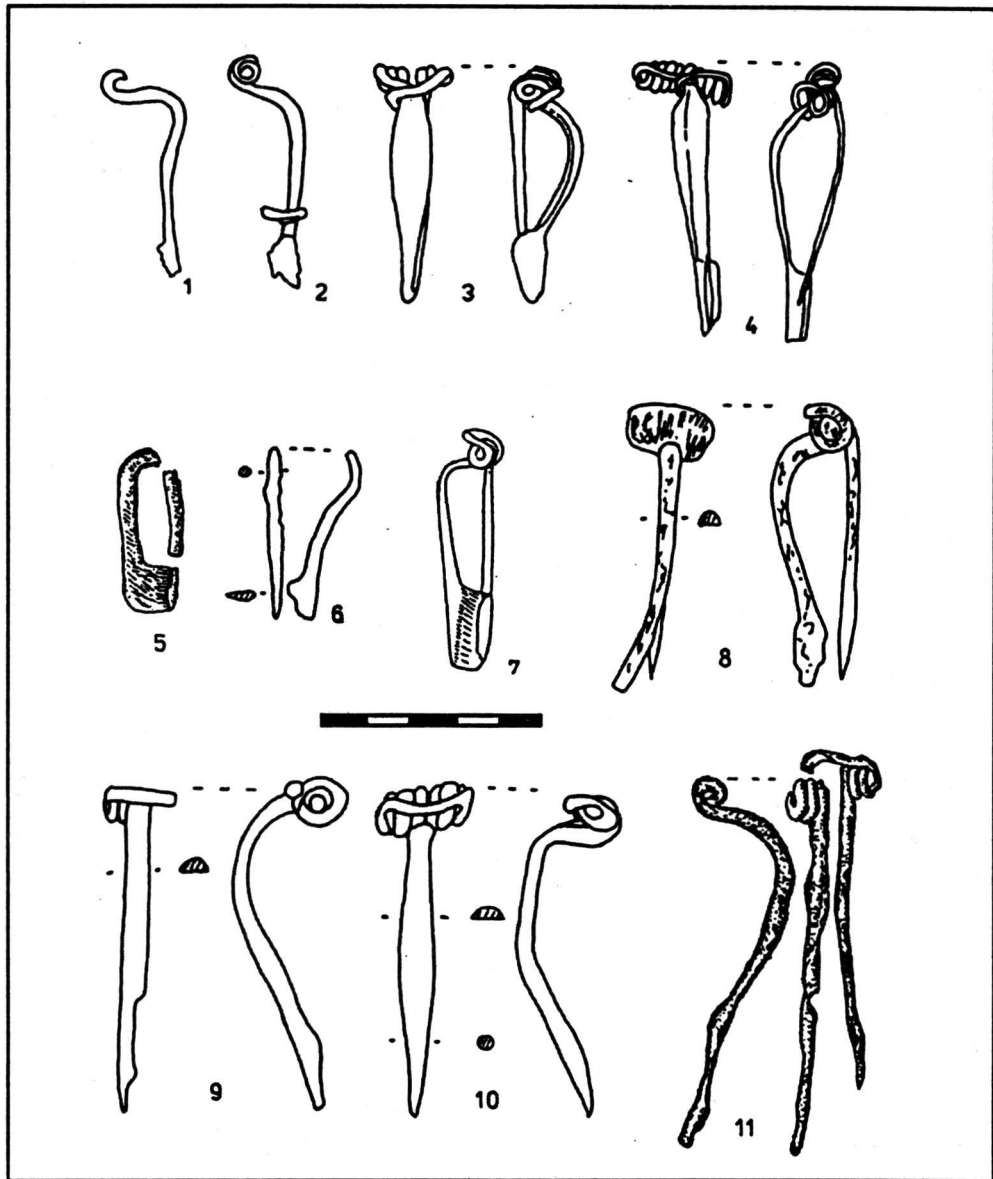

Fig. 30 - Fibule de tip 7a2 (7-11), 7c (3-4) și indeterminabile (1-2, 5-6). 1-2, 6. Grădiștea (după V.Sârbu); 3. Cândești (după A. C. Florescu, M. Florescu); 4. Căpâlna (după I. Glodariu, V. Moga); 5. Radovanu (după D. Șerbănescu); 7. Poiana - jud. Galați (după R. Vulpe); 8-10. Sighișoara-Wietenberg; 11. Tilișca (după N. Lupu). 1-2, 5-6, 8-11 - fier; 3-4, 7 - bronz. 1-2, 5-6 - fără scară.

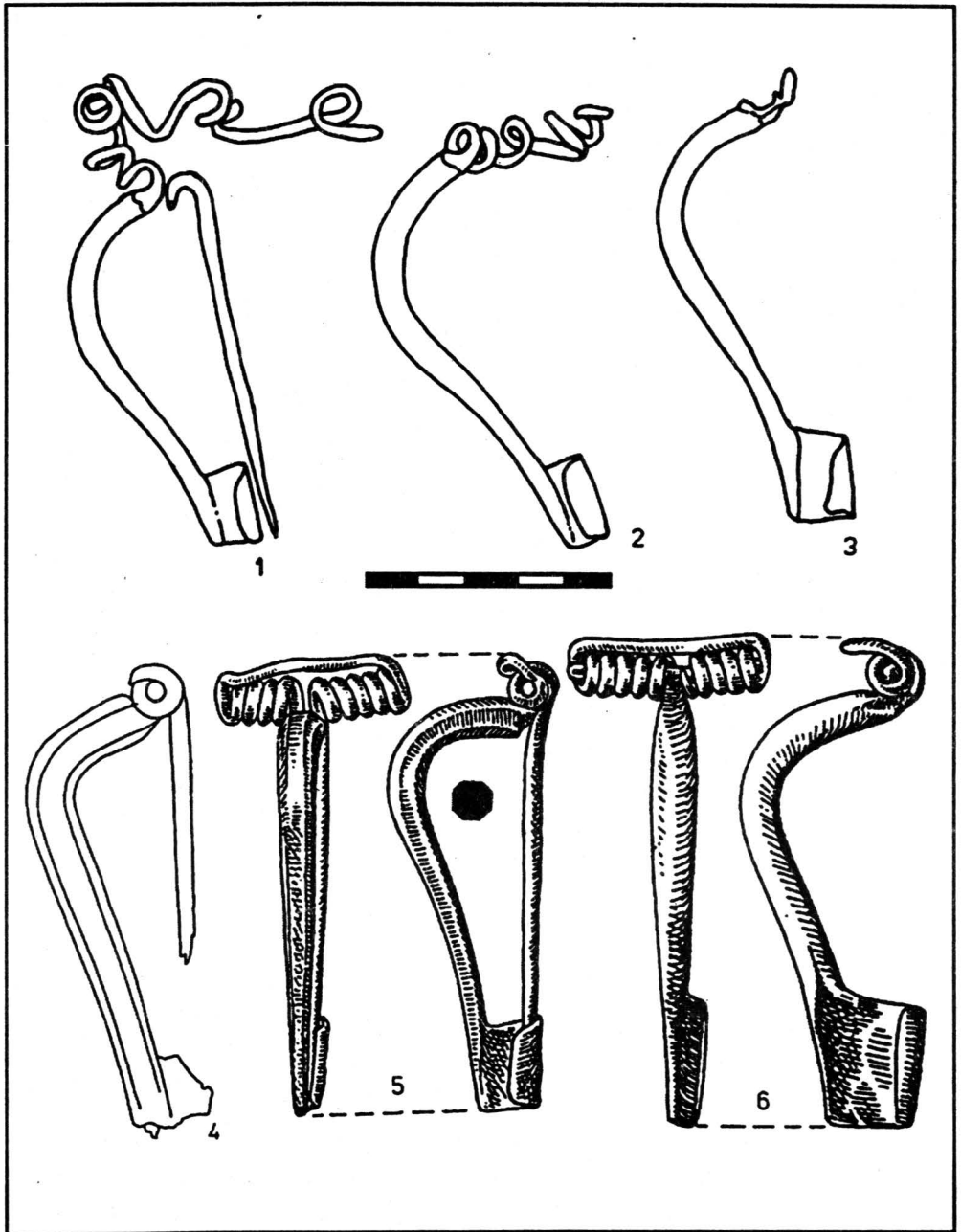

Fig. 31 - Fibule de tip 7a1 din argint. 1-3. Ghelința (după N. Fettich); 4. Sărmășag (după I. Glodariu); 5. Sâncrăieni (după L. Mărghitan); 6. Mediaș (idem).

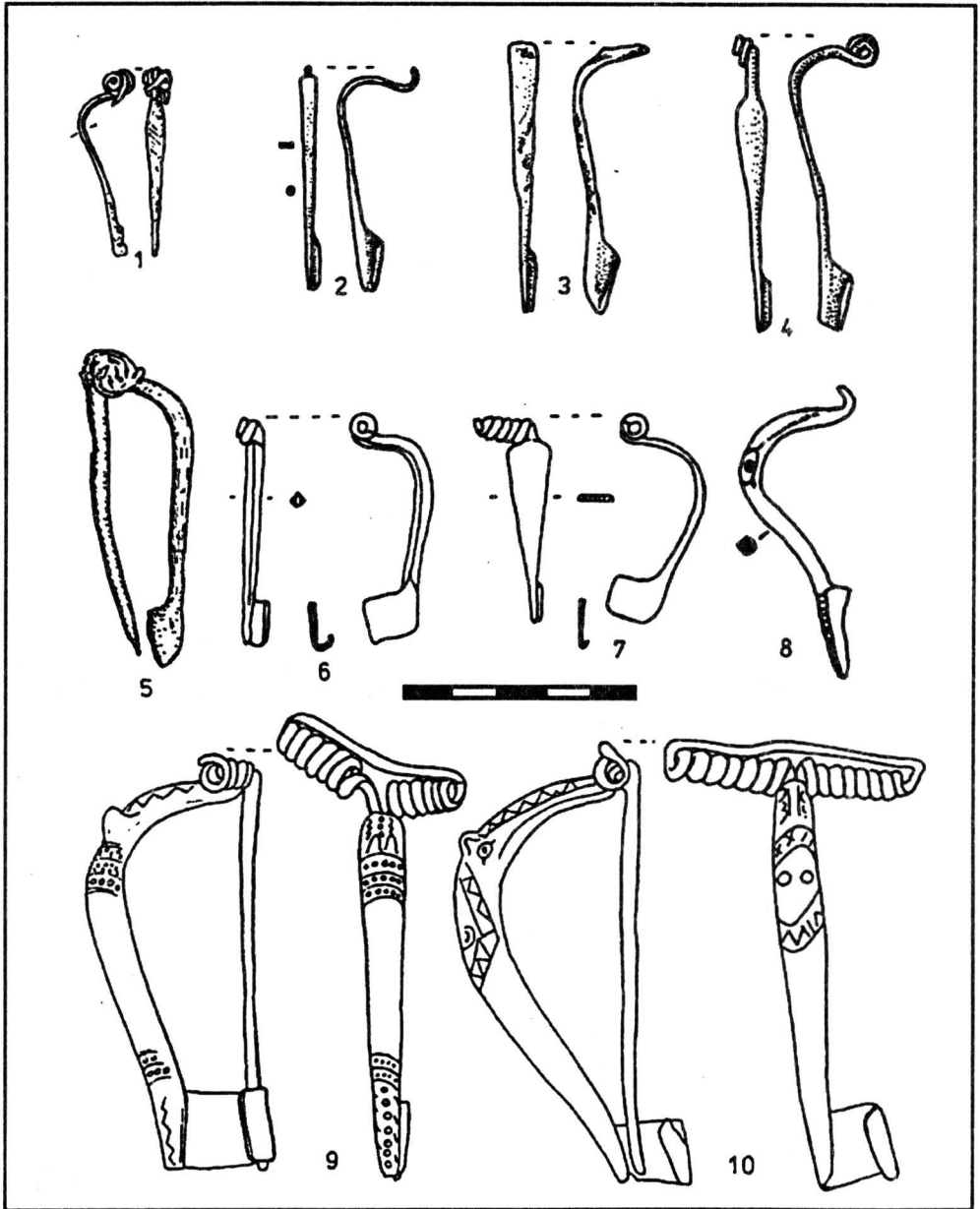

Fig. 32 - Fibule de tip 7a1 (6-7), 7a2 (1-5) și 7b (8-10). 1. Radovanu (după D. Șerbănescu); 2-4. Cetea; 5. Tilișca (după N. Lupu); 6-7. Sighișoara-Wietenberg; 8. Coldău; 9-10. Cehețel (după Z. Székely). 1, 6 - bronz; 2-5 - fier; 7-10 - argint. 1 - fără scară.

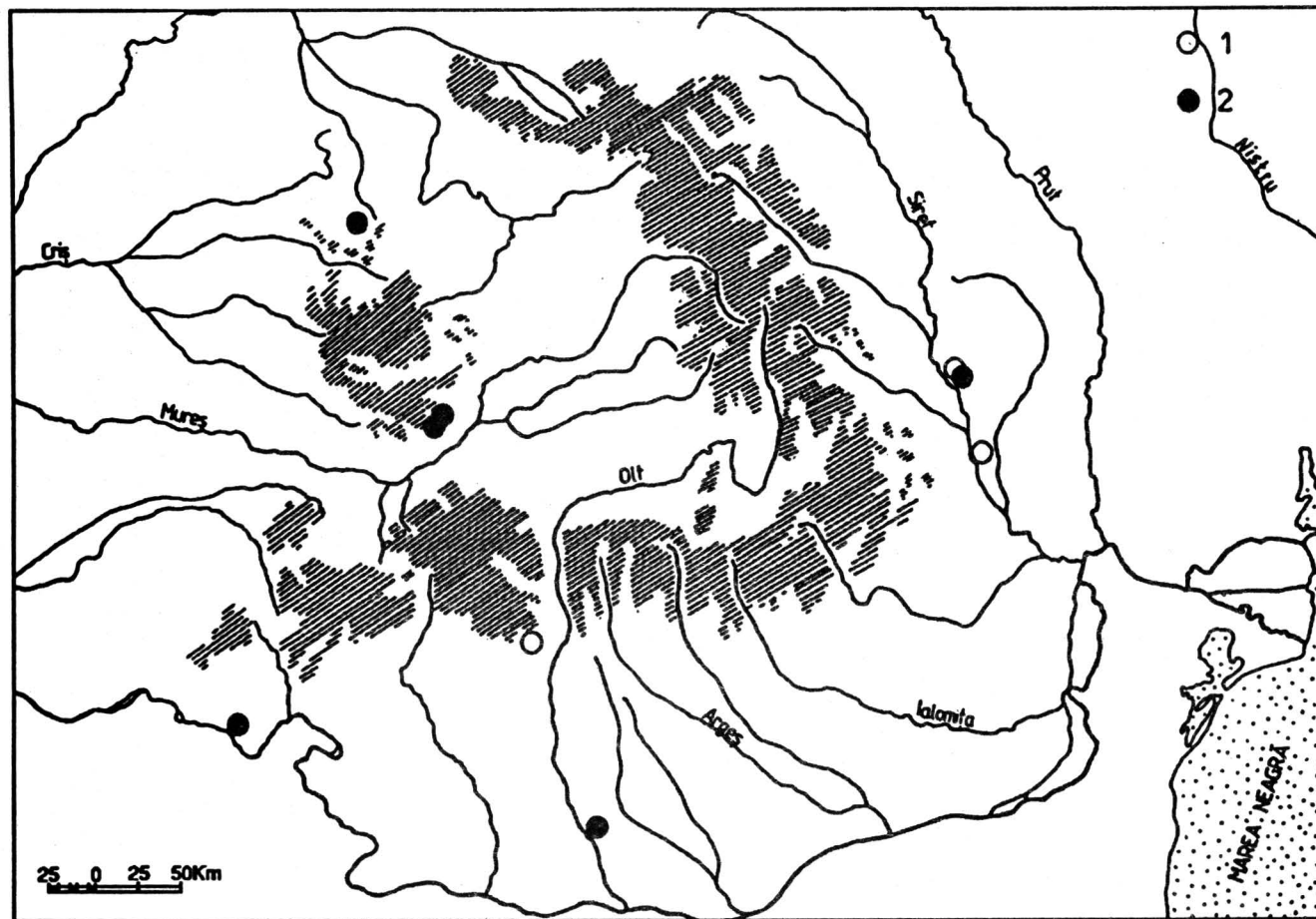

Fig. 33 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 8. 1 - fibule de tip 8a; 2 - fibule de tip 8b (lista 8).

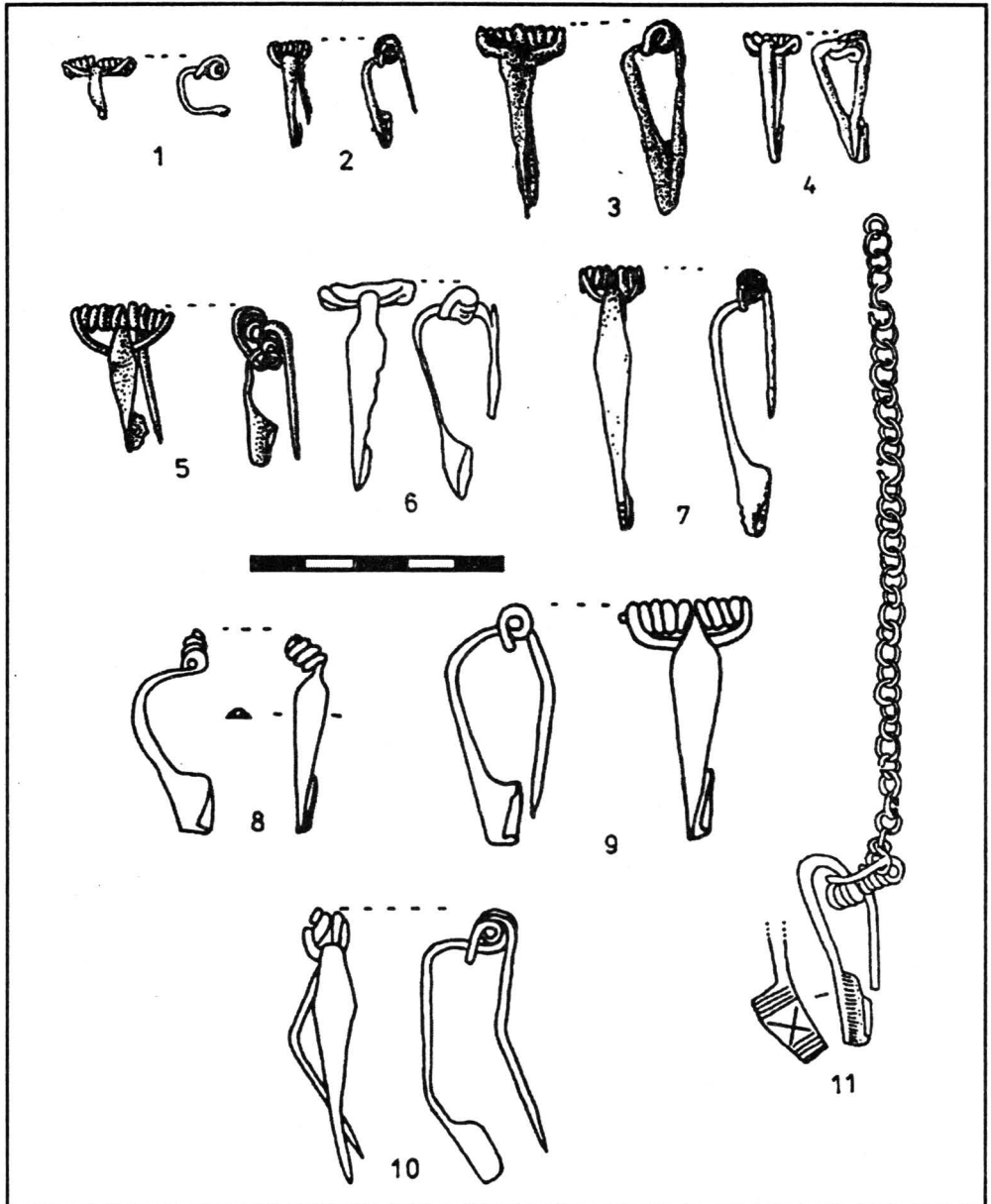

Fig. 34 - Fibule de tip 8a (1-2, 4, 11) și 8b (3, 5-10). 1-3. Răcățiu (după V. Căpitanu); 4. Ocnița (după D. Berciu); 5. Cetea; 6. Sprâncenata (după C. Preda); 7. Liubcova (după M. Gumă); 8-9. Craiva; 10. Șimleu Silvaniei - Observator; 11. Poiana - jud. Galați. 1-8, 10-11 - bronz; 9 - bronz aurit. 4 - fără scară.

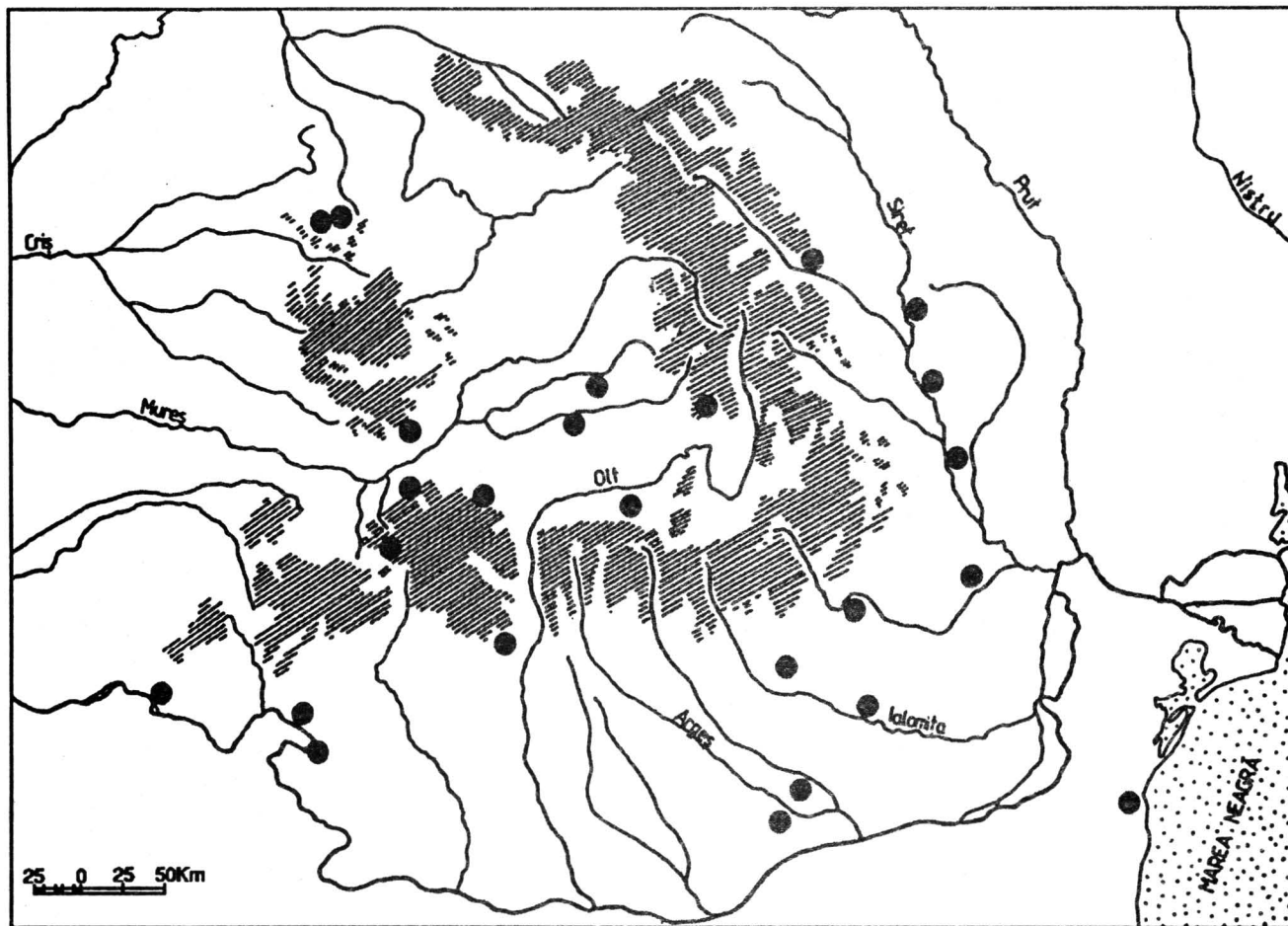

Fig. 35 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 9 (lista 9).

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://iabvp.ro>

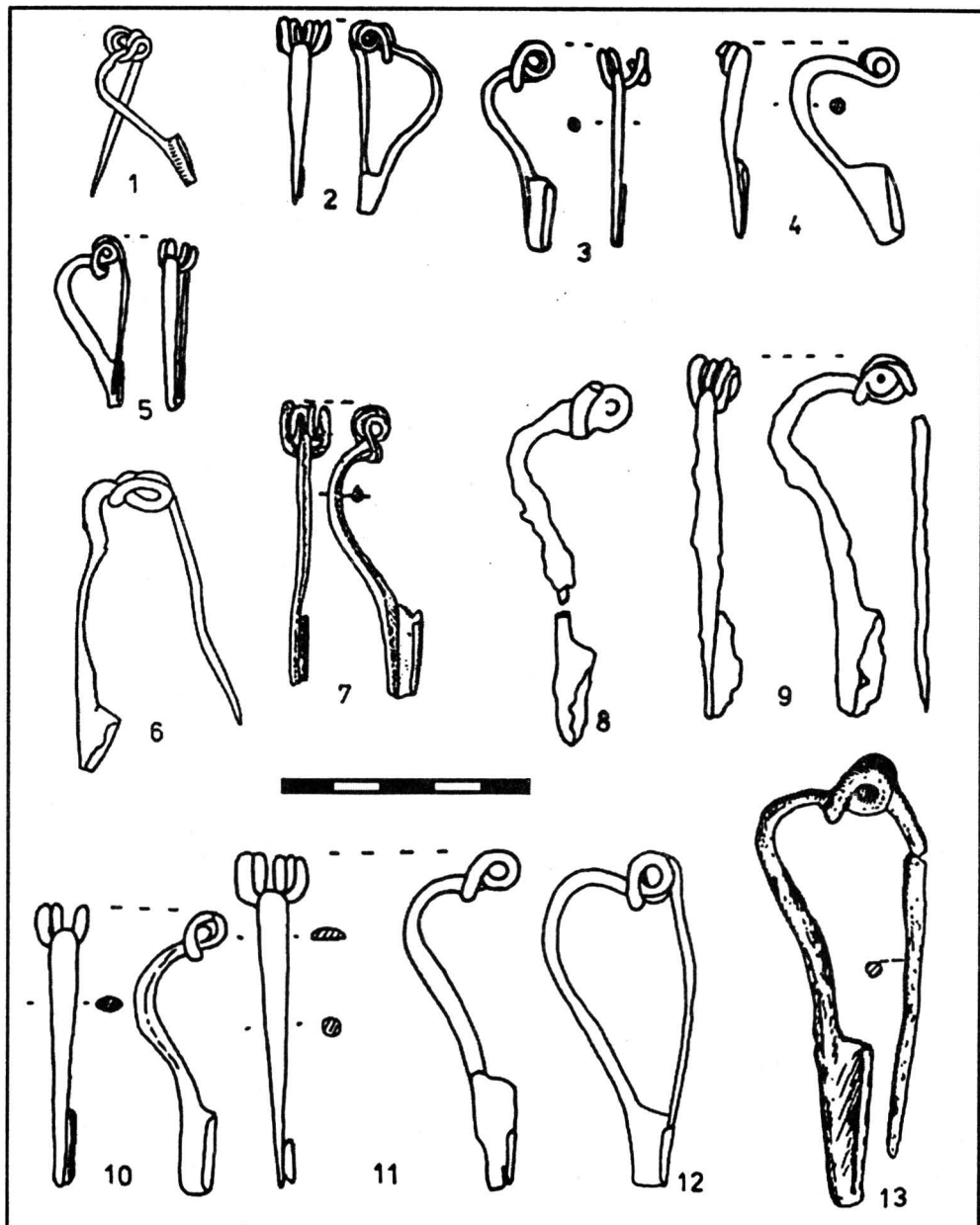

Fig. 36 - Fibule de tip 9a. 1, 6. Poiana - jud. Galați; 2, 8-9. Brad (după V. Ursachi); 3. Craiva; 4. Divici; 5. Piatra Roșie (după C. Daicovociu); 7. Mediaș (după M. Blăjan); 10-11. Sighișoara-Wietenberg; 12. Ostrovu Șimian (după P. Gherghe); 13. Tilișca (după N. Lupu). 1-7, 12 - bronz; 8-11, 13 - fier. 5 - fără scară.

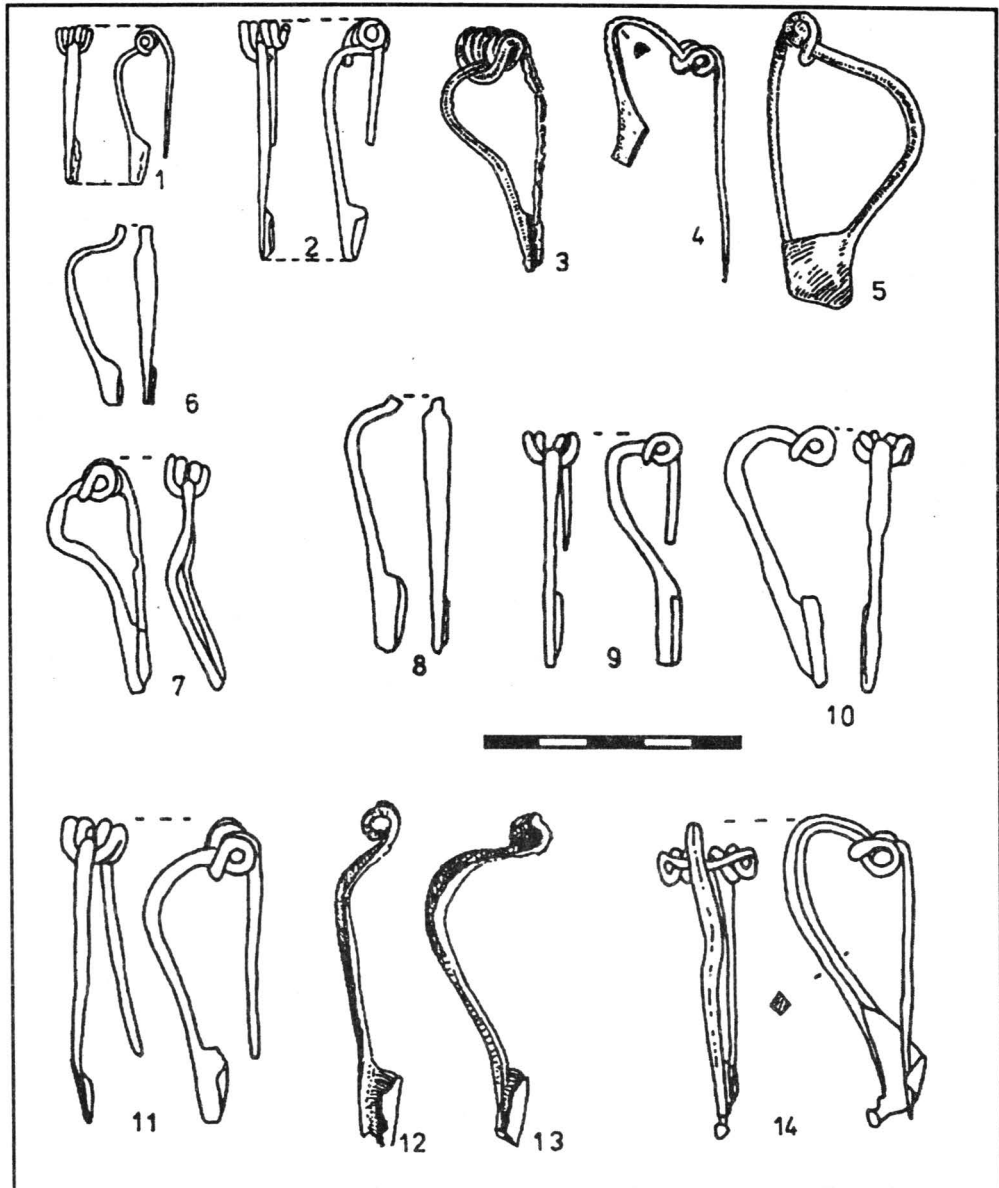

Fig. 37 - Fibule de tip 9a (1-11) și 9b (12-14). 1-2. Brad (după V. Ursachi); 3. Tinosu (după R. Vulpe, E. Vulpe); 4. Cățelu Nou (după M. Turcu); 5. România (după D. Popescu); 6-8, 10. Răcătău (după V. Căpitanu); 9. Căpâlna (după I. Glodariu, V. Moga); 11. Očnița (după D. Berciu); 12-13. Craiva (după I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu); 14. Orlea. 1-6, 8-9, 11-14 - bronz; 7-10 - fier. 12-13 - fără scară.

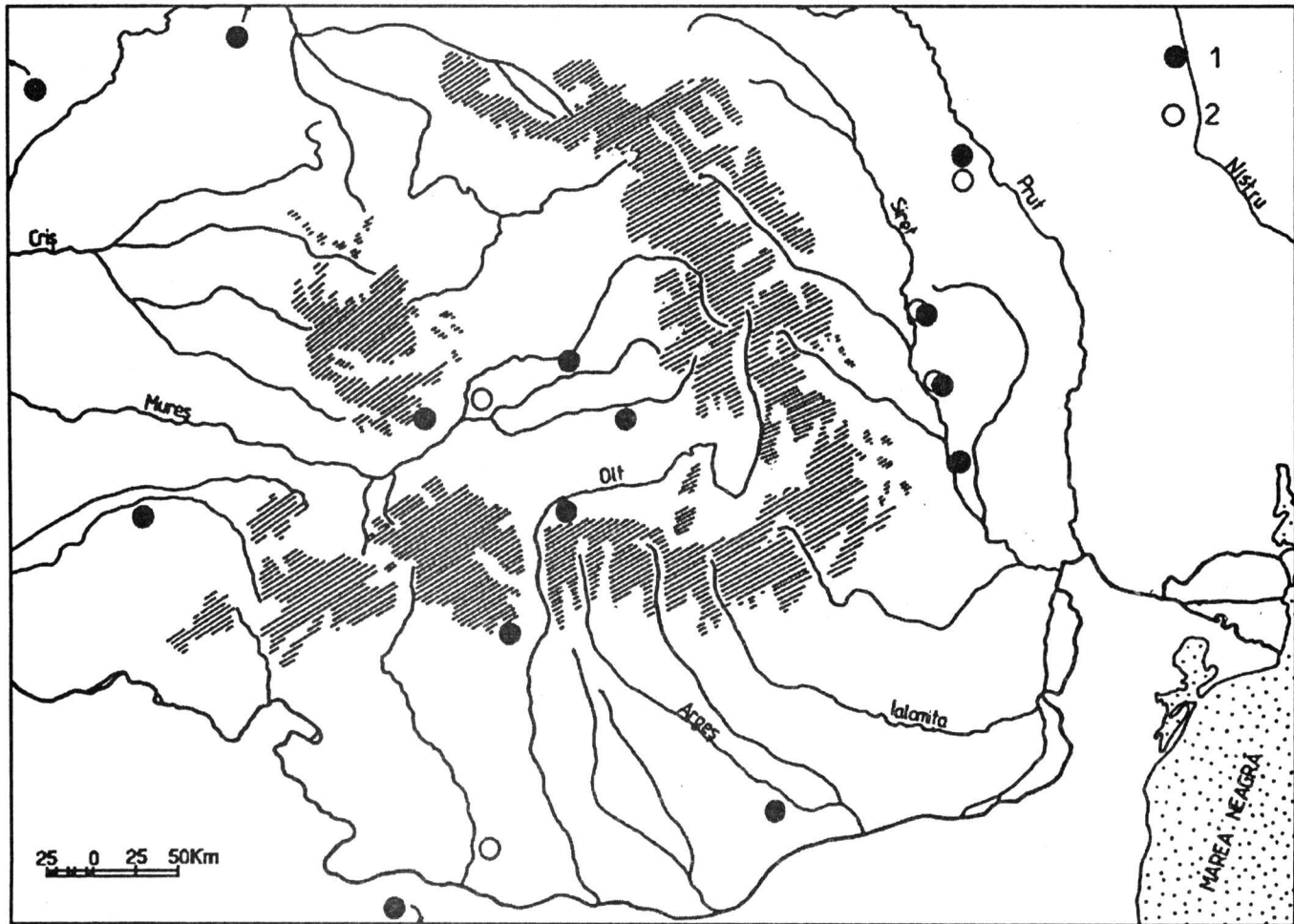

Fig. 38 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 10. 1 - fibule de tip 10a-b; 2 - fibule de tip 10c (lista 10).

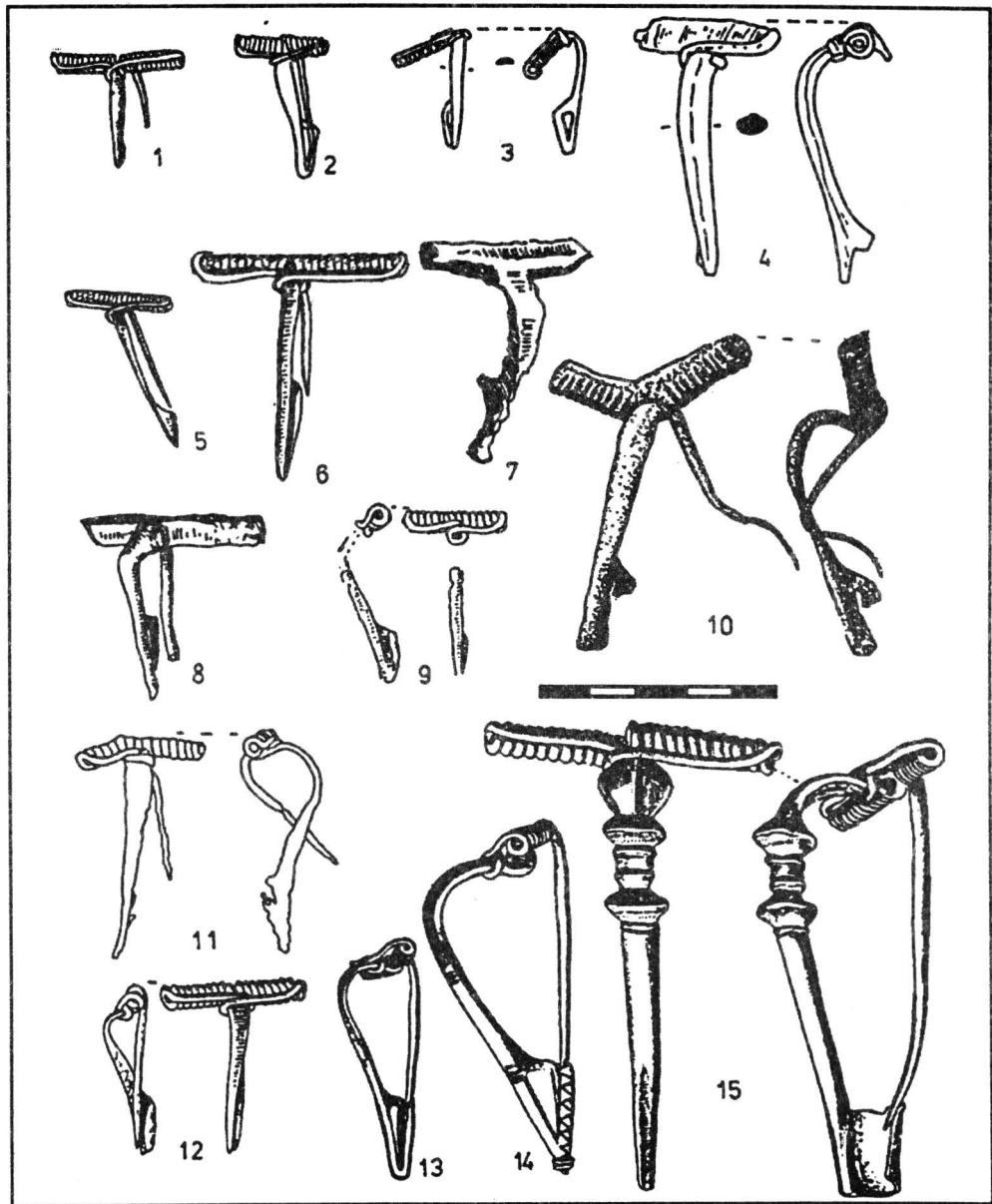

Fig. 39 - Fibule de tip 10a (2-4, 6-8, 13-14), 10b (1, 5, 9-12) și exemplar hibrid (15).
 1. Poiana - jud. Galați (după L. Mărghitan); 2-4. Sighișoara-Wietenberg; 5-8. Craiva
 (după I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu); 9, 12. Ocnița (după D. Berciu); 10. Răcățiu
 (după V. Căpitanu); 11. Brad (după V. Ursachi); 13-15. Remetea Mare (după
 I. Bleyer). 1, 13-15 - argint; 2-3, 5-6, 9, 12 - bronz; 4, 7-8, 10-11 - fier. 5-8 - fără scară.

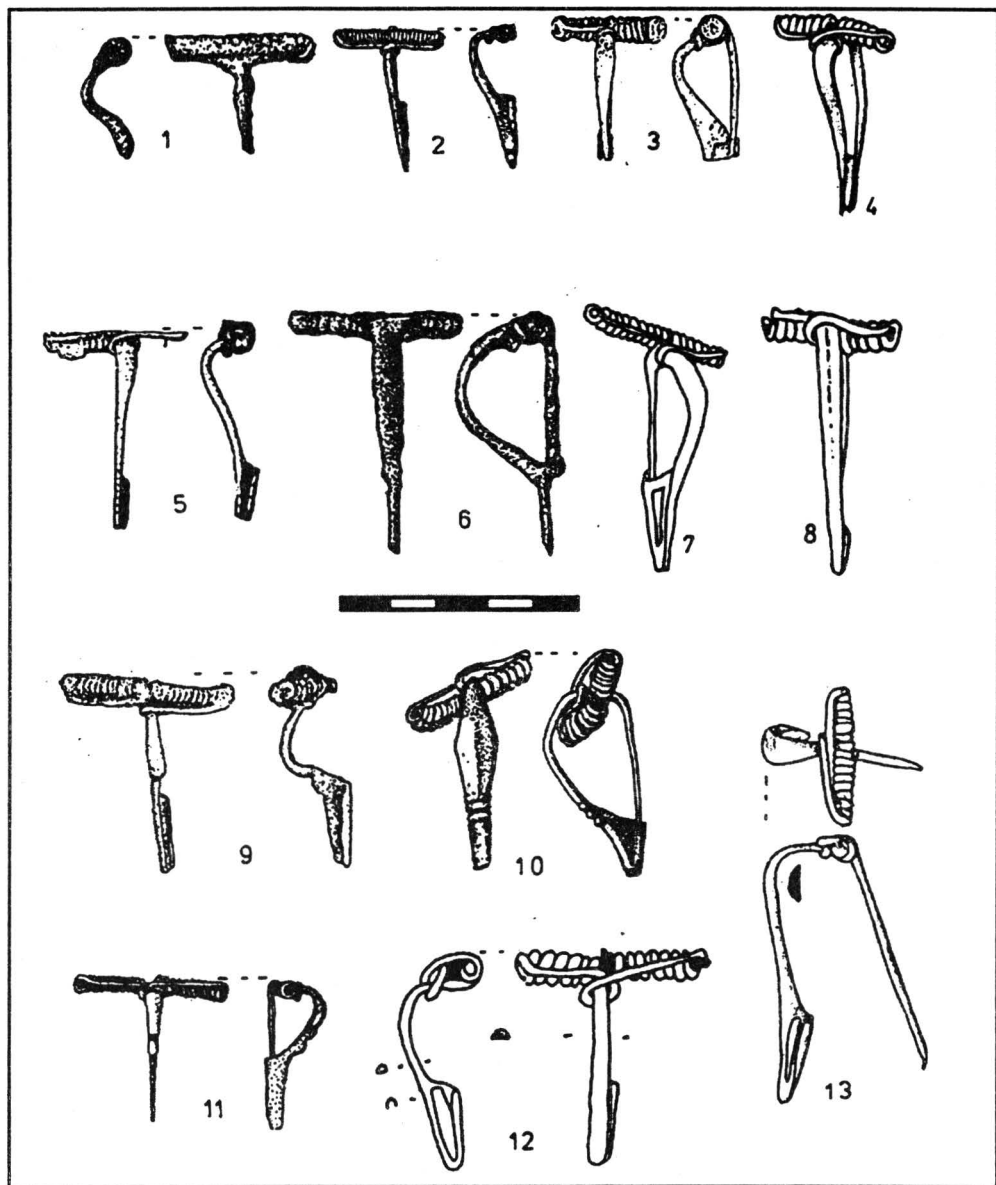

Fig. 40 - Fibule de tip 10a (7, 12-13), 10b (1-6, 8) și 10c (9-11). 1-3, 5-6, 9-10. Răcătău (după V. Căpitanu); 4. Iași (după G. Severeanu); 7. Gallberg bei Fohrde (după O. Almgren); 8. Tg. Mureș (după N. Fettich); 11. Brad (după V. Ursachi); 12. Carevec; 13. Ocnița (după D. Berciu). 4, 8 - argint; 2-3, 5, 7, 9-13 - bronz; 1, 6 - fier. 7-8, 13 - fără scară.

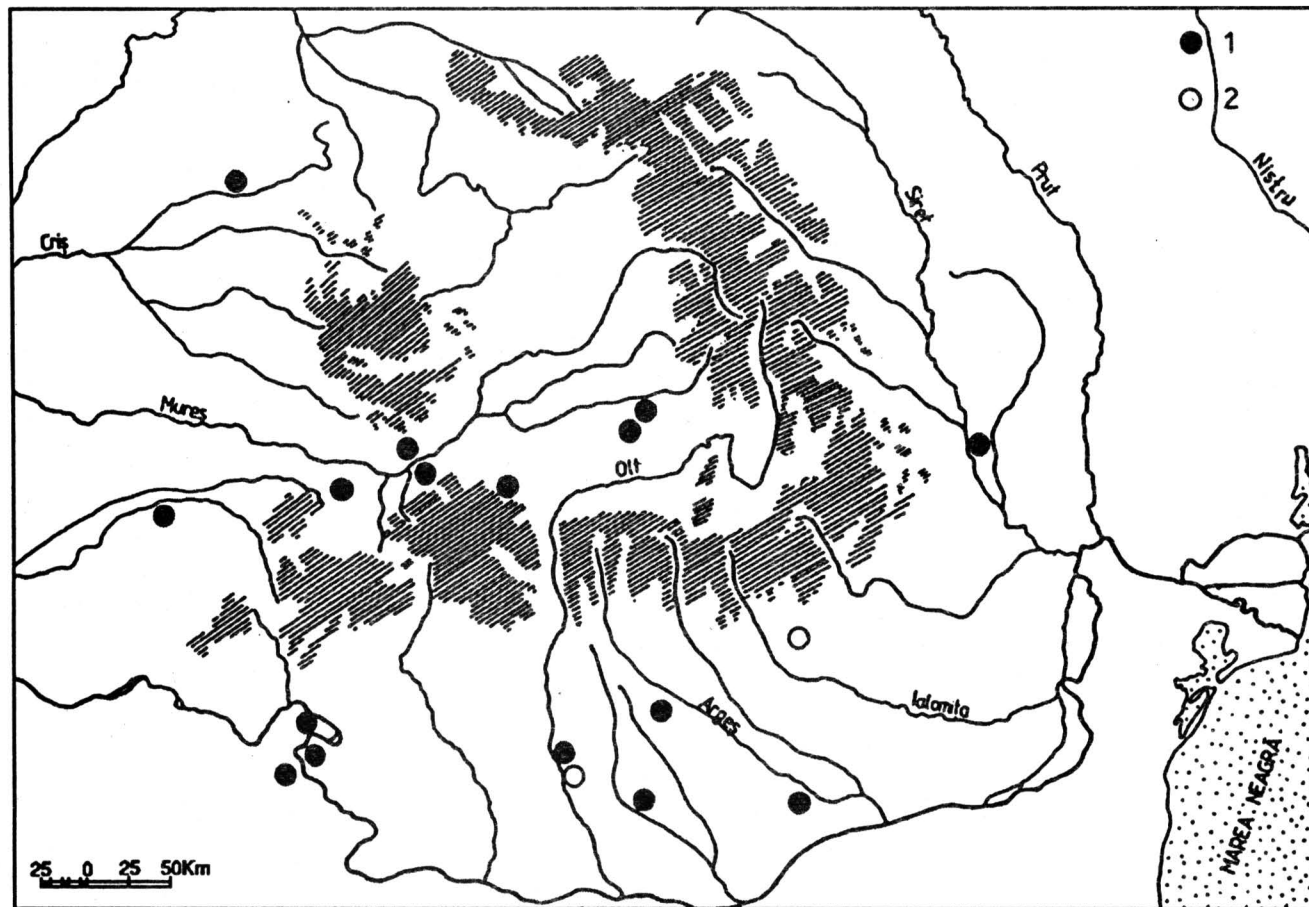

Fig. 41 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 11 și a fibulelor de tip 12 b. 1 - fibule de tip 11 (lista 11);

2 - fibule de tip 12b (lista 12).

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://iabvp.ro>

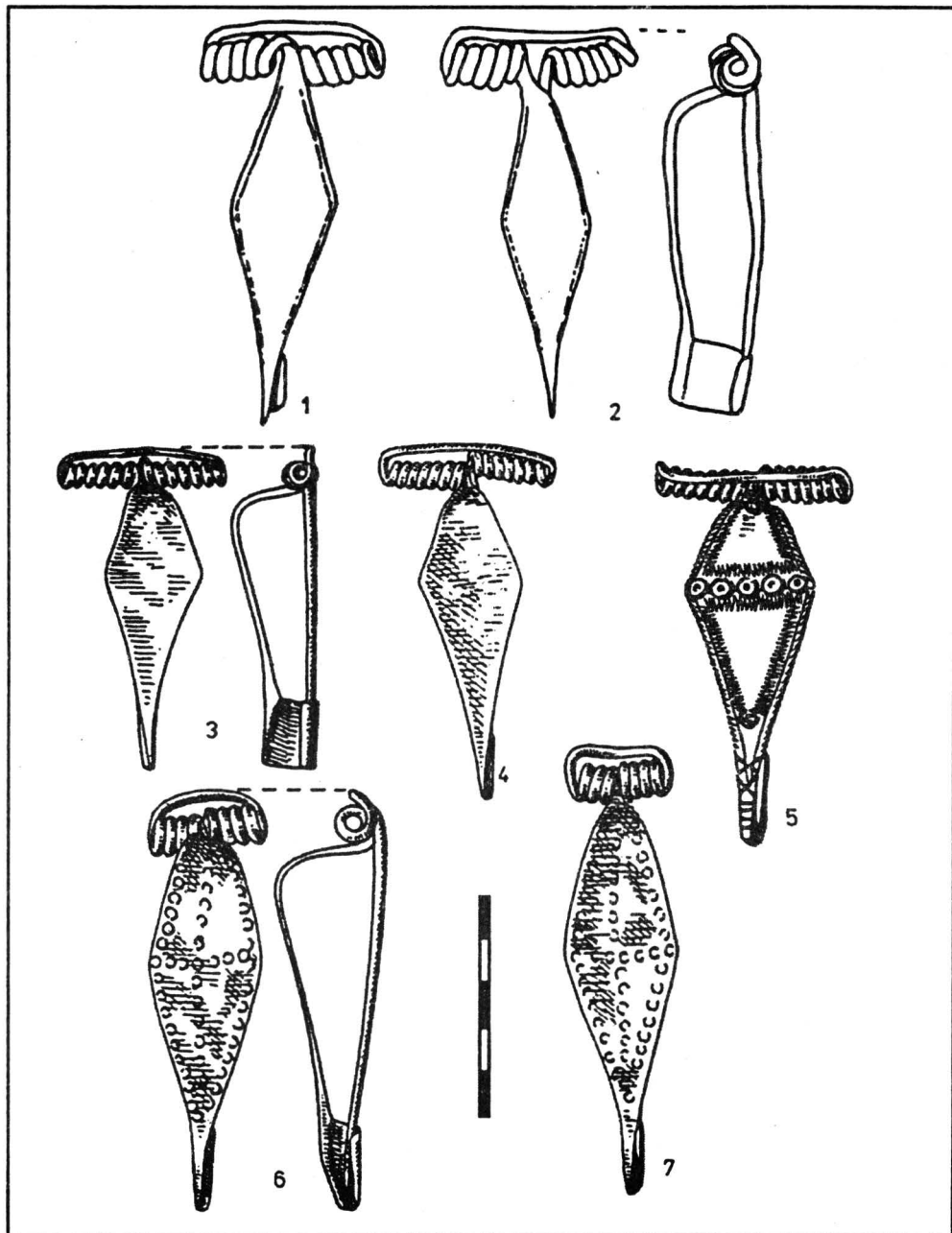

Fig. 42 - Fibule de tip 11 de argint. 1-2. Cerbăl (după N.Fettich); 3-7. Șaesș (după L. Mărghitan).

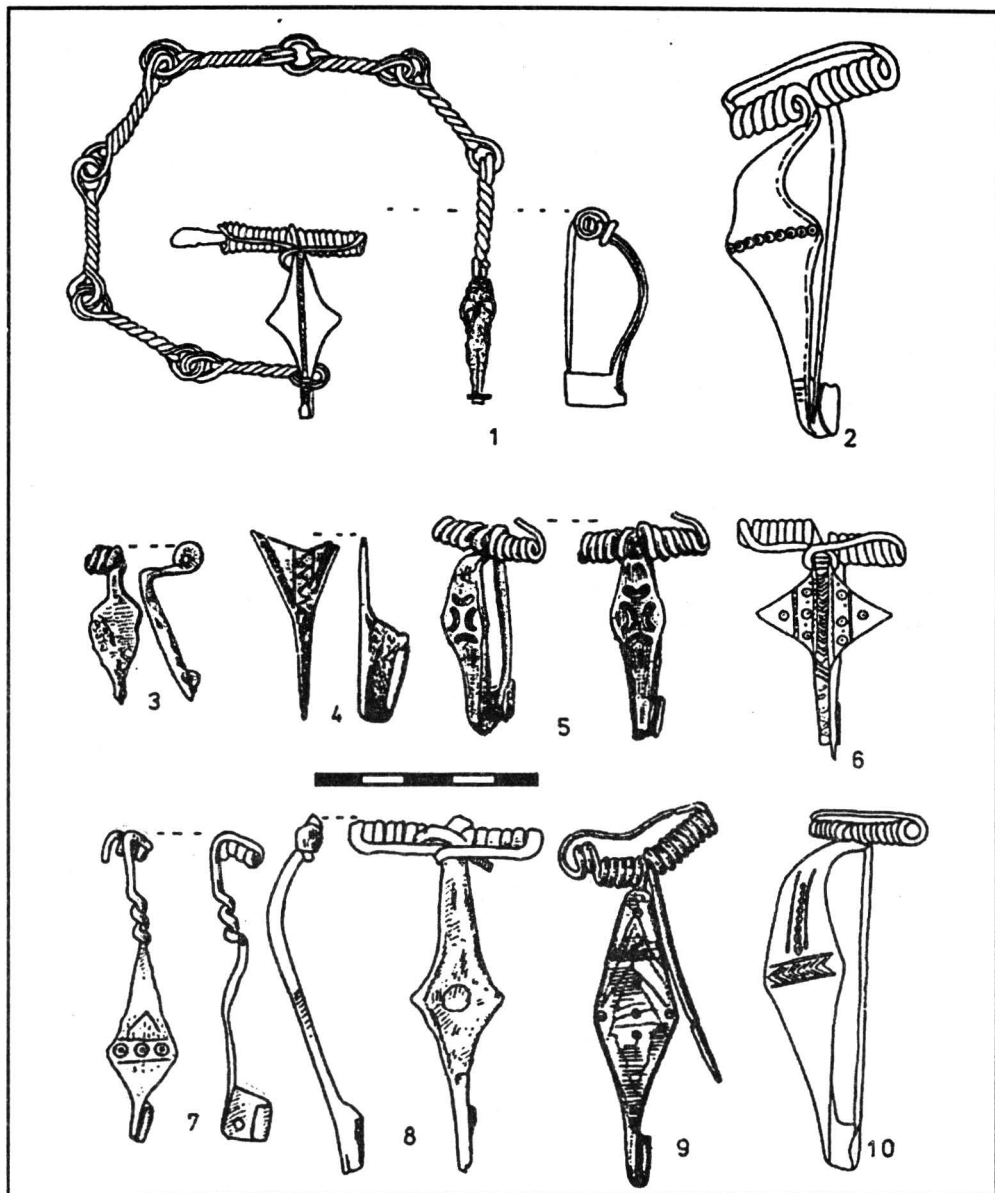

Fig. 43 - Fibule de tip 11. 1. Kladovo (după I. Popović); 2. Tilișca (după N. Lupu); 3. Popești (după Al. Vulpe); 4. Remetea Mare (după I. Bleyer); 5. Sărăcsău (după O. Floca); 6. Mala Vrbița (după P. Popović); 7-8. Poiana - jud. Galați (după R. Vulpe); 9. Vedeia (după L. Mărghitan); 10. Bulgaria (după P. Popović). 1-2, 4-6, 9-10 - argint; 7-8 - bronz; 3 - fier. 6, 9-10 - fără scară.

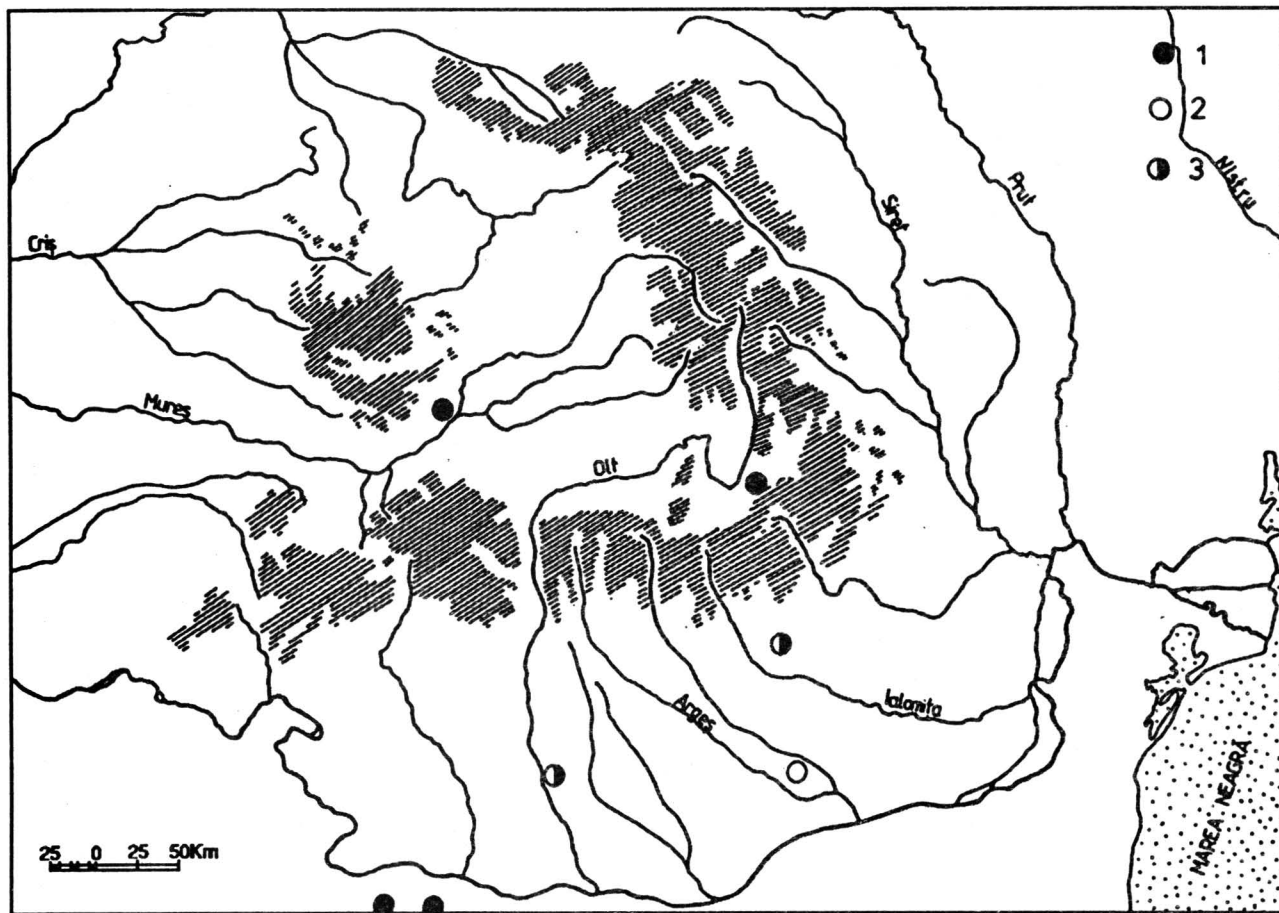

Fig. 44 - Harta de răspândire a falerelor de argint și a fibulelor de tip 12. 1 - falere; 2 - fibule de tip 12a;

3 - fibule de tip 12b (lista 12).

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://iabvp.ro>

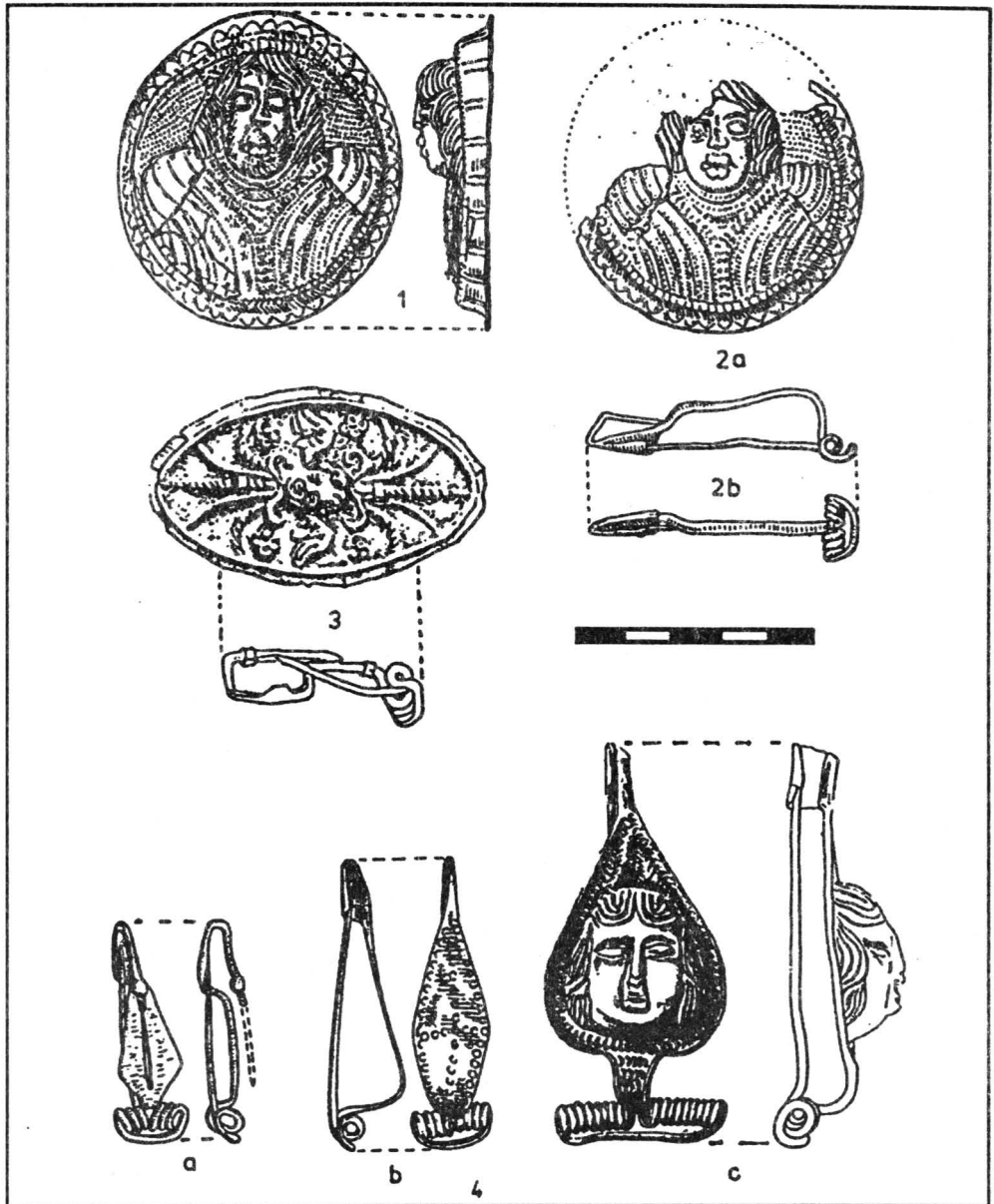

Fig. 45 - 1-2. București-Herăstrău (după D. Popescu); 3. Messambria (după I. Gălăbov); 4. Schema de evoluție a fibulelor de tip 12b: a - fibule de tip Orlea-Maglavit; b- fibule cu scut rombic; c - fibule cu scut antropomorf (12b) - exemplar din Muzeul Național Budapesta, provenind din Transilvania. 1-2a, 4c - argint; 3 - aur. 4 - fără scară.

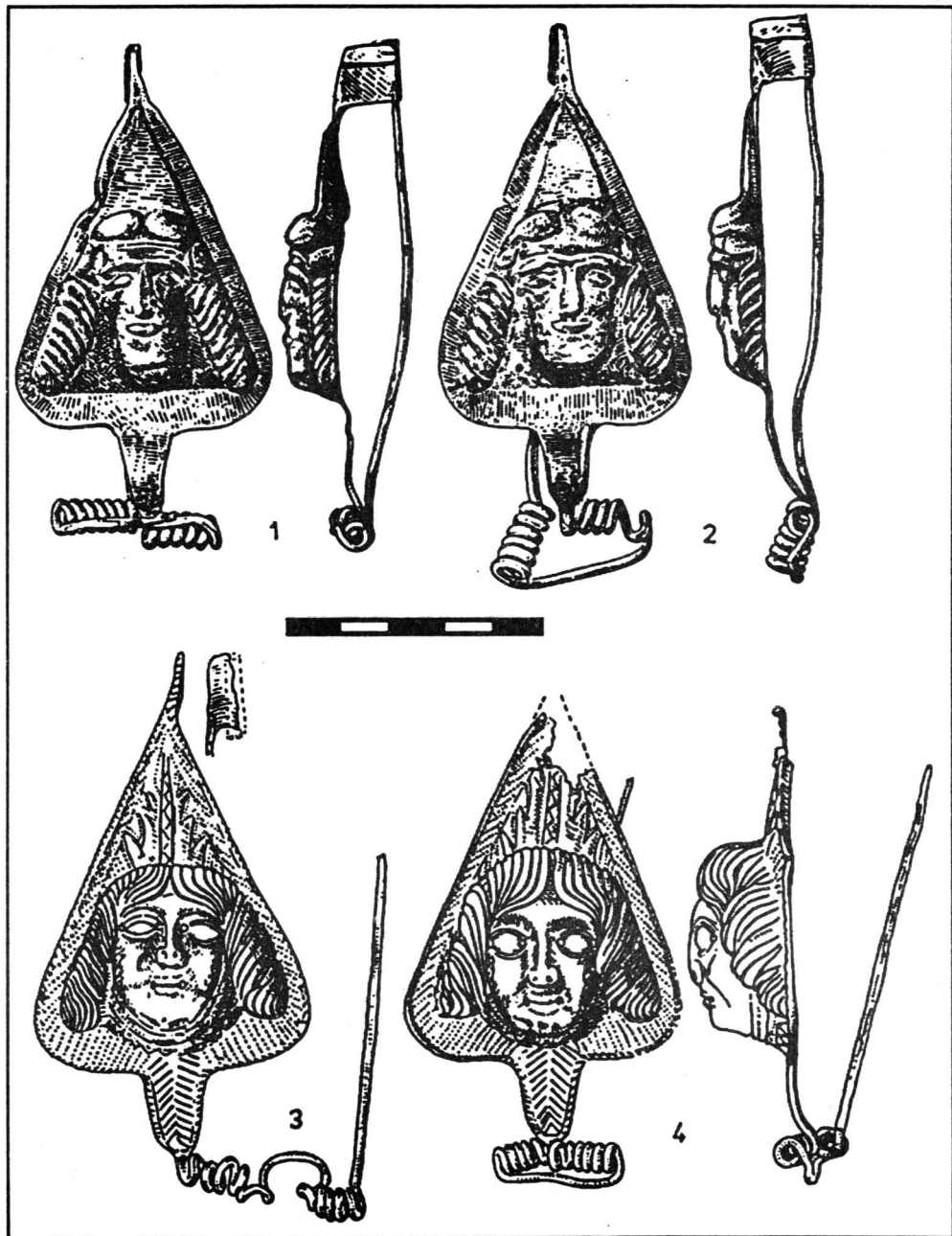

Fig. 46 - Fibule de tip 12b din argint. 1-2. Bălănești (după E. Popescu);
3-4. Coada Malului (după L. Mărghitan).

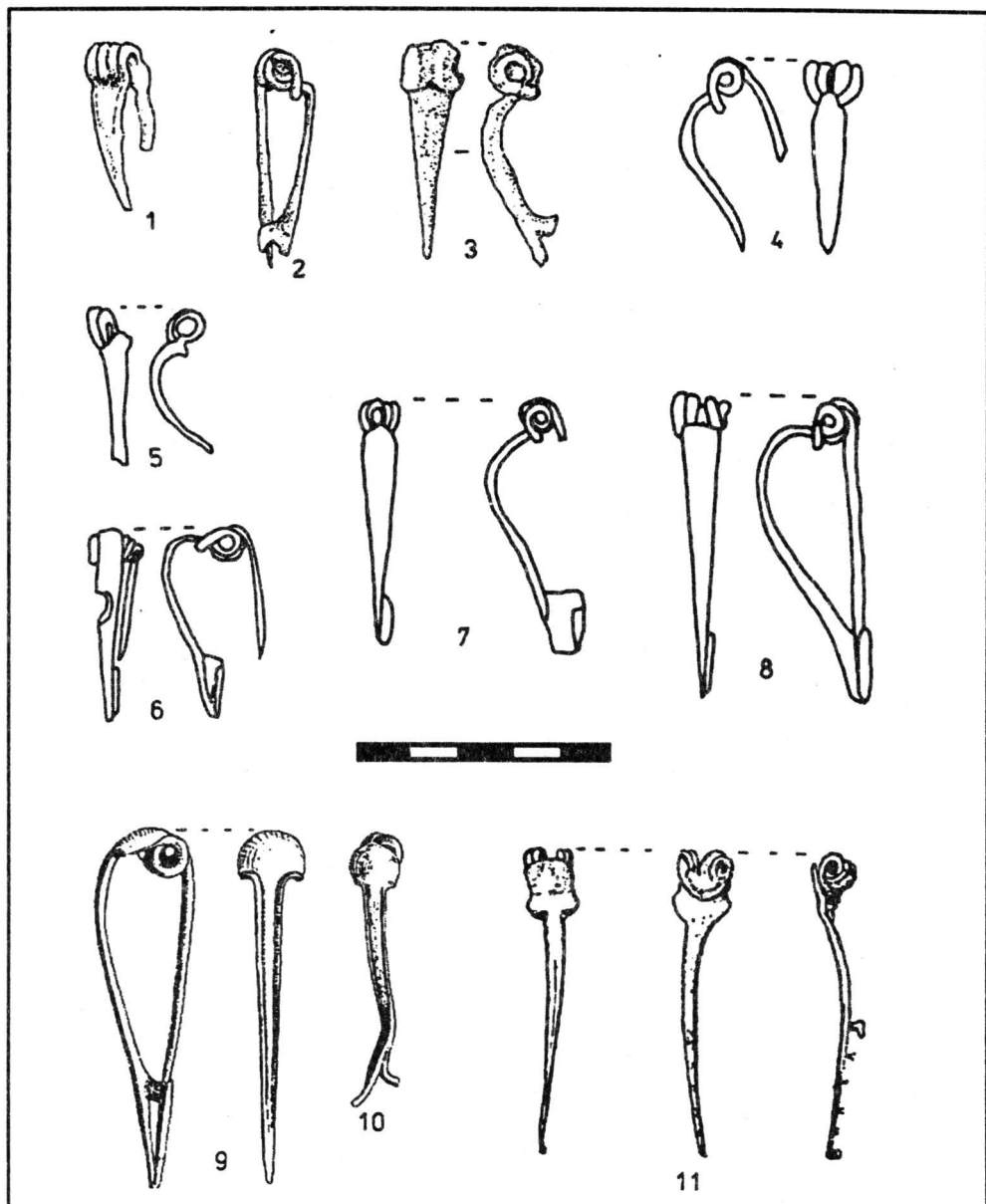

Fig. 47 - Fibule de tip Nauheim - tip 13 (1-8) și fibule cu resort protejat - tip 14 (9-11). 1-3. Zemplin (după V. Budynski-Krička, M. Lamiova-Schmiedlova); 4. Răcătău (după V. Căpitanu); 5-6. Căpâlna (după I. Glodariu, V. Moga); 7. Divici (după M. Gumă); 8. Căciulătești (după P. Gherghie); 9-10. Zemplin (după B. Benadik); 11. Popești (după M. Turcu). 1-2 - fier; 3-11 - bronz.

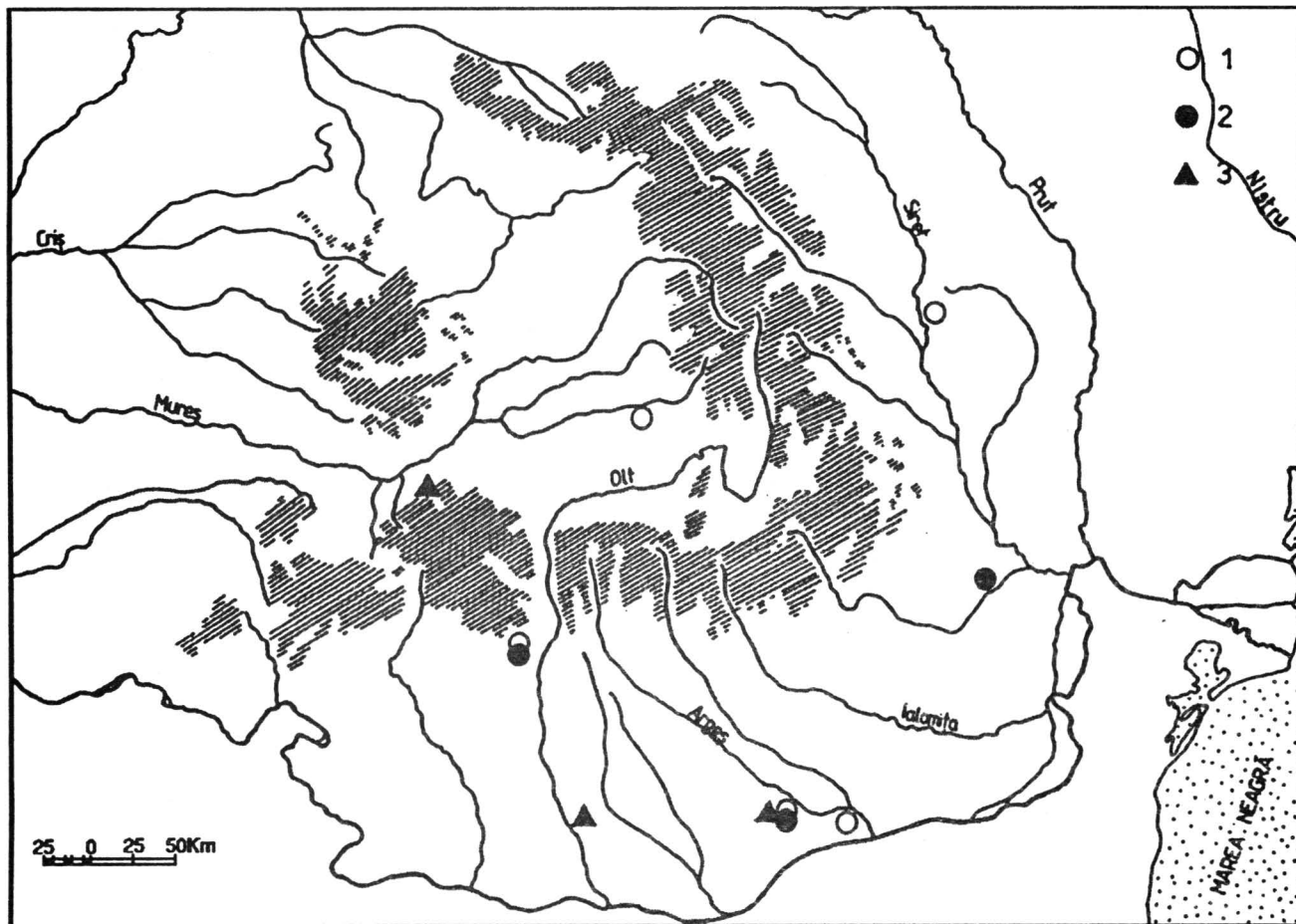

Fig. 48 - Harta de răspândire a primelor fibule de tip roman din Dacia preromană. 1 - fibule unguiforme - tip 15 (lista 13); 2 - fibule de tip Jezerine, tip 17 (lista 15); 3 - fibule de tip Alesia - tip 28 (lista 23).

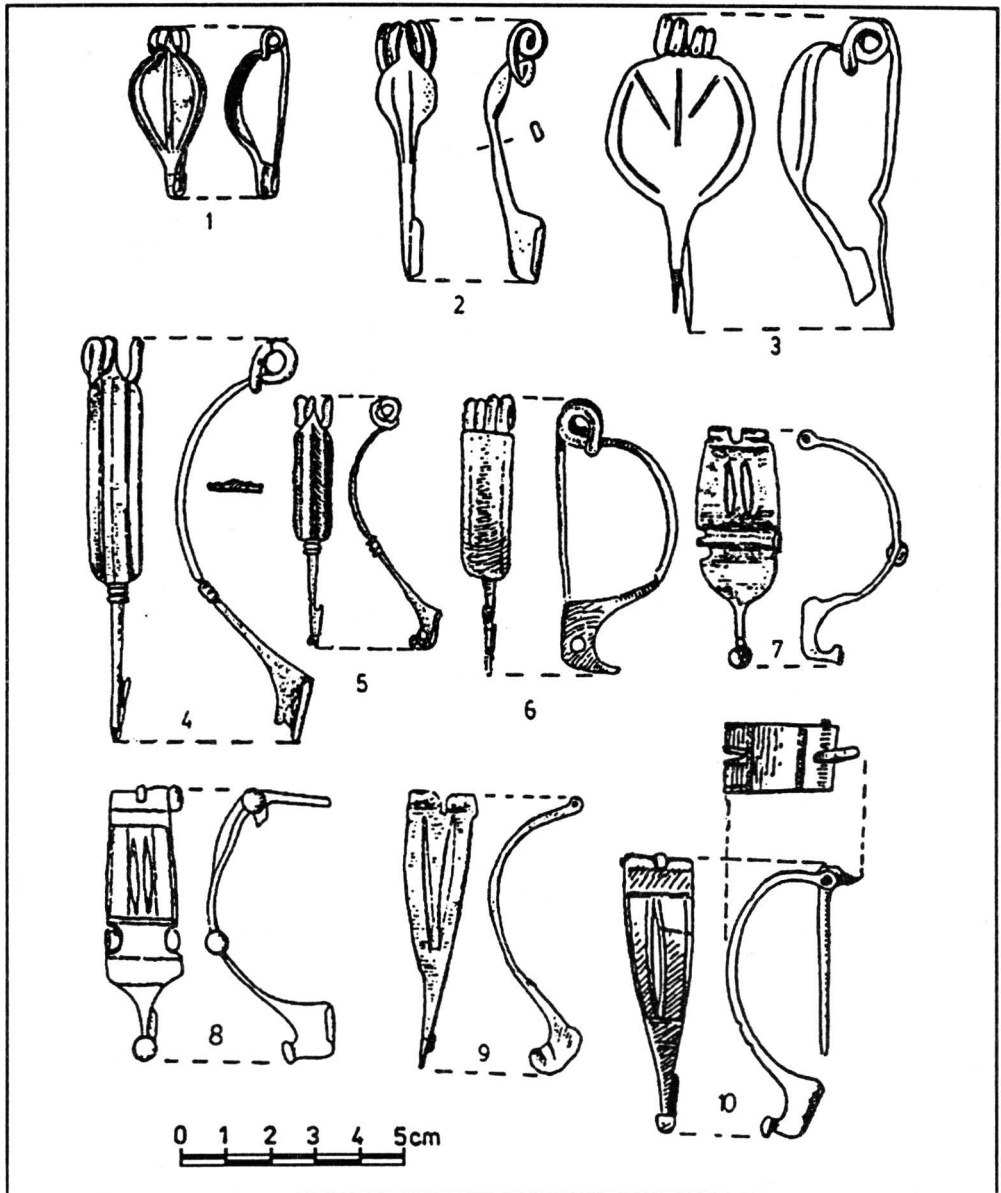

Fig. 49 - Fibule de tip 15a (1-3), de tip 17 (4-6), de tip 28a (9-10) și de tip 28b (7-8). 1. Ocnița (după D. Berciu); 2, 4, 10. Popești (după M. Turcu și R. Vulpe); 3. Radovanu (după M. Turcu); 5. Grădiștea (după V.Sârbu); 6. România (după D. Popescu); 7, 9. Căpâlna (după I. Glodariu, V. Moga); 8. Sprâncenata (după C. Preda). 1-10 - bronz.

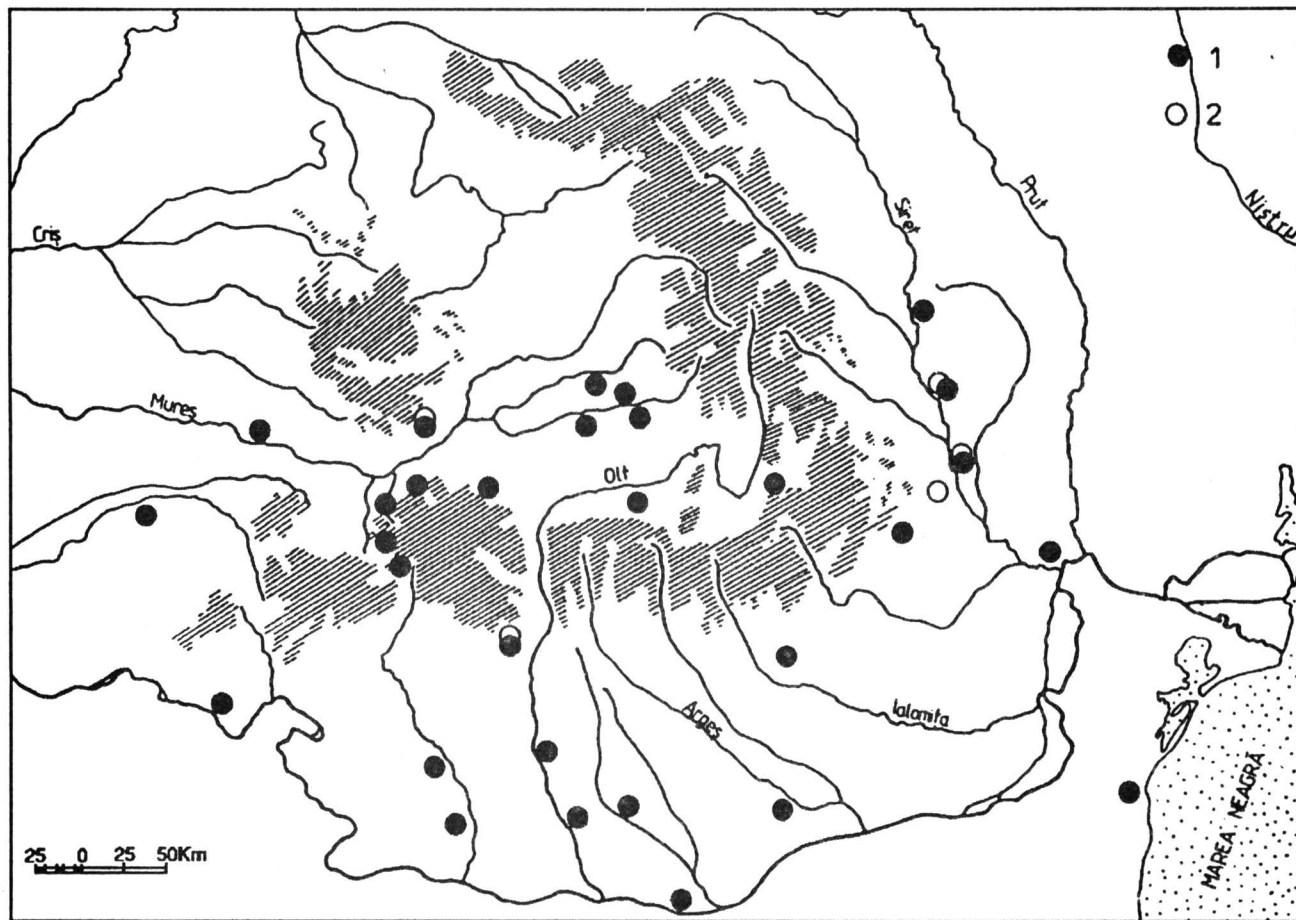

Fig. 50 - Harta de răspândire a fibulelor linguriță - tip 16. 1 - fibule de tip 16a-c; fibule de tip 16d (lista 14).

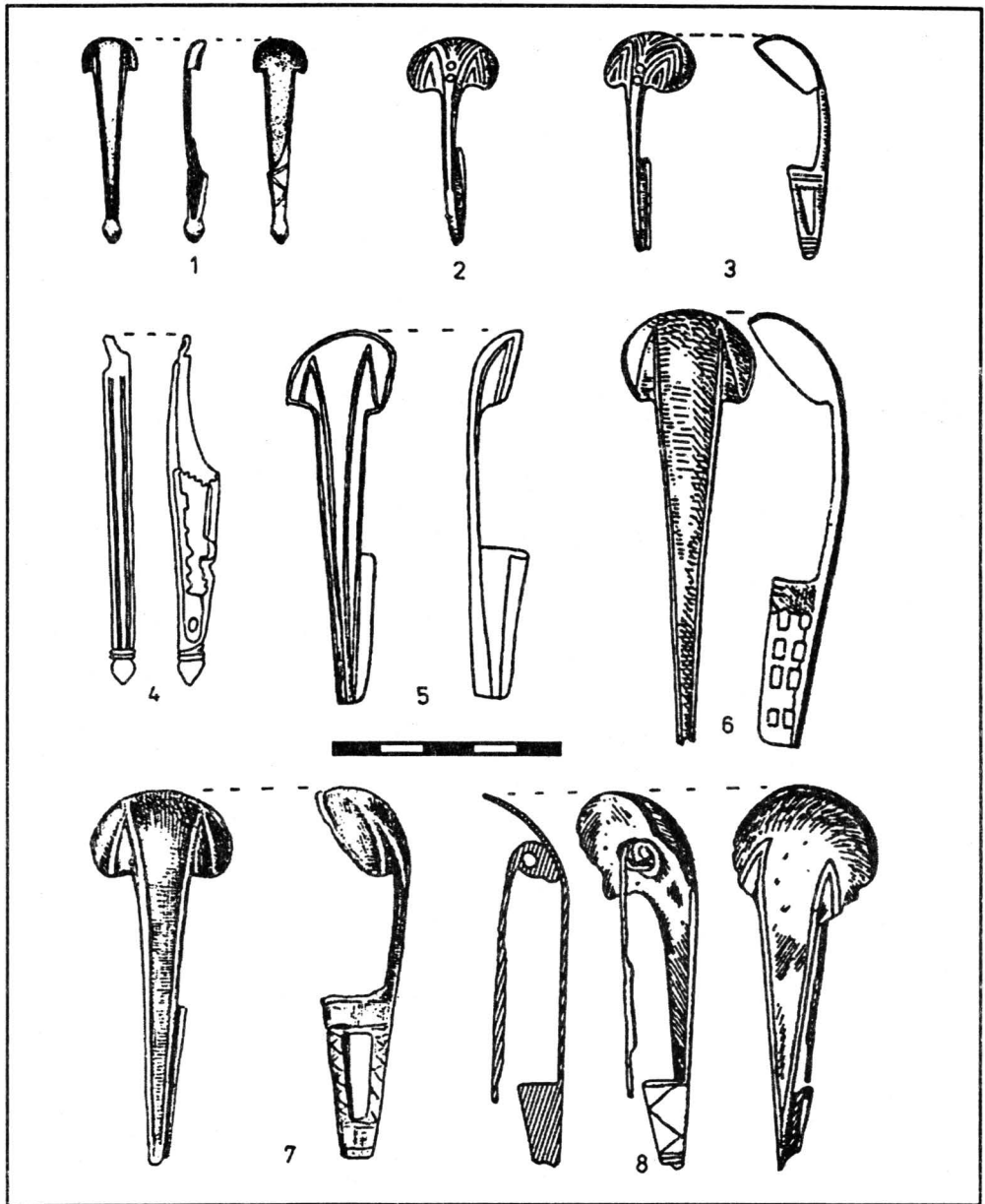

Fig. 51 - Fibule de tip 16a (2-3, 7), 16b (4, 6) și 16c (1, 5, 8). 1. Bâzdâna (după C. M. Tătulea); 2-3. Vedea (după L. Mărghitan); 4. Căpâlna (după I. Glodariu, V. Moga); 5. Peteni (după Z. Székely); 6. Senereuș (după L. Mărghitan); 7. Șeica Mică (după O. Floca); 8. Tilișca (după N. Lupu). 1-7 - argint; 8 - bronz.

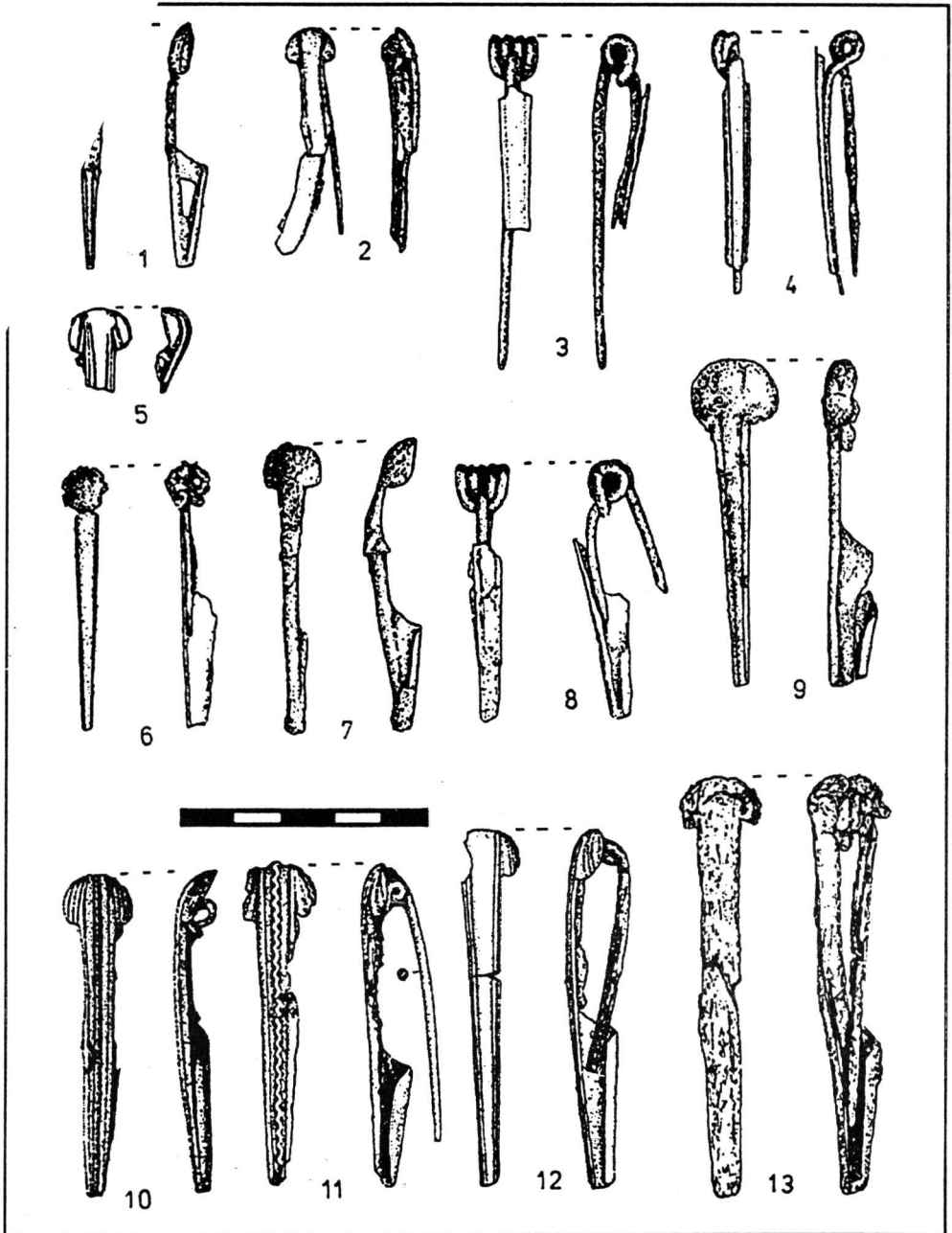

Fig. 52 - Fibule de tip 16a (1), 16c (6-13) și indeterminabile (2-5). 1-13. Răcățoi (după V. Căpitanu). 10 - argint; 1-9, 11-13 - bronz.

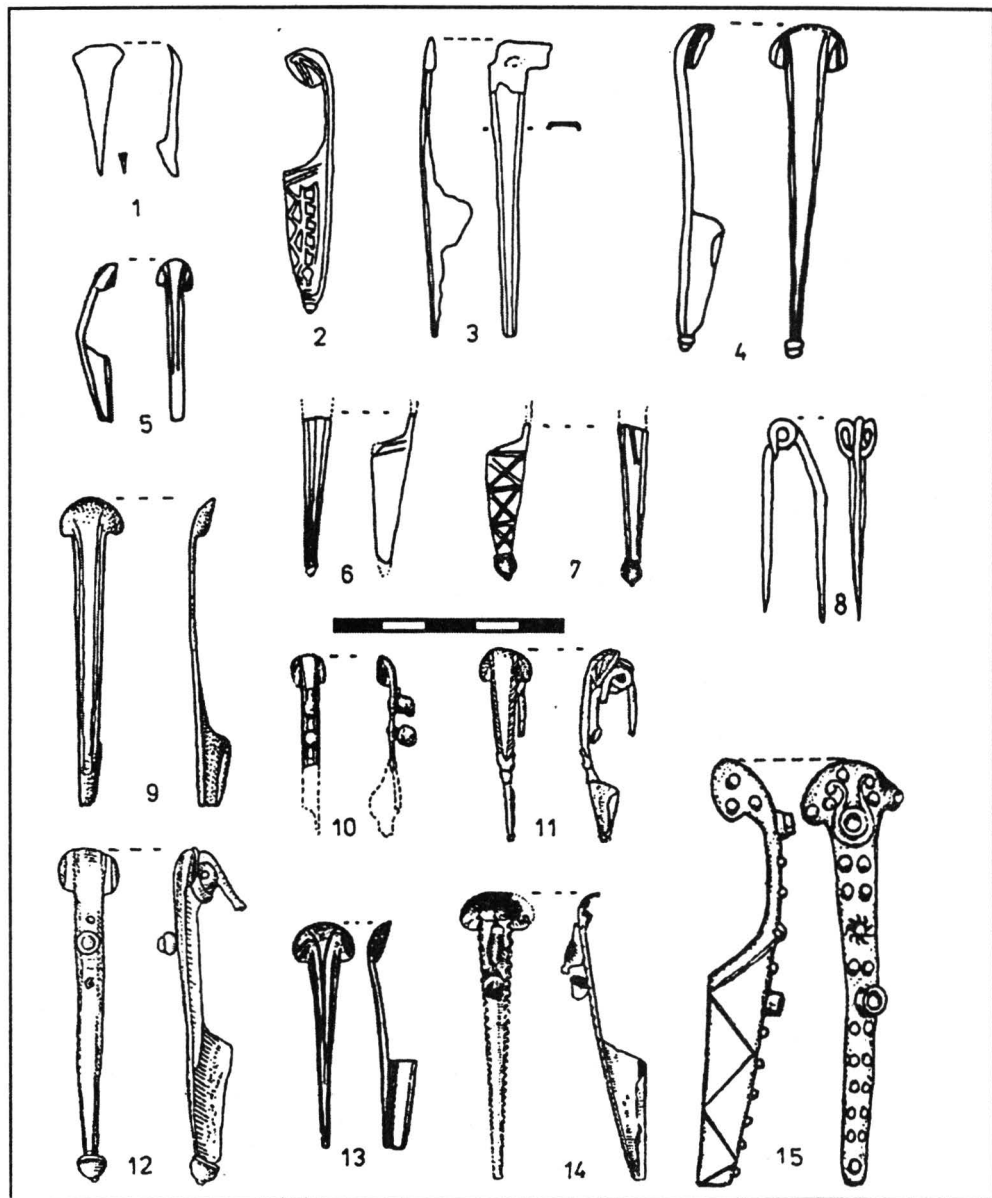

Fig. 53 - Fibule de tip 16b (2), 16c (1, 3-9, 13) și 16d (10-12, 14-15). 1-3. Sighișoara-Wietenberg; 4-5. Craiva; 6-8. Liubcova; 9. Cetea; 10. Răcățau (după V. Căpitanu); 11-12. Ocnița (după D. Berciu); 13. Remetea Mare (după I. Bleyer); 14. Poiana - jud. Galați (după R. Vulpe, E. Vulpe); 15. Mănăstioara-Fitionești (după V. Bobi). 13 - aur (?); 2, 10 - argint; 1, 3-9, 11-15 - bronz. 15 - fără scară.

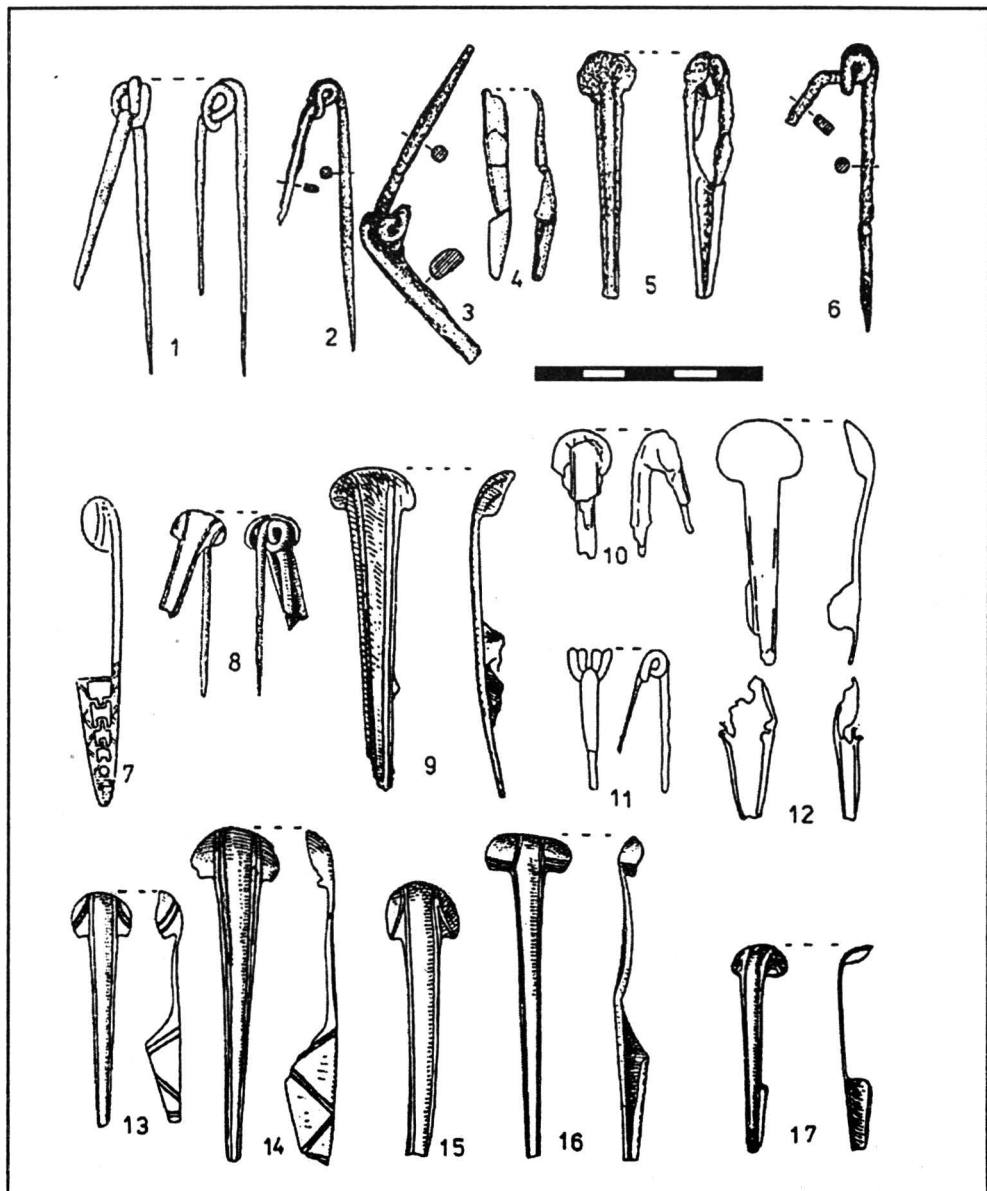

Fig. 54 - Fibule de tip 16b (7) și 16c (1-6, 8-17). 1. Căndești (după A. C. Florescu, M. Florescu); 2-6. Răcățâu (după V. Căpitanu); 7. Popești (după R. Vulpe); 8. Ocnîța (după D. Berciu); 9. Tinosu (după R. Vulpe, E. Vulpe); 10-12. Brad (după V. Ursachi); 13-16. Sprâncenata (după C. Preda); 17. Poiana - jud. Galați (după L. Mărghitan); 7, 9, 16-17 - argint; 1-6, 8, 10-15 - bronz.

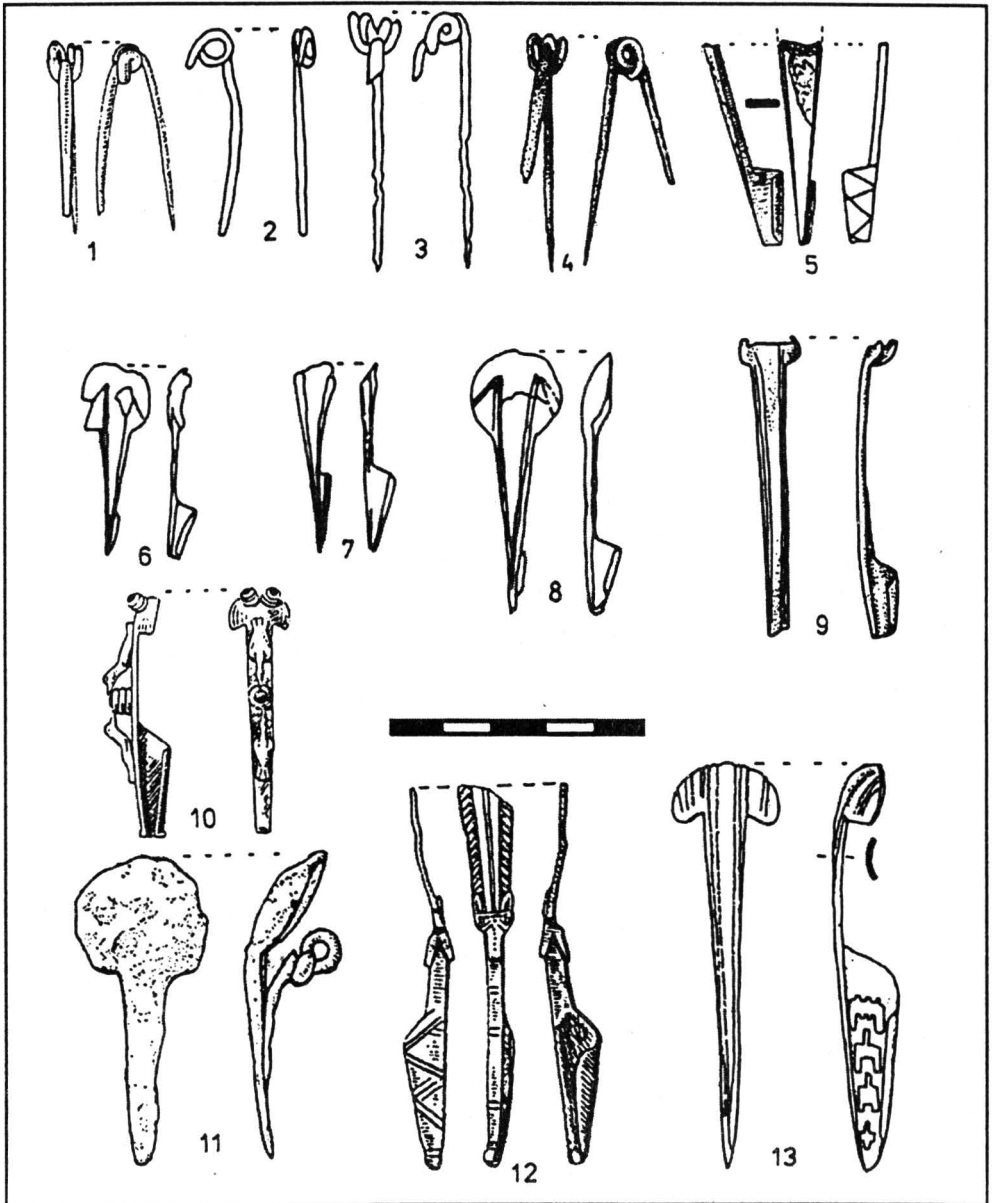

Fig. 55 - Fibule de tip 16b (13), 16c (1-9, 11) și 16d (10, 12). 1, 12. Ocnîța (după D. Berciu); 2. Sighișoara-Wietenberg; 3-4. Brad (după V. Ursachi); 5. Zimnicea (după A. D. Alexandrescu); 6-8. Căpâlna (după I. Glodariu, V. Moga); 9. Cetea; 10. Poiana - jud. Galați (după R. Vulpe); 11, 13. Popești (după M. Turcu). 6-8, 13 - argint; 1-5, 9-10, 12 - bronz; 11 - fier. 3-4, 10 - fără scară.

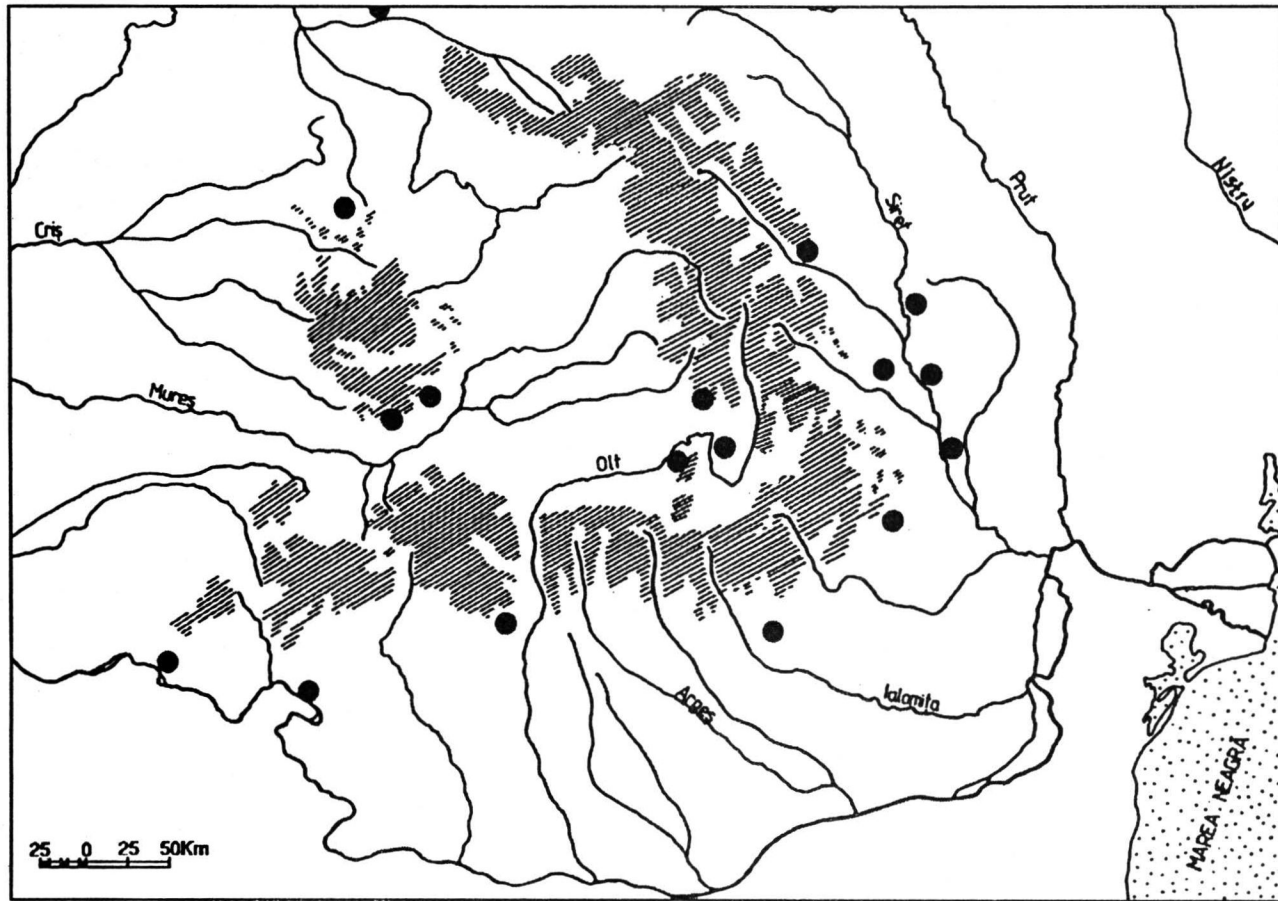

Fig. 56 - Harta de răspândire a fibulelor puternic profilate - tip 19 (lista 16).

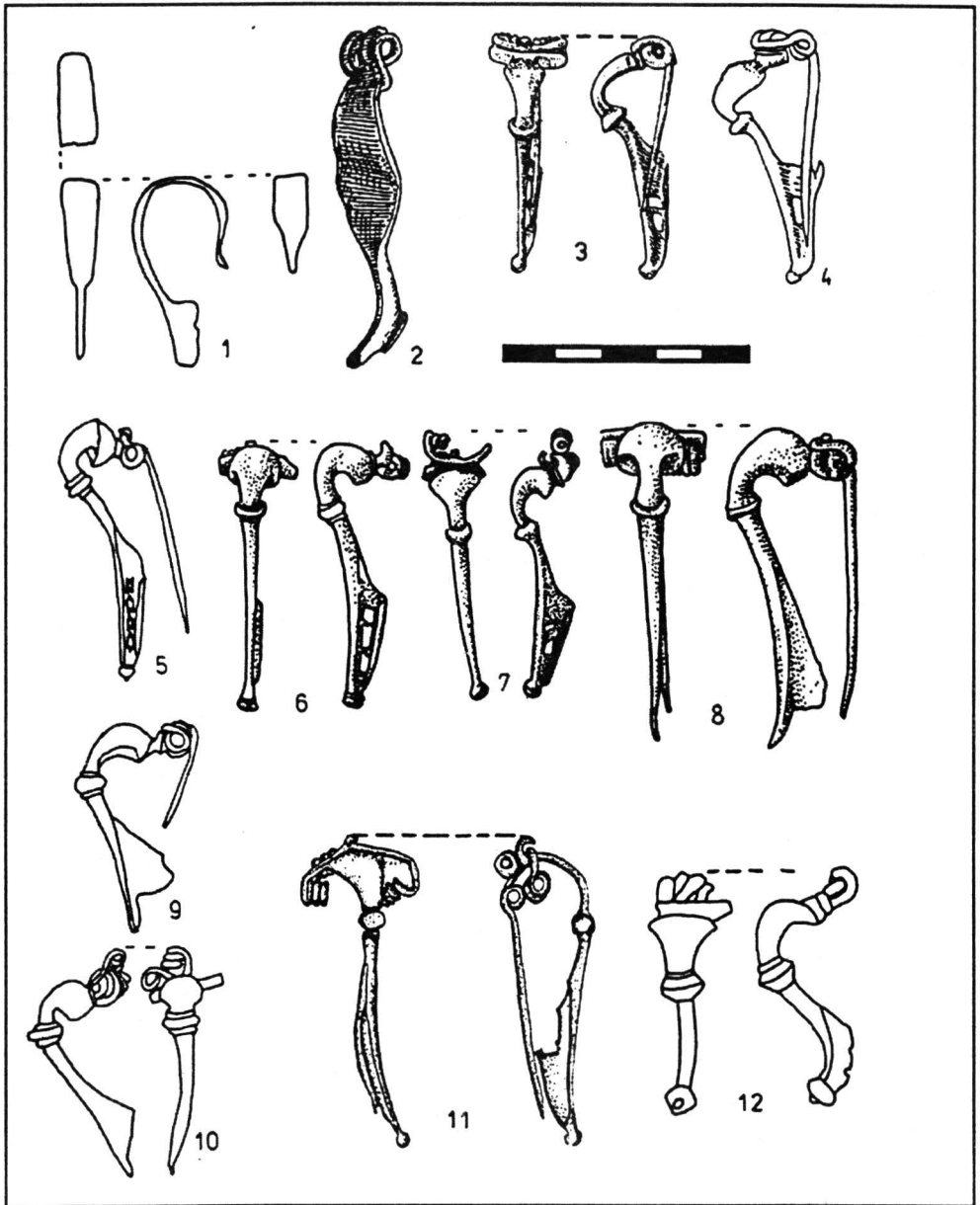

Fig. 57 - Fibule de tip 18 (1-2), de tip 19a (3-11) și de tip 19b (12). 1. Moigrad; 2. Craiva (după I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu); 3. Ocnîța (după D. Berciu); 4. Poiana - jud. Galați; 5. Șimleu Silvaniei; 6-8. Cetea; 9-11. Răcătău (după V. Căpitanu); 12. Divici. 2-12 - bronz; 1 - fier. 2 - fără scară.

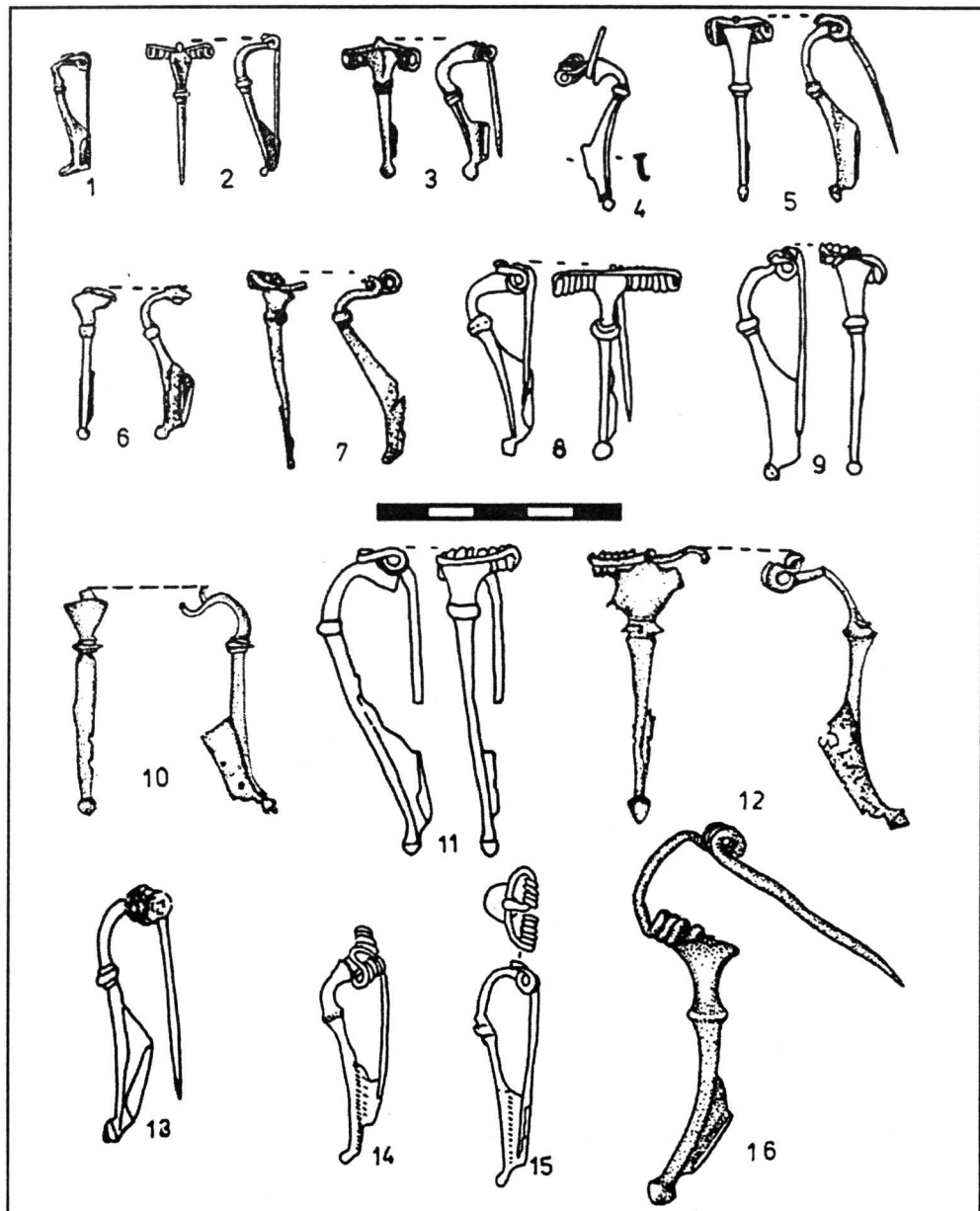

Fig. 58 - Fibule de tip 19c din bronz. 1. Tinosu (după R.Vulpe, E.Vulpe); 2. Cuciulata (după Gh. Bichir); 3. Merești (după V. Crișan, Șt. Ferenczi); 4. Șimleu Silvaniei; 5-13. Răcățâu (după V.Căpitanu); 14-15. Poiana - jud. Galați; 16. Căndești (după A. C. Florescu, M. Florescu).

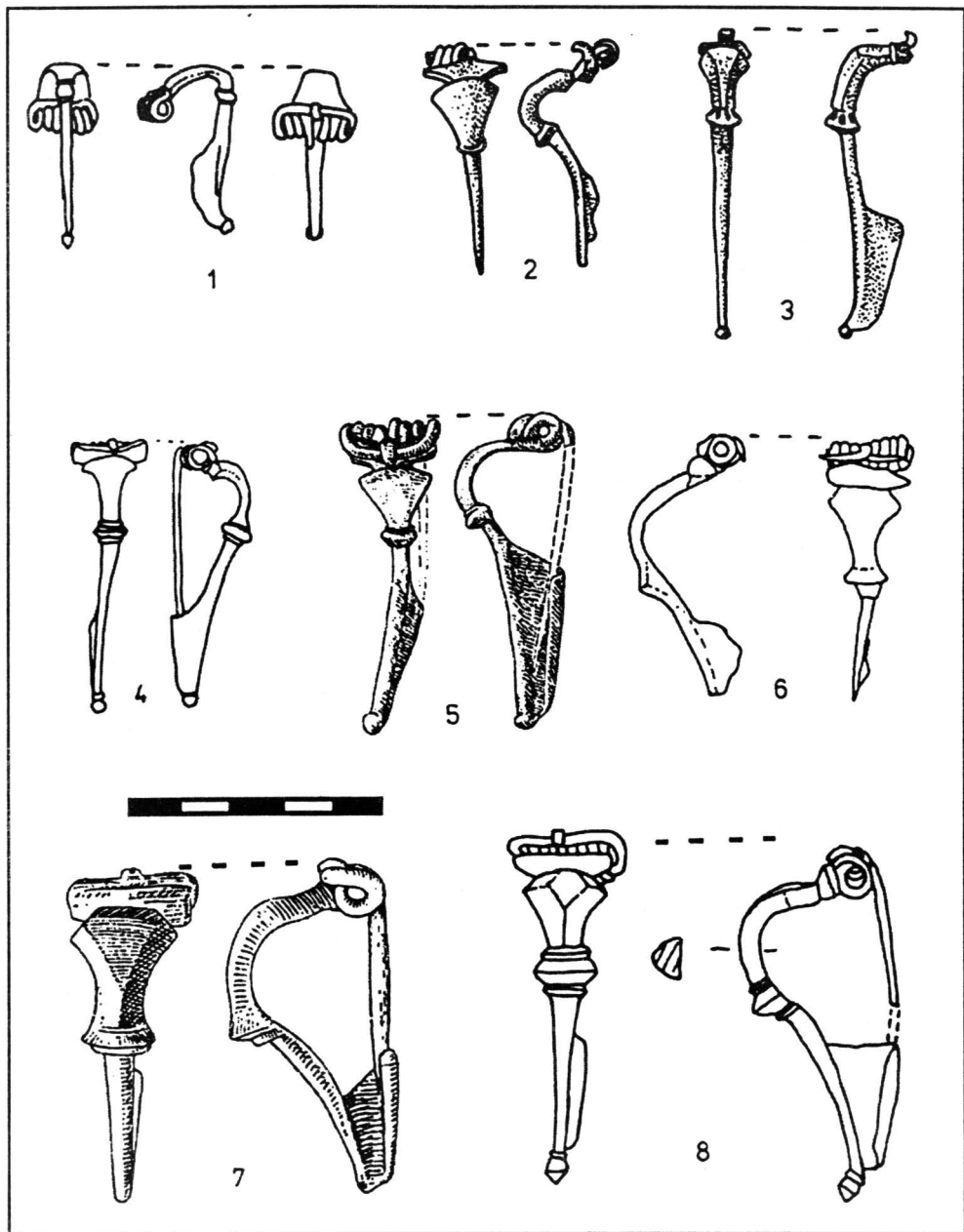

Fig. 59 - Fibule de tip 19c (1-5) și 19d (6-8) din bronz. 1, 4. Brad (după V. Ursachi); 2-3. Cetea; 5-7. Ocnița (după D. Berciu); 8. Divici (după M. Gumă). 1, 4 - fără scară.

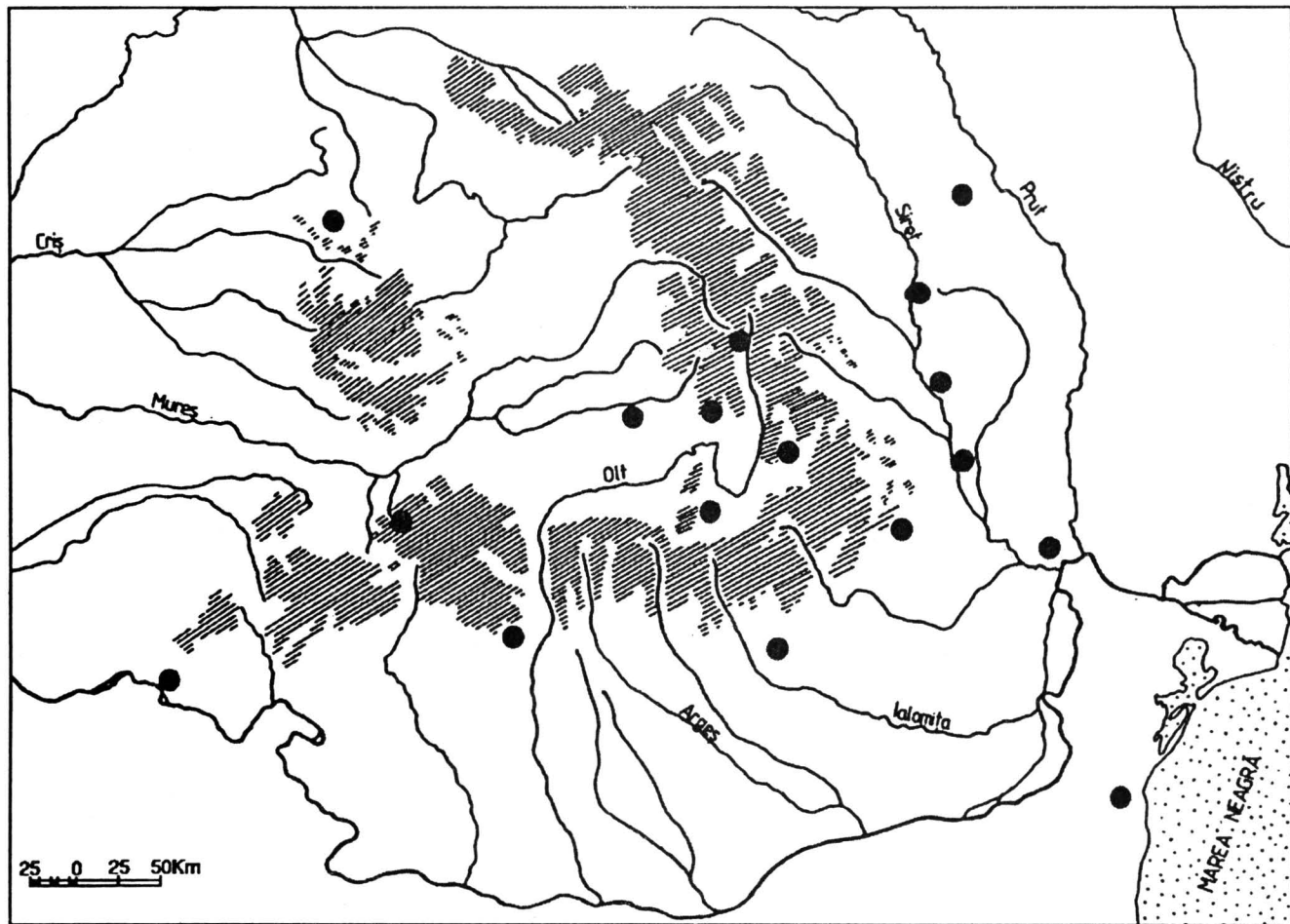

Fig. 60 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 20 (lista 17).

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://iabv8.ro>

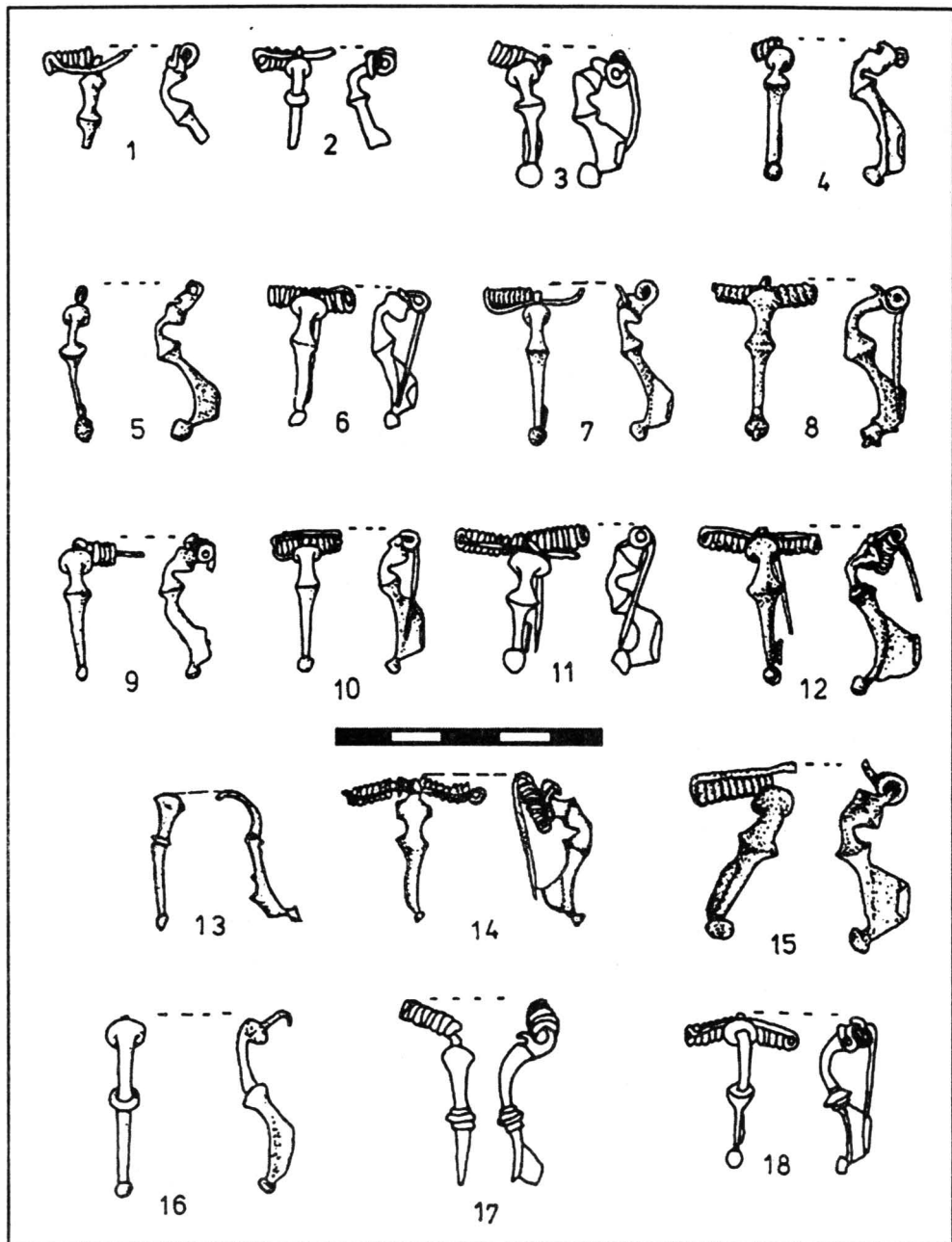

Fig. 61 - Fibule de tip 20a (1-17 și 20b (18) din bronz. 1-18. Răcățău (după V. Căpitanu).

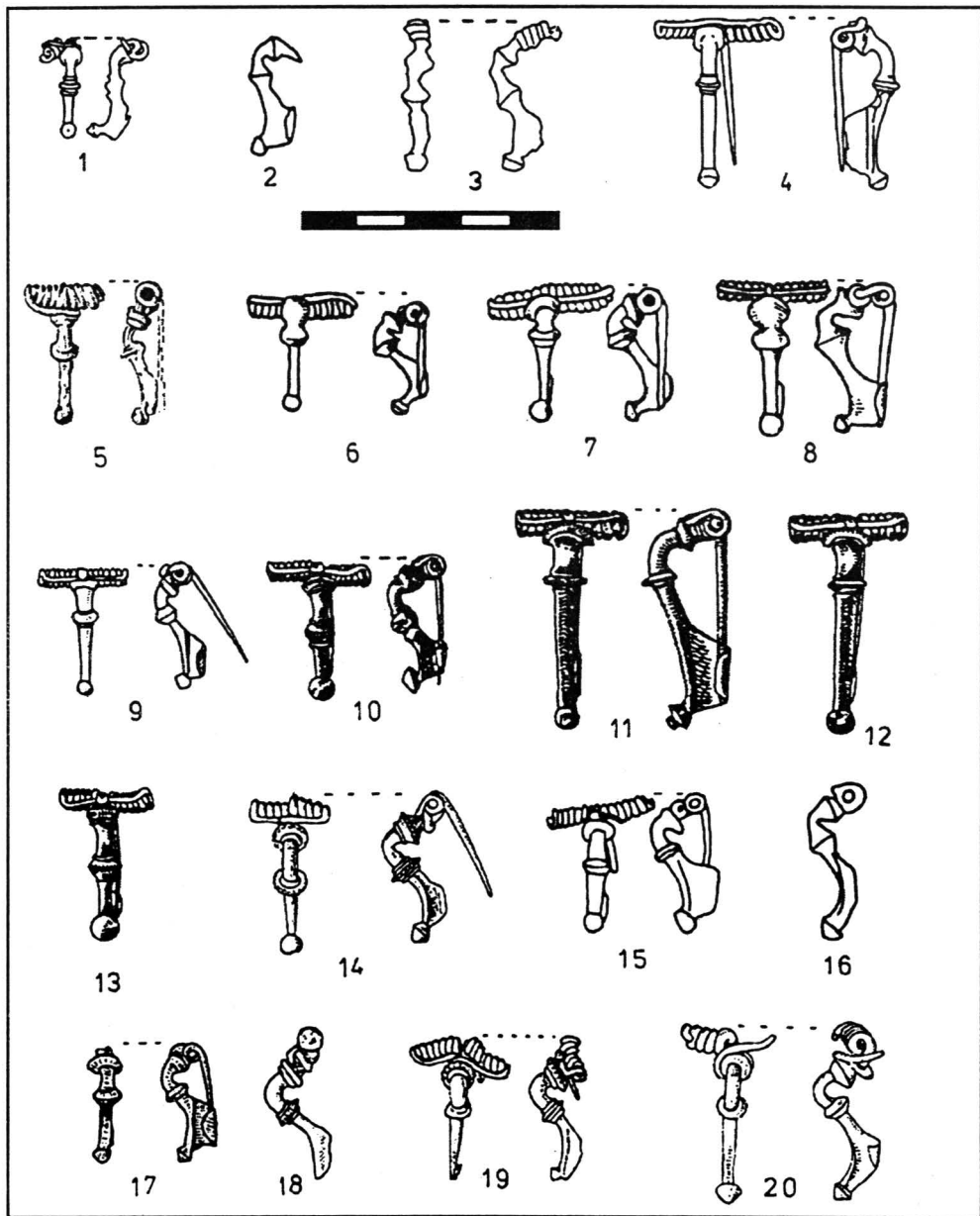

Fig. 62 - Fibule de tip 20a (1-3, 5-8, 14-20) și 20b (4, 9-13). 1-4. Brad (după V. Ursachi); 5. Tinosu (după R. Vulpe, E. Vulpe); 6-8. Căndești (după Gh. Bichir); 9-13. Poiana - jud. Galați (după R. Vulpe și L. Mărghitan); 14-20. Ocnița (după D. Berciu). 6-8, 10-13 - argint; 1-5, 9, 14-20 - bronz. 1-4 - fără scară.

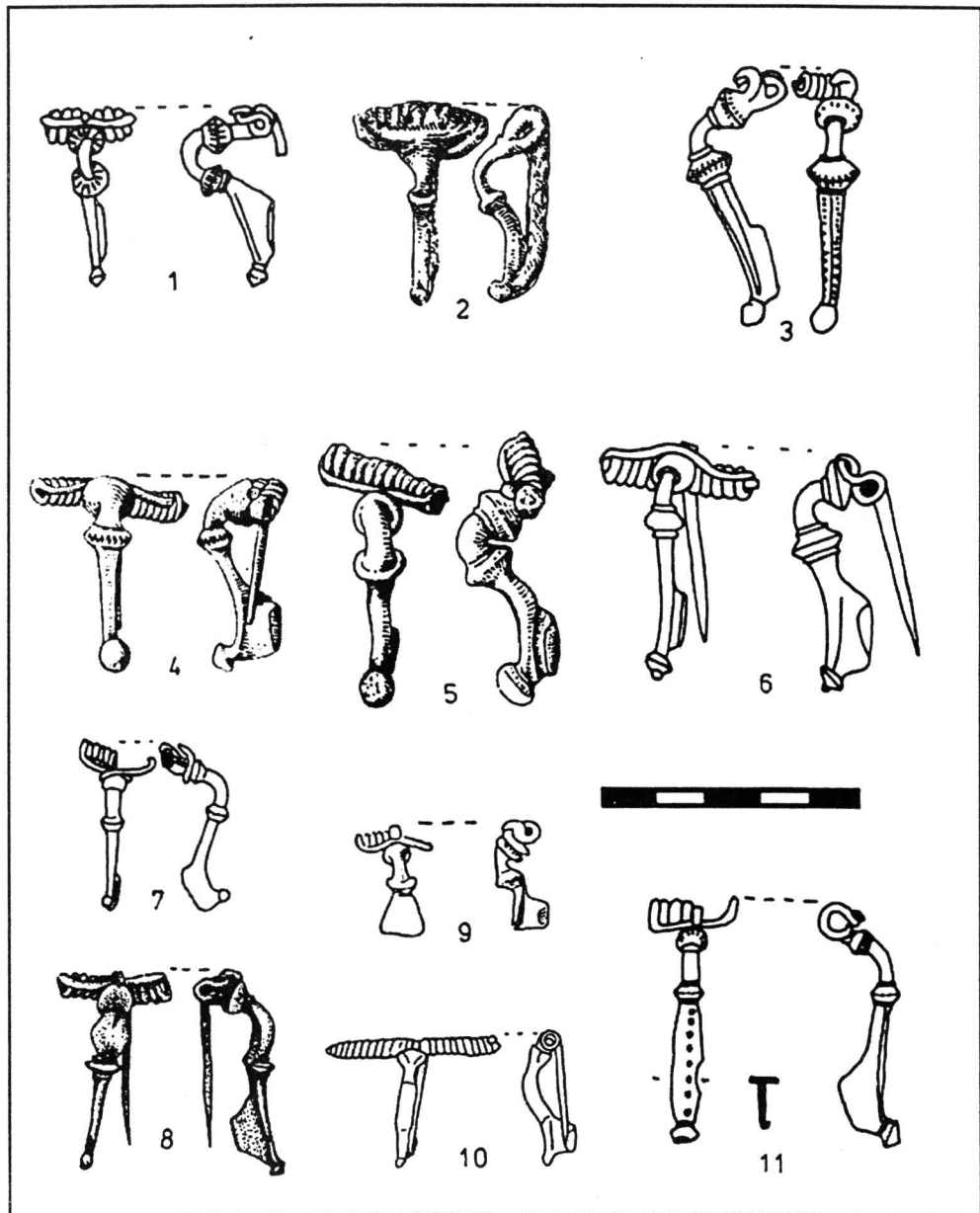

Fig. 63 - Fibule de tip 20b (1-7), de tip 20c (8), de tip 20d (9), de tip 20e (11) și de tip 20f (10). 1. Divici (după M. Gumă); 2-5, 7. Ocnița (după D. Berciu); 6. Merești; 8, 10. Brad (după V. Ursachi); 9. Poiana - jud. Galați (după R. Vulpe); 11. Grădiștea de Munte. 1-11 - bronz; 8, 10 - fără scară.

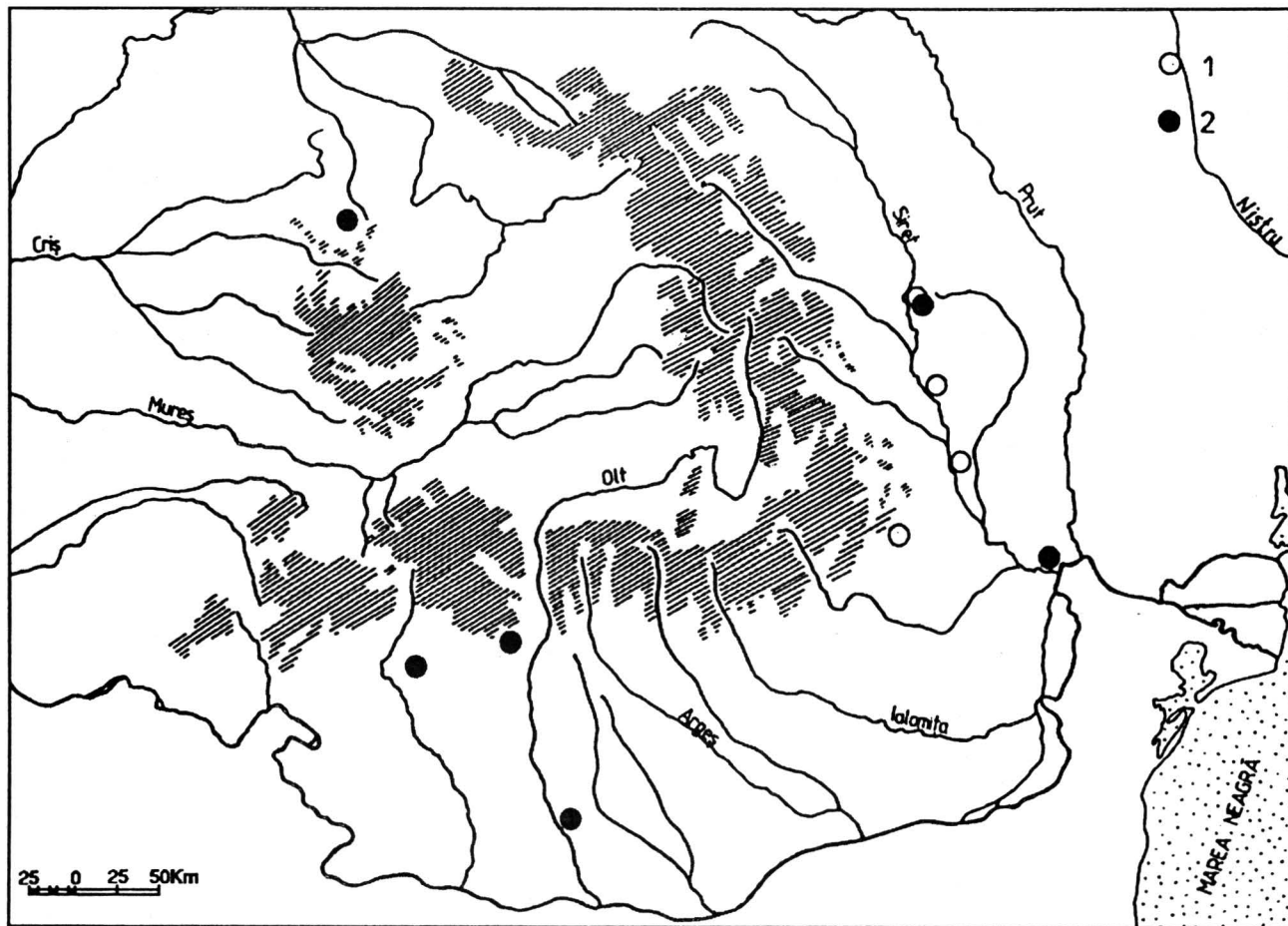

Fig. 64 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 21 și a fibulelor de tip 24. 1 - fibule de tip 21 (lista 18); 2 - fibule de tip 24 (lista 21).

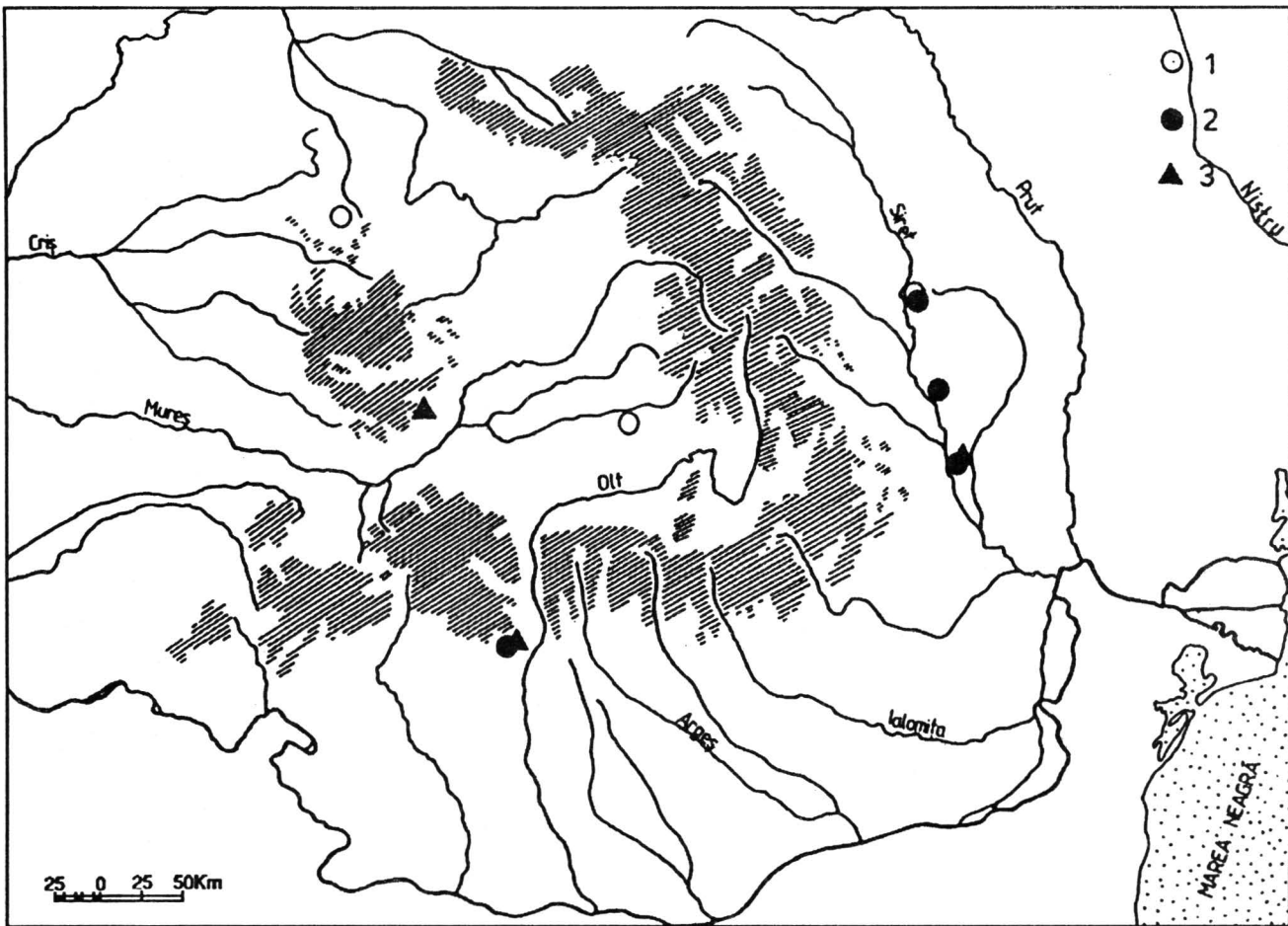

Fig. 65 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 22, a fibulelor de tip 23 și a fibulelor de tip 26. 1 - fibule de tip 22 (lista 19); 2 - fibule de tip 23 (lista 20); 3 - fibule de tip 26 (lista 22).

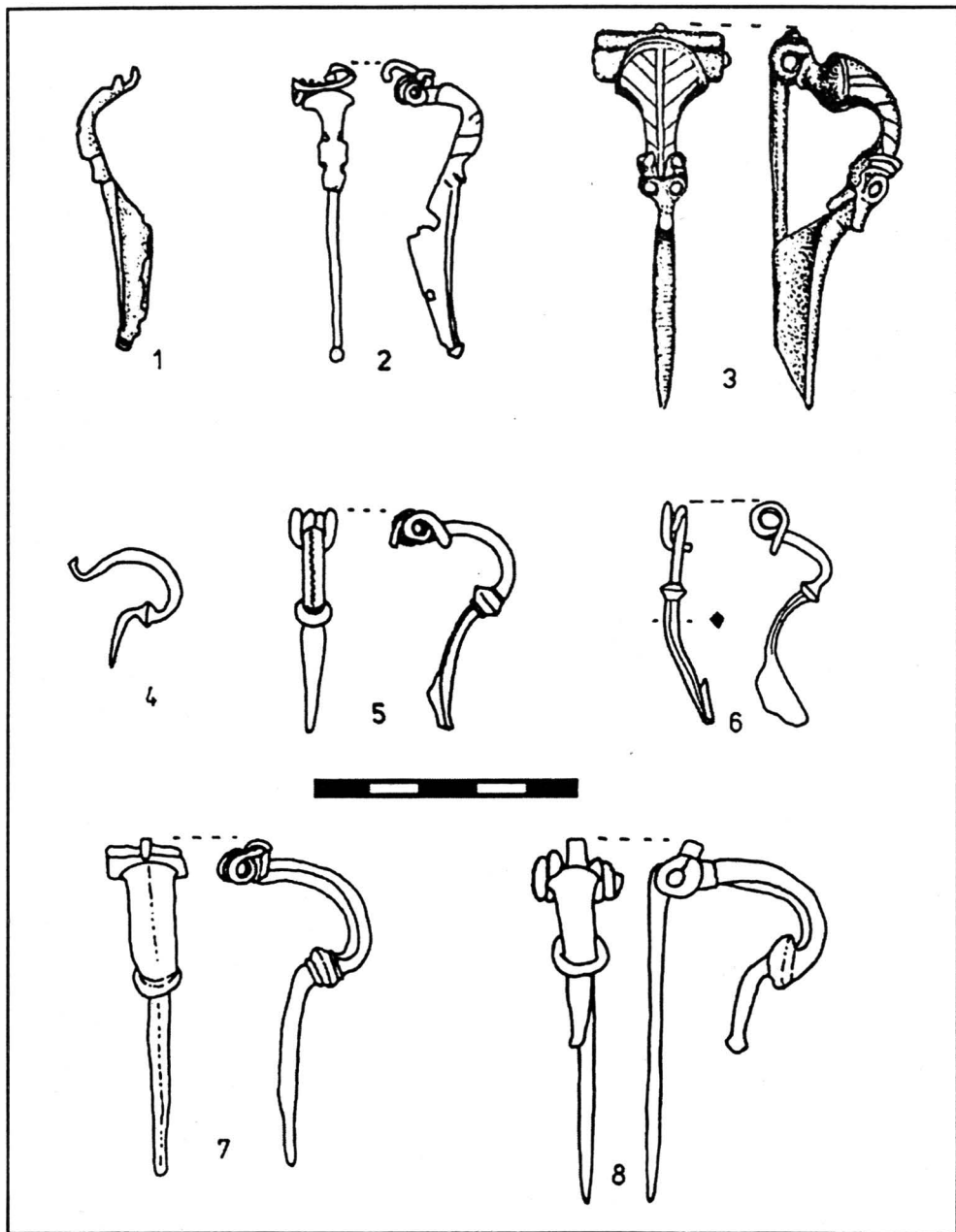

Fig. 66 - Fibule de tip 21 (1-3) și de tip 22 (4-8). 1. Răcățâu; 2, 4-5, 7-8. Brad (după V. Ursachi); 3. Căndești (după V. Bobi); 6. Sighișoara-Wietenberg. 3 - argint; 1-2, 4-8 - bronz. 2-5, 7-8 - fără scară.

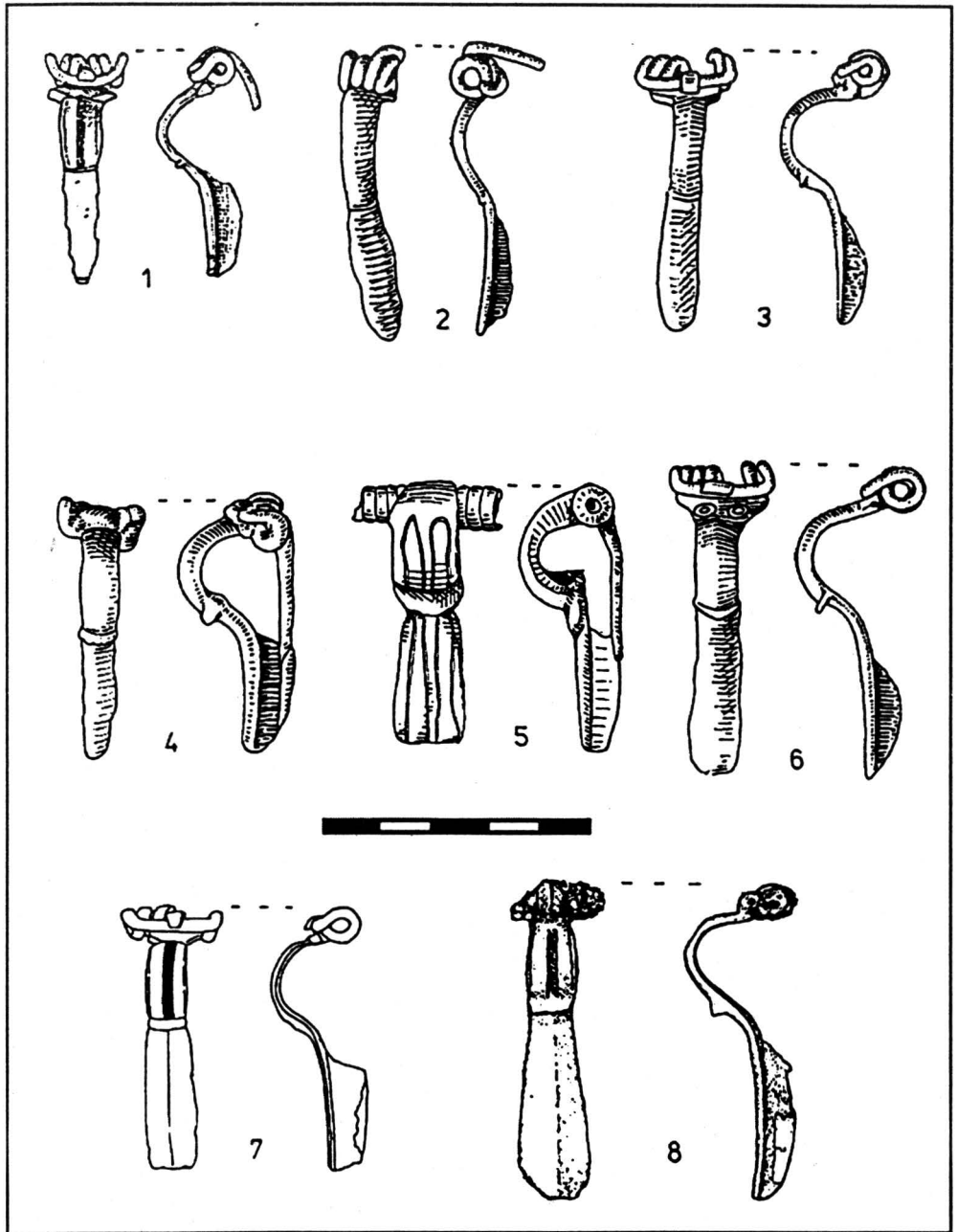

Fig. 67 - Fibule de tip 23 din bronz. 1-6. Očnița (după D. Berciu); 7. Brad (după V. Ursachi); 8. Răcățau (după V. Căpitanu). 7 - fără scară.

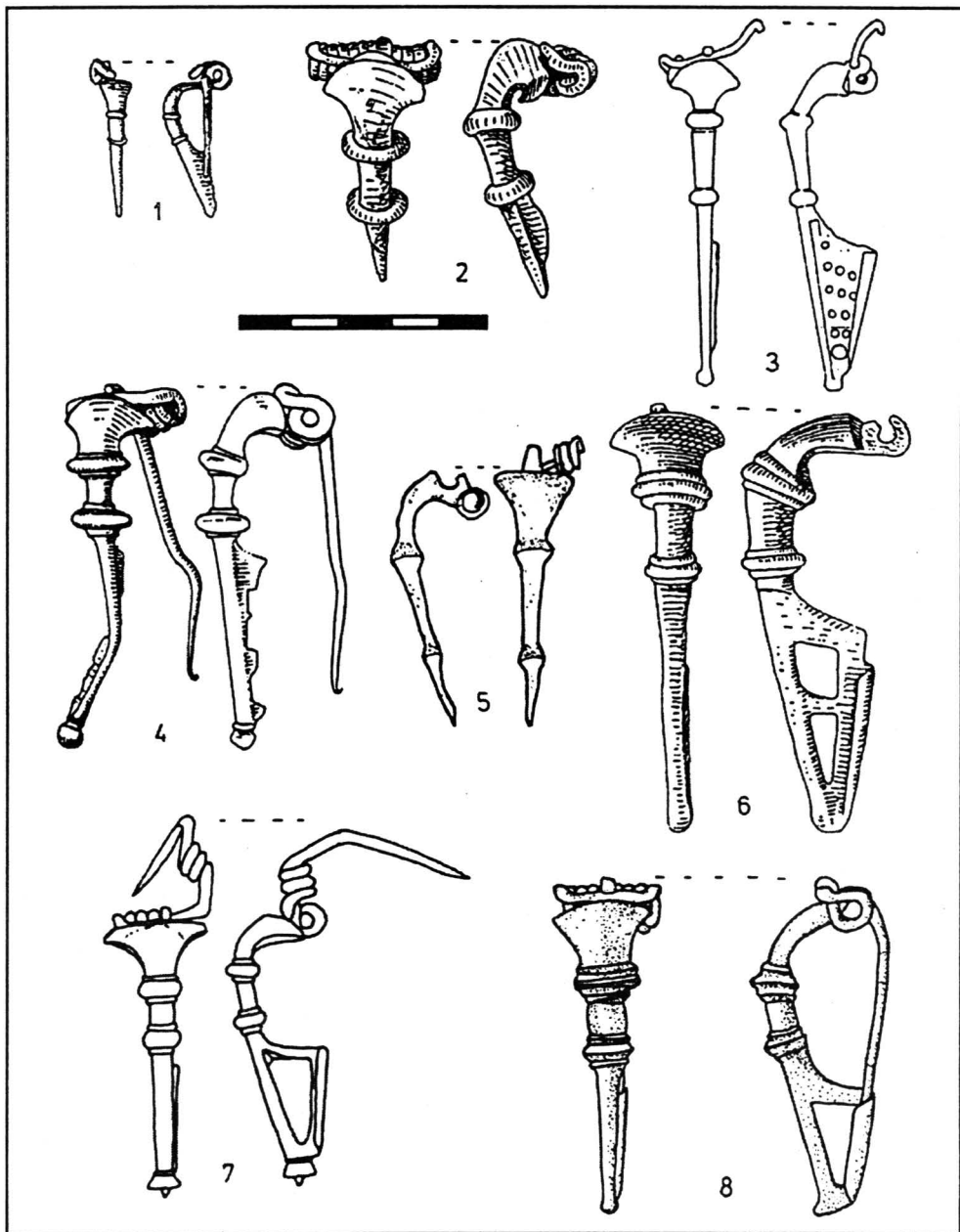

Fig. 68 - Fibule de tip 24 din bronz. 1-2, 6. Ocnîța (după D.Berciu); 3. Brad (după V. Ursachi); 4. Sprâncenata (după C. Preda); 5. Socu-Bărbătești (după P. Gherge); 7. Șimleu Silvaniei; 8. Barboși (după S. Sanie). 3 - fără scară.

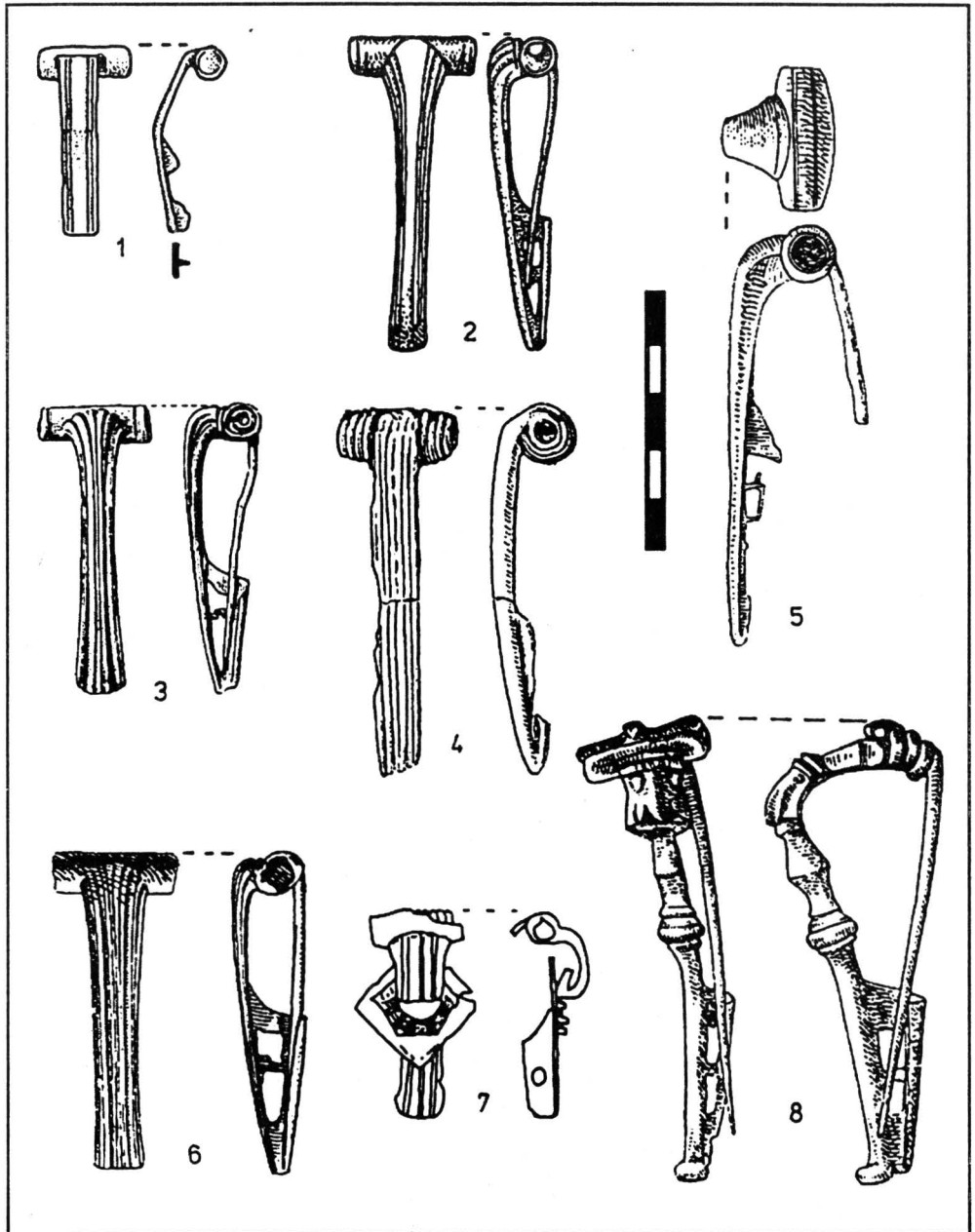

Fig. 69 - Fibule de tip 25 (8), de tip 26 (1-6) și de tip 27 (7). 1-2. Cetea; 3-5, 8. Ocnîța (după D. Berciu); 6. Poiana - jud. Galați (după R. Vulpe, E. Vulpe); 7. Șimleu Silvaniei (după H. Pop). 1-8 - bronz.

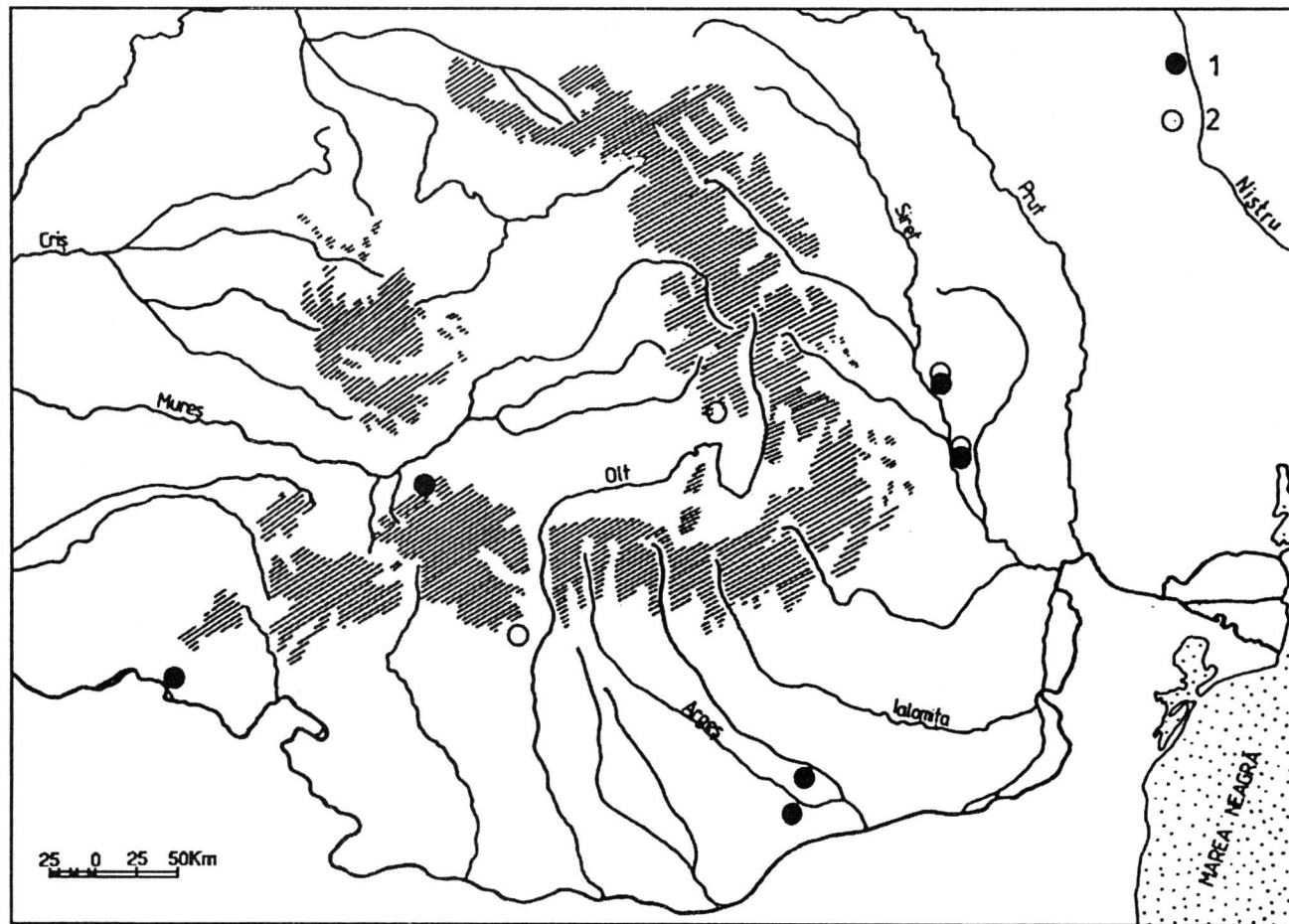

Fig. 70 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 29 și de tip 30. 1 - fibule de tip 29 (lista 24); 2 - fibule de tip 30 (lista 25).

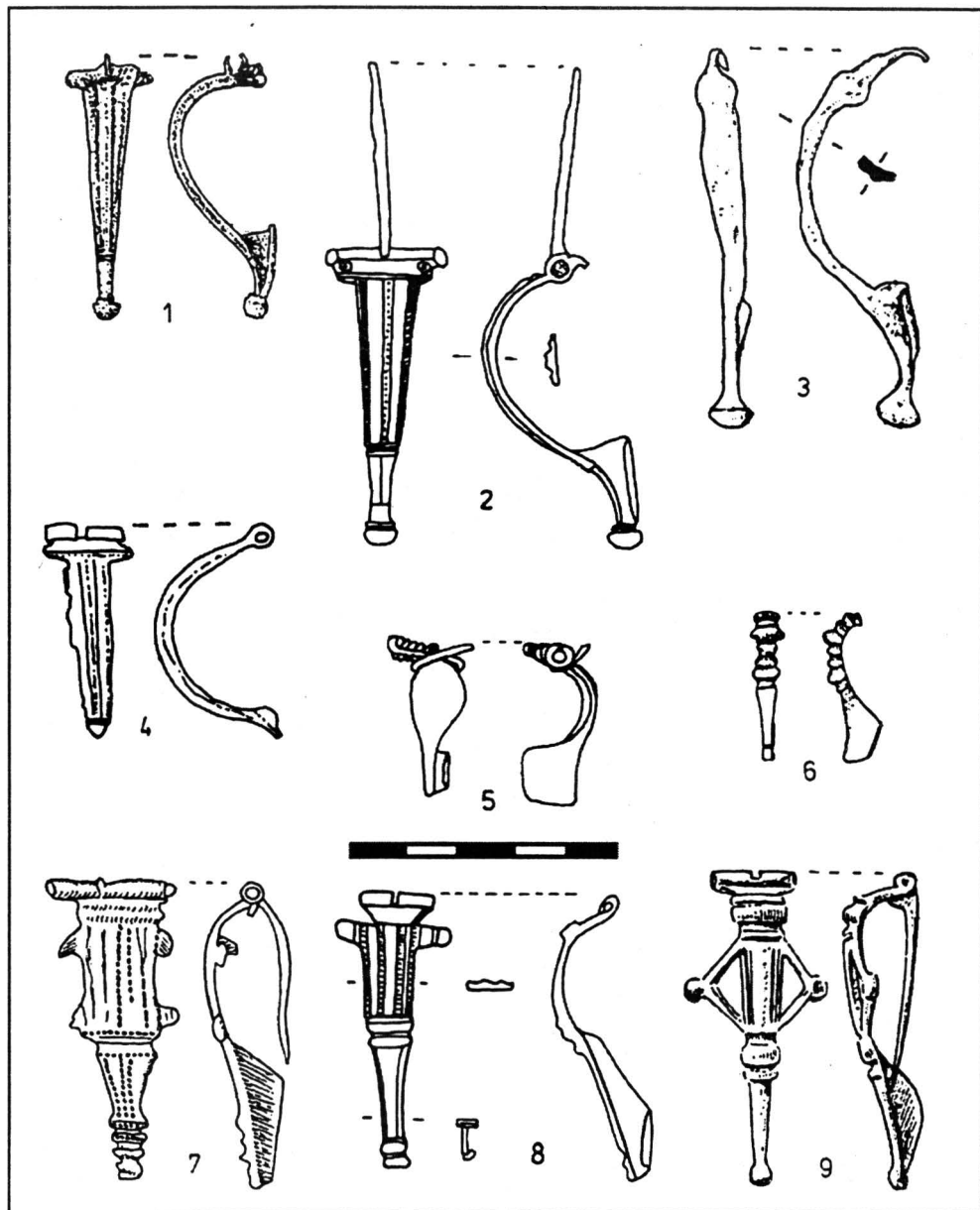

Fig. 71 - Fibule de tip 15b (5), de tip 29 (1-4) și de tip 30 (6-9). 1, 6. Răcătău (după V. Căpitanu); 2. Divici; 3. București-Tei (după M. Turcu); 4, 7 Poiana - jud. Galați; 5. Brad (după V. Ursachi); 8. Merești; 9. Ocnița (după D. Berciu). 1-2, 4-9 - bronz; 3 - fier. 5 - fără scară.

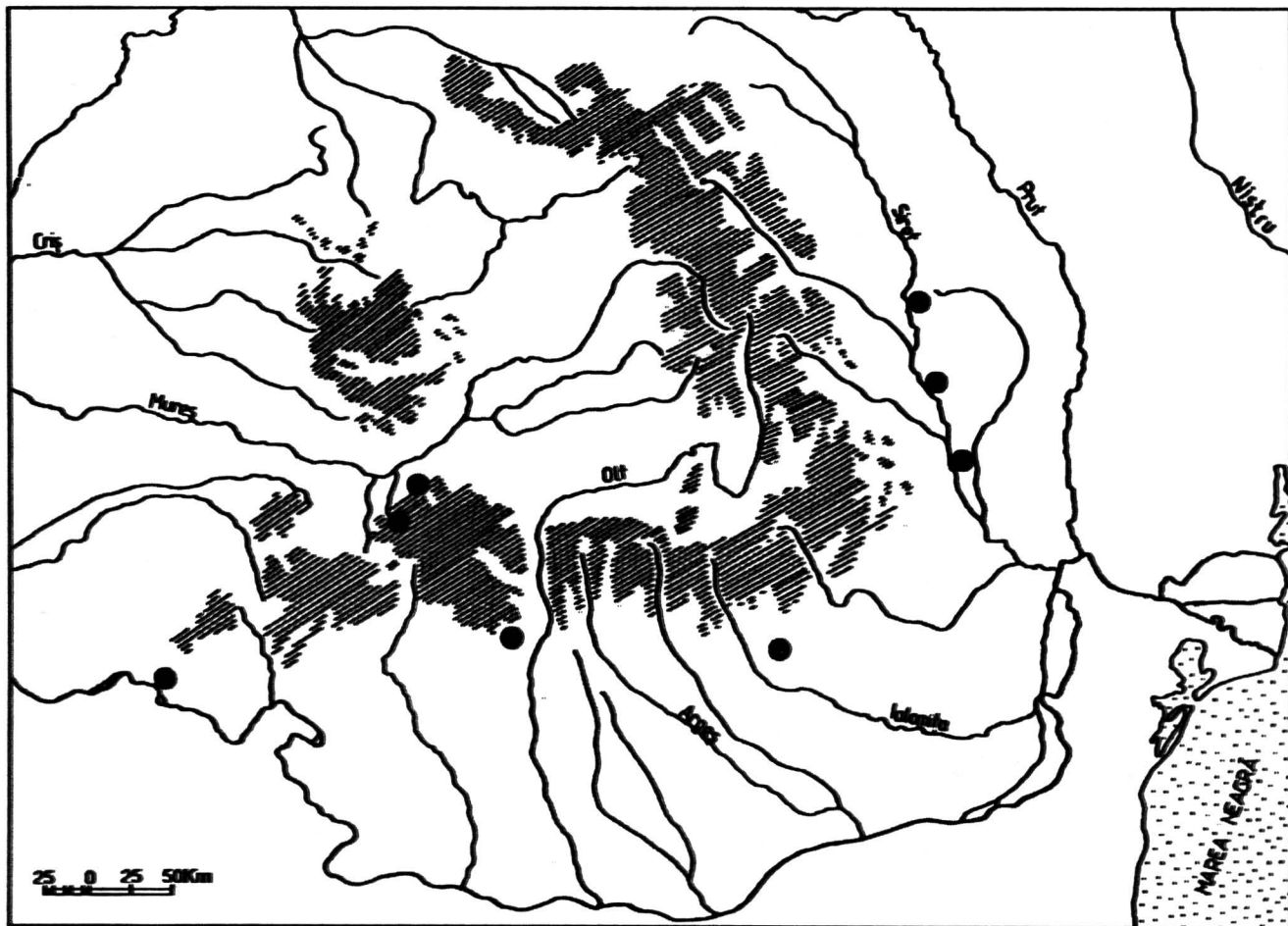

Fig. 72 - Harta de răspândire a fibulelor de tip 31 (lista 26).

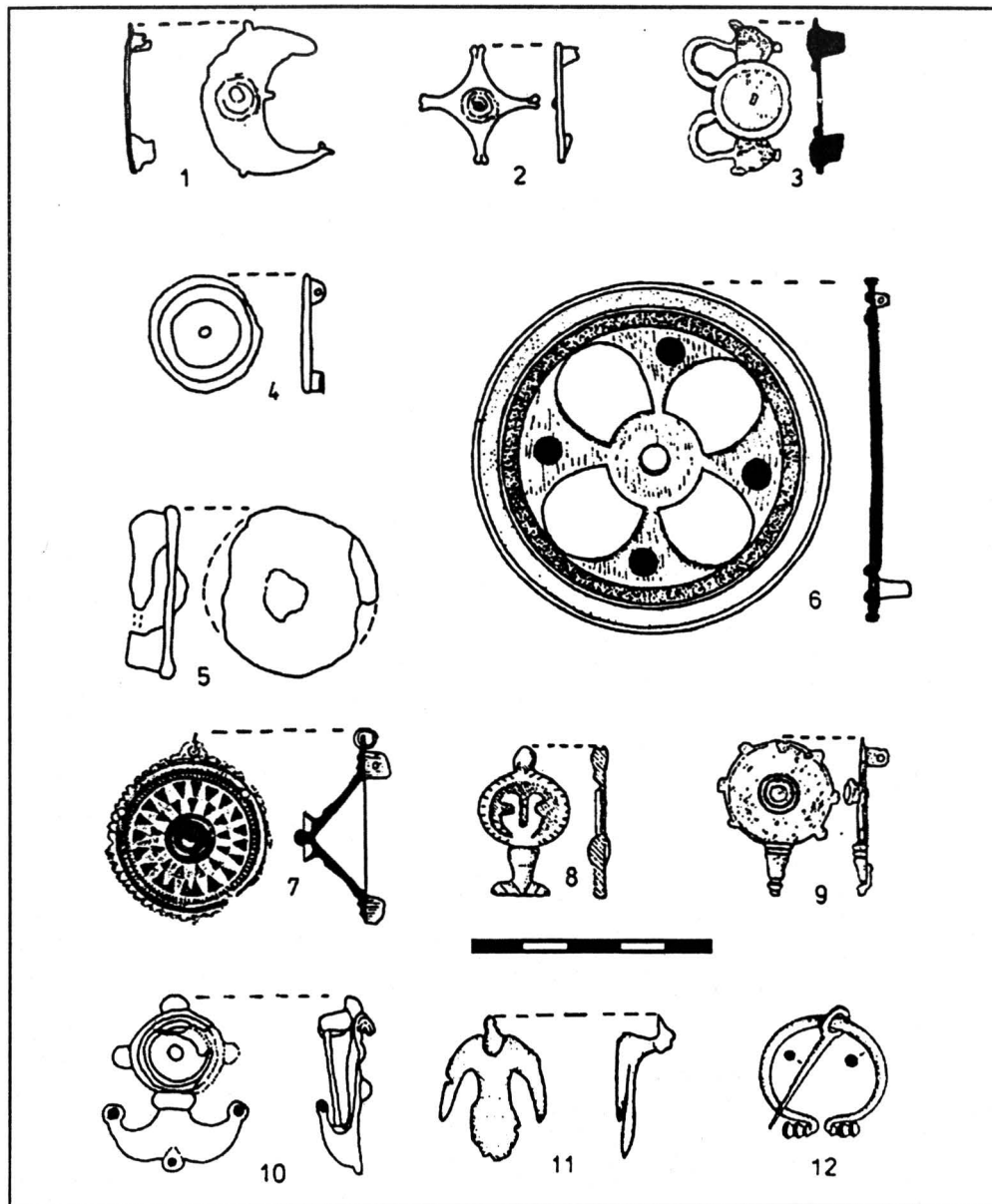

Fig. 73 - Fibule de tip 31a (1), 31b (2), 31c (3), 31d (4-7), 31e (8-9), 31f (10) 31g (11) și de tip 32 (12). 1. Poiana - jud. Galați (după S. Cociș); 2-3, 5, 7-9. Ocnița (după D. Berciu); 4. Divici; 6. Căpâna (după I. Glodariu, V. Moga); 10. Brad (după V. Ursachi); 11. Răcătău (după V. Căpitanu); 12. Sprâncenata (după C. Preda). 2 - argint; 1, 3-12 - bronz. 1-2, 10 - fără scară.

Fig. 74 - Falere de argint din tezaurul de la Lupu (după I. Glodariu, V. Moga).

Fig. 75 - Detaliu al reprezentării de pe falera nr. k din tezaurul de la Lupu (după D. Spănu).

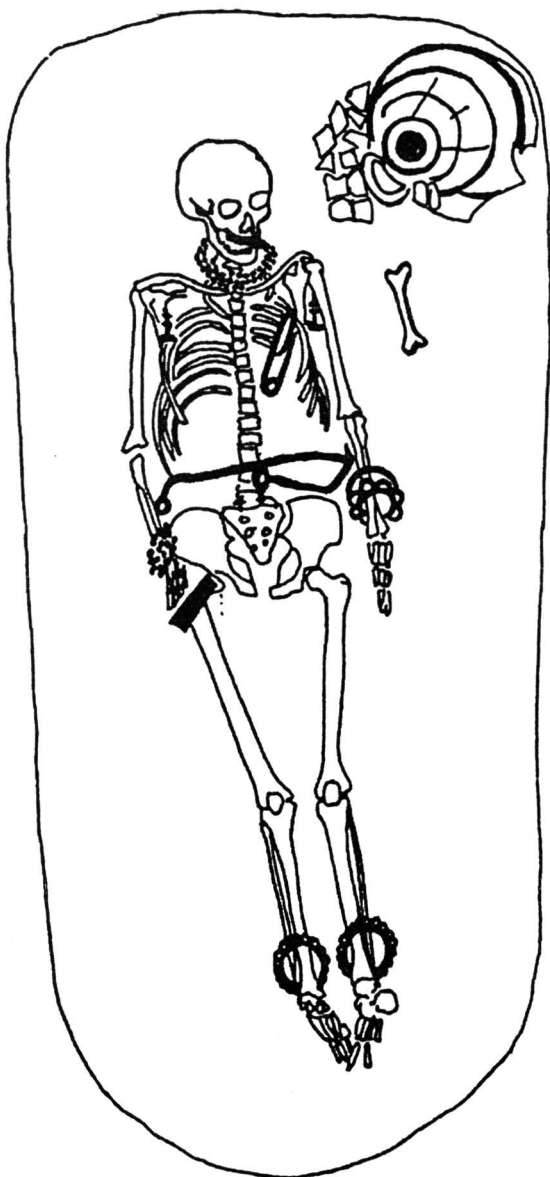
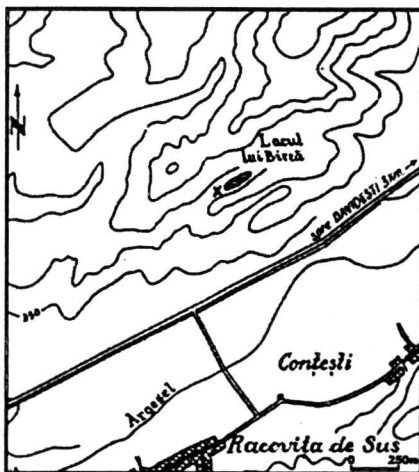

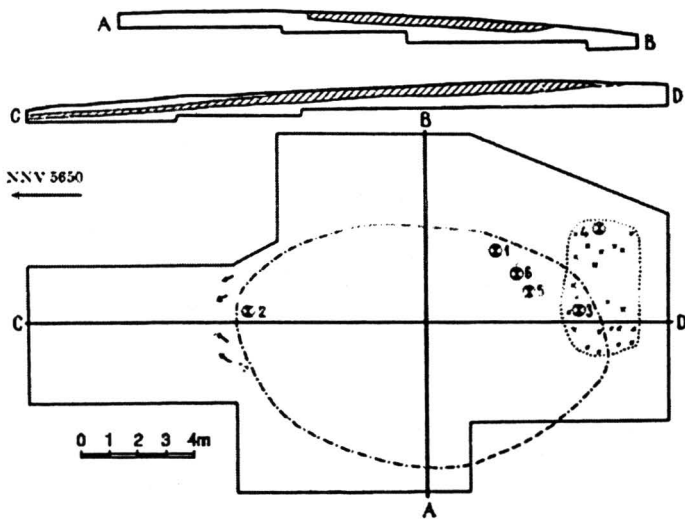
Fig. 76 - Mormânt celtic de înmormântare de la Kölesd-Lencsepuszta (după M. Szabó).

Fig. 77 - Reprezentări feminine pe monumente funerare din Noricum și Pannonia (după J.Garbsch).

1

2

Fig. 78 - Complexul de cult de la Conțești (după Al. Vulpe, E. Popescu).
 1 - localizare topografică; 2 - planul și stratigrafia complexului de cult: 1 - drahmă dyrrhachiană; 2 - perlă de sticlă; 3-4 - fibule; 5 - brățară de sticlă; 6 - fragmente de amforă. Linia întreruptă marchează limita zonei cu arsură, iar linia punctată marchează zona în care se concentrează obiectele de fier.

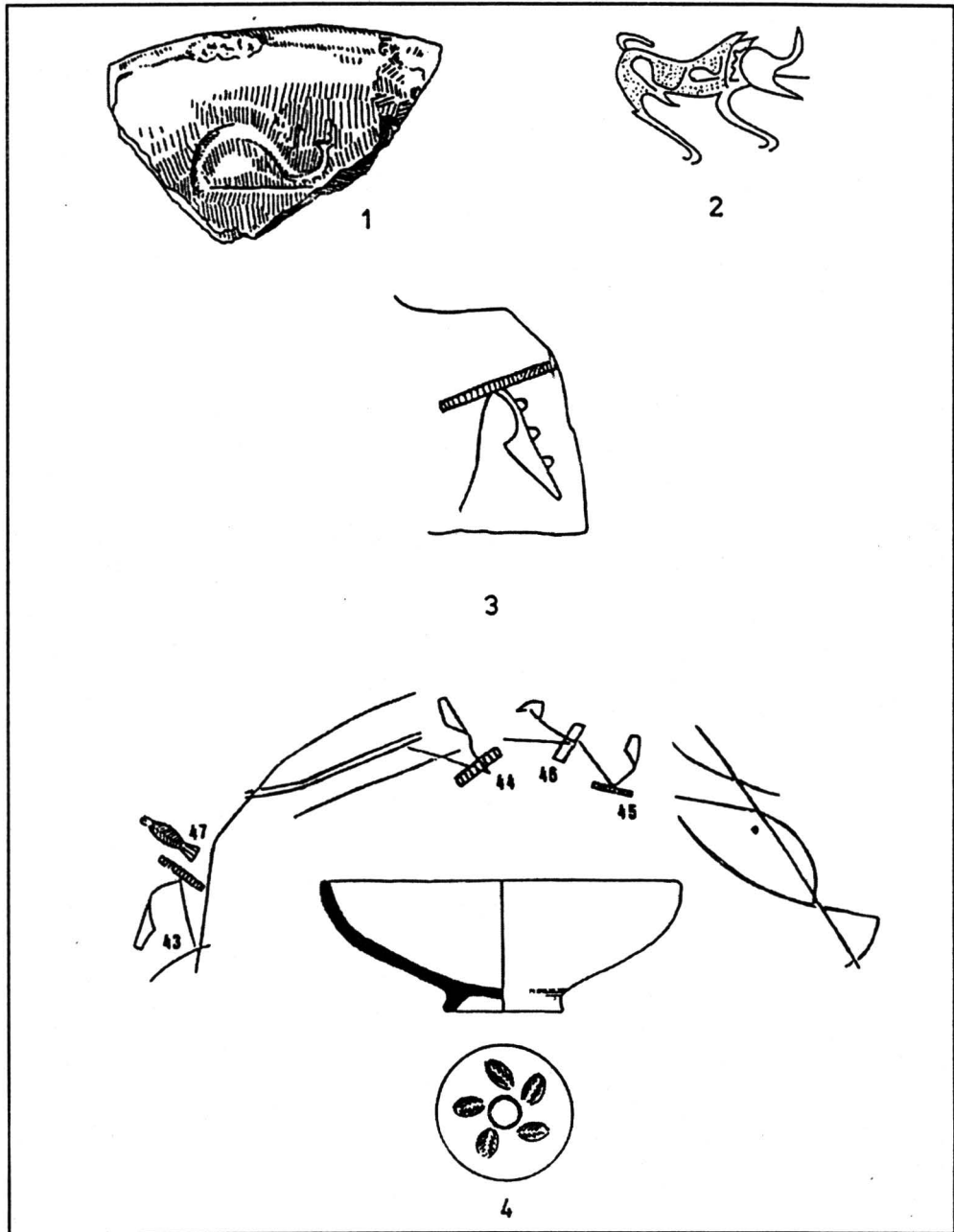

Fig. 79 - Reprezentări de fibule pe vase ceramice (după W. Krämer). 1. Zimnicea; 2. Boljarovo (Bulgaria); 3. Staré Hradisko (Cehia); 4. Aulnat (Franța). Fără scară.

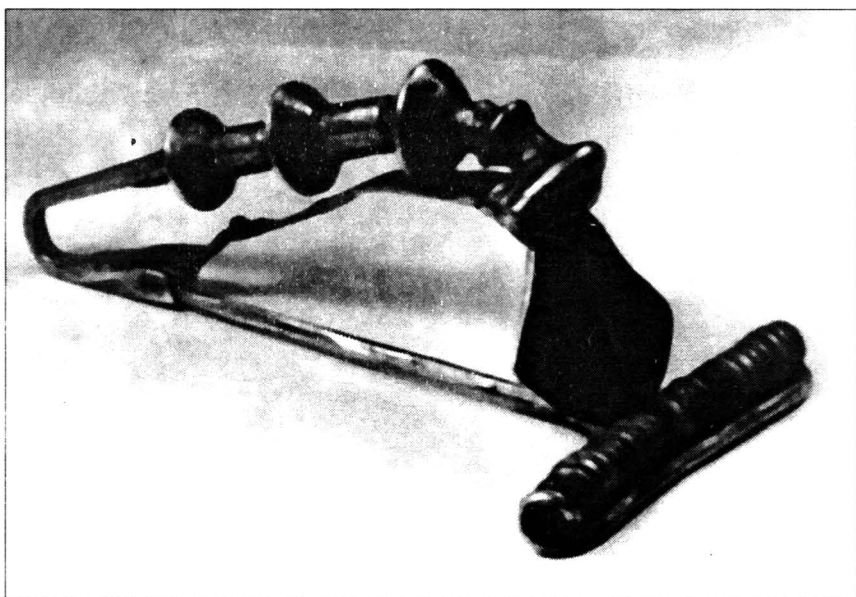
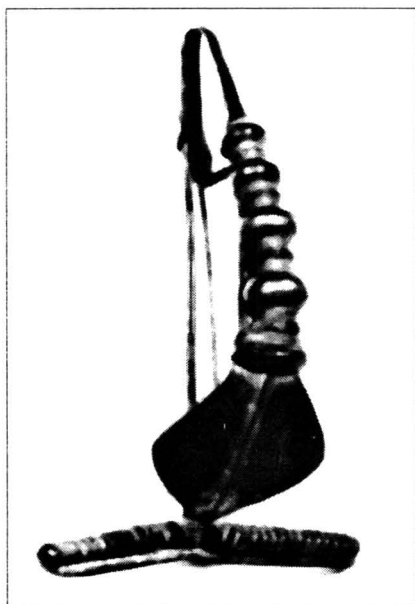
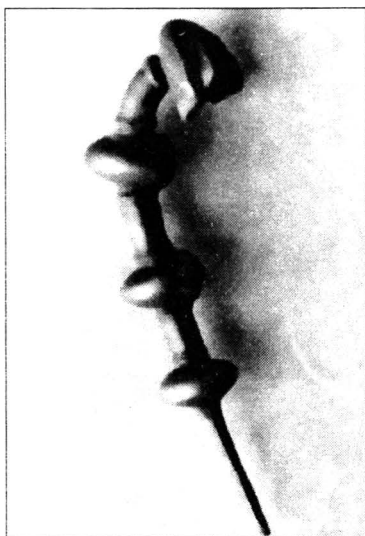

Fig. 80 - Fibule cu noduri din argint. 1. Agârbiciu; 2. Gorni Dăbniș; 3. Mediaș.
Fără scară.

	sec. II f.ș.n.	sec. I f.ș.n.	sec. I ș.n.	
1	---	-----	---	
2	-----	-----	---	
3	---	-----	---	
4	---	-----	---	
5	---	-----	---	
6	---	-----	---	
7		-----	---	
8			-----	---
9			-----	---
10			-----	---
11		-----	---	
12	---	-----	---	
13		-----	---	
14		-----	---	
15		-----	---	
16			-----	---
17			-----	---
18			-----	---
19			-----	---
20			-----	---
21			-----	---
22			-----	---
23			-----	---
24			-----	---
25			-----	---
26			-----	---
27			-----	---
28		-----	---	
29			-----	---
30			-----	---
31			-----	---
32			-----	---

Fig. 81 - Schema cronologică a fibulelor din Dacia preromană.

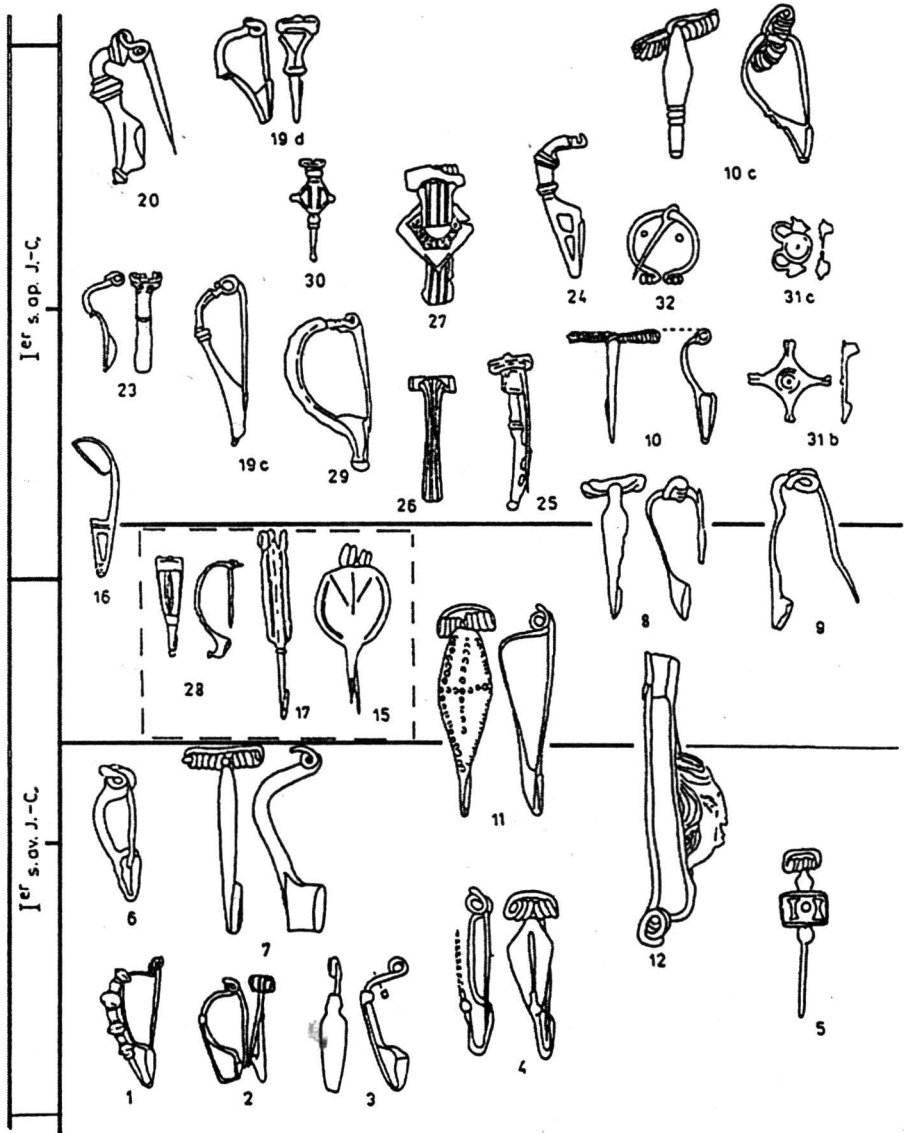

Fig. 82 - Schema tipologică a fibulelor din Dacia preromană.

LUCRĂRI

apărute în *Seria Bibliotheca Thracologica*

- I Adrian Florescu, *Repertoriul culturii Noua, Călărași* 1991.
- II Ioan Andrițoiu, *Civilizația tracă în sud-vestul Transilvaniei*, București 1992.
- III Eugen Comșa, *Bibliografia celei de-a doua epoci a fierului*, București 1993.
- IV Marian Gumă, *Prima epocă a fierului în SV României*, București 1993.
- V Mihai Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii*, București 1996.
- VI Attila László, *Culturile Gáva-Holíhrady și Corlăteni*, București 1994.
- VII Oleg Levițki, *Hallstattul canelat la răsărit de Carpați*, București 1994.
- VIII Grigore Brâncuș, *Fondul traco-dac al limbii române*, București 1995.
- IX Adrian Poruciuc, *Archaeolinguistica*, București 1995.
- X Vasile Ursachi, *Zargidava*, București 1995.
- XI Viačeslav Kotigoroško, *Zona Tisei Superioare în perioadele La Tène și romană*, București 1995.
- XII Valentin Vasiliev, *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie*, Bucarest 1995.
- XIII Horia Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București 1996.
- XIV Serghei Agulnikov, *Necropola tumulară de la Cazaclia*, București 1996.
- XV Aurel Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci*, București 1996.
- XVI Andrei Opaïț, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia*, București 1996.
- XVII Oleg Levițki, Igor Manzura, Tatiana Demcenco, *Necropola tumulară de la Sărăteni*, București 1996.
- XVIII Nelu Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București 1997.
- XIX Cătălina Vătășescu, *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna*, București 1997.
- XX Cristian F. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței superioare*, București 1997.
- XXI Zsolt Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București 1997.

